

AVRASYA ETÜDLERİ

TIKA

21. Yüzyılda Uluslararası Güvenlik Sistemi ve Türkiye
Umut ARIK

Çağdaş Orta Asya'da Etnik Faktör: Pakistan'ın Yaklaşımı
Moonis AHMAR

Sincan'da Etnik-Dinsel Uyanış
K. WARIKOO

Türkmenistan'ın Milli Para Birimine Geçiş Süreci
Hasan KANBOLAT

Dağıstan'ın Sosyo-Ekonomik Problemleri
İsmail ÖZSOY

Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetlerinin Başlaması
Mustafa BUDAK

Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler Birliği'nin Türk Tarihine Bakışı
Nadir DEVLET

Kırgızistan'da Yer İsimlerinin Değiştirilmesi
Kıyas MOLDOKASIMTEĞİN

Yazarlar İçin Not:

- Avrasya Etüdleri Dergisi öncelikle ilgi alanı Avrasya Bölgesi'yle ilgili siyaset, dış politika, toplumsal sorunlar, ekonomi, kültür, din, milliyetler, çevre, medya ve askeri konularda makale, inceleme ve kitap tahlillerini yayınlar.
- Avrasya Etüdleri Türkçe, İngilizce, Kırgızca, Özbekçe, Türkmençe ve Kazakça dillerinde üç ayda bir yayınlanır.
- Dergi'de yayınlanacak yazıların özgün ve analitik olması, beş bin kelimeyi geçmemesi gerekmektedir.
- Yazılarla birlikte makalenin ve yazarın özgeçmişinin kısa bir özeti de gönderilmelidir.
- Dergiye gönderilen yazıların çift aralıkla daktilo veya bilgisayarda yazılıp, dipnotların belli bir standartta olması gerekmektedir.
- Yazı ve çeviri sahiplerine uluslararası rayice uygun olarak bir telif ücreti derginin yayımından sonra ödenir.
- Avrasya Etüdleri kendisine gönderilen yazıları yayınlamama hakkına sahiptir.

Çevirmenler

Türkçe-İngilizce

: Suat KINIKLIOĞLU
Keith JORDAN
Meltem ULUER

İngilizce -Türkçe

: Serdar DEMİRTAŞ
Suat KINIKLIOĞLU
Meltem ULUER
Yeşim ORHON

Türk Lehçeleri

Kazakça

: Doç.Dr. Zeynep İSMAIL
Sevilay İSMAIL

Özbekçe

: Kamilcan SALAMOV

Kırgızca

: Ruslan KIŞTOBAYTEĞİN
Erkin JOROYEV

Türkmençe

: Meretgeldi MIRATDURDIYEV

- Bu dergide ifade edilen görüş ve fikirler yalnız yazarlarına aittir; Bunlar dergiyi destekleyen Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) nın düşünce ve politikasını yansıtan metinler olarak mütalaa edilemezler.
- Bu dergide yayınlanan makale ve yazılar kaynak gösterilmek şartıyla ıktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir.
- "Avrasya Etüdleri Dergisi" Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı'nın desteğiyle üç ayda bir yayımlanır.
- İsteme ve Yazışma adresi:

TİKA Yayın Birimi Kızılırmak Sokak No: 31
06640 Kocatepe - Ankara / TÜRKİYE
Tel : [90.312] 417 27 90
Faks: [90.312] 417 27 99
E-mail: olgan @ tika.gov.tr

- Yayına Hazırlık - Dizgi - Baskı : Yeni Forum
- Tel : 467 12 80 Faks: 467 85 40
- ISSN 1300-1604

AVRASYA ETÜDLERİ

TİKA adına sahibi
Umut ARIK
Büyükelçi
Başkan

Yayın Kurulu

Prof. Aydın YALÇIN
"Kurucu Başkan"
1920 - 1994

Prof. Ali L. KARAOSMANOĞLU
Yayın Kurulu Başkanı

Mustafa AKŞİN
Emekli Büyükelçi

Ecmel BARUTÇU
Emekli Büyükelçi

Ayhan ÇİLİNGİROĞLU
Sanayi ve Teknoloji Eski Bakanı

Kamuran GÜRÜN
Emekli Büyükelçi

Kamran İNAN
Milletvekili, Emekli Büyükelçi

Osman OLCAY
Emekli Büyükelçi

Seyfi TAŞHAN
Dış Politika Enstitüsü Başkanı

Yazı İşleri Müdürü
Olgan BEKAR

Yazı İşleri
Sibel SAKA
Refik ÇETİNKAYA
Ebru ERKAN

Teknik Yönetmen
Ömer KANBULOĞLU

İçindekiler

21. Yüzyılda
Uluslararası Güvenlik Sistemi ve Türkiye
Umut ARIK
• 2 •

Çağdaş Orta Asya'da Etnik Faktör:
Pakistan'ın Yaklaşımı
Moonis AHMAR
• 12 •

Aral Denizi Bölgesinde Çevre Faktörleriyle İlgili
Sağlık ve Beslenme Problemleri
Meral AKSOY
• 22 •

İran'da Siyasal İslâm'dan Laik Milliyetçiliğe
Hooshang AMIRAHMADI
• 28 •

Sincan'da Etnik-Dinsel Uyanış
K. WARIKOO
• 30 •

Türkmenistan'ın Milli Para Birimine
Geçiş Süreci
Hasan KANBOLAT
• 43 •

Dağıstan'ın Sosyo-Ekonomik Problemleri
İsmail ÖZSOY
• 62 •

İslam Ulusunun Kutsal Roma İmparatorluğu
Erik CORNELL
• 72 •

Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetlerinin Başlaması
Mustafa BUDAK
• 79 •

XV. Yüzyılda Özbeklerin Ortaya Çıkışı
ve Özbek Hanlıkları
Mediha AKARSLAN
• 86 •

Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler Birliği'nin
Türk Tarihine Bakışı
Nadir DEVLET
• 92 •

Kırgızistan'da Yer İsimlerinin Değiştirilmesi
Kıyas MOLDOKASIMTEĞİN
• 105 •

Kitap İncelemeleri
• 119 •

Kronoloji
• 122 •

İNDEKS
• 127 •

21. Yüzyılda Uluslararası Güvenlik Sistemi ve Türkiye

Umut ARIK

İkibinli yıllar son sür'atle yaklaşırken acaba uluslararası güvenlik ilişkilerinin kalıplarında ve etki-tepki çerçevesinde açık stratejik ağırlıklar nerelerdedir?

Bugün artık İkinci Dünya Harbi sonrasının alışageldiğimiz iki kutuplu uluslararası güvenlik sisteminin önemli değişiklikler geçirdiğini hatta yok olduğunu söylemek, "sağır sultan"ın bile duyduğu bir malumu, ilam etmek olacaktır. Hala yeni bir dünya düzeninden bahsedenler olsa bile gerçek olan bir dünya düzensizliği çerçevesinde, mütekabil bağımlılıktır.

Yine de, eğer ikibinlere daha berrak bir güvenlik anlayışı ve net stratejik değerlendirmeler ışığında bakabilmek istiyorsak, nerelerden bugünlere geldiğimizi şöyle bir hatırlamak yararlı olur.

19. Yüzyıl, Fransız İnkılabı efkarı ile imparatorluk anlayışının bir mücadelesi olarak geçmiş, yirminci yüzyıla girildiğinde yaşanan Birinci Büyük Harp, büyük imparatorlukların yıkılması veya yıkılma sürecine girmesi sonucunu ortaya çıkarmıştır.

Birinci Harbi takip eden yıllar, yeniden imparatorluk kurma sevdasının, siyasal yelpazenin sağından ve solundan tekrar ortaya çıkışına sahne olmuştur. Üçüncü Reich ve Lebensraum, Sovyet İmparatorluğu, İngiltere'nin Büyük Britanya'yı idame gayretleri, Japonya'nın Asya-Pasifik Ortak Refah sahası yaklaşımı bilinen örneklerdir.

Bu bitmemiş emperyalist senfoni, İkinci Dünya Harbinin de başlıca nedenidir. Sonuç, dünyada bu kadar çok sayıda emperyal güce yer olmadığının acı bir şekilde anlaşılması olmuştur. İkinci büyük harbi takiben kurulmaya çalışılan Birleşmiş Milletler Sistemi ve Kollektif Güvenlik düzeninin, yani Potsdam, Yalta ve San Francisco sisteminin ne denli dayanıksız olduğu da "Kore", "Demir Perde" ve "Bloklaşma" çerçevesinde kısa zamanda ortaya çıkmış, gerçek güvenlik dengeleri NATO ve Varşova Paktları arasındaki "dehşet dengeleri" şeklinde oluşmuştur. Bunlara, topyekün kollektif güvenlik anlayışı yerine geçen "Bloklararası Güvenlik Sistemi" demek kabildir.

* Umut ARIK, Büyükelçi, TİKA Başkanı, Ankara.

"Bloklararası Güvenlik Sistemi" devam ederken, bu stratejik temel denge içinde, "çevreleme", "asgari caydırıcı güç", "barış içinde beraber yaşama" gibi taktik yaklaşımlar zamanın akışıyla beraber gündelik veya kısa süreli politikalar olarak kullanılmış, fakat hiçbirisi, Demokrasi ve Totalitarizm, Liberalizm ve Merkezden Planlılık, ABD ve Sovyetler Birliği, NATO ve Varşova Paktı ikilemlerini değiştirecek herhangi bir yenilik getirememiştir.

Yeniliği getiren zaman ve aşınma olmuştur. Yirmibirinci yüzyıl yaklaşırken açıkça görülmüştür ki, Sovyetler Birliği, askeri gücünü idame etmeye yeterli, ekonomik ve teknolojik gücü geliştirecek yapıda olmaktan uzak kalmıştır. Sistem içindeki kitleler tatminsizliklerini giderek daha belirgin ve etkili biçimde dışarıya vurmaya başlamışlardır. Bu tatminsizlikler Budapeşte, Prag, Varşova, Leipzig gibi Orta ve Doğu Avrupa metropollerine mahsus kalmamış, Almatı, Bakü, Vilnius gibi Sovyet Cumhuriyet Başkentlerinde de kargaşalıklar başgöstermiş, Sovyet düzeninin köklü değişim ihtiyacı, ortaya "açıklık" ve "yeniden yapılanma" gibi yaklaşımlar çıkarmıştır. Ne var ki vakit çok geçtir. Artık, açıklık, isyankarane kınama; yeniden yapılanma, komünist düzeni yıkmaya ve milli yapıyı kurma anlamına gelmiştir.

Dengenin öbür ucunda da, Sovyet sistemindeki kadar olmasa bile, yine çok önemli sorunlar vardır. Uluslararası sabit para sistemi, değişken dengelere dönüşmek zorunda kalmıştır. Ürün değişimlerinin, para hareketlerinin yanındaki öneminin ikinci dereceye düştüğü görülmüş, uluslararası rant ekonomileri belirmiştir. Örneğin ABD'nin bütçe ve dış ödemeler dengesi açıkları zorlu sorunlar yaratmıştır. Petrol üreticisi ülkelerin petrolü silah olarak kullanma tutumu yeni kaynak arayışları getirmiştir. Büyük enerji tüketicisi ekonomiler yeni kaynaklar ve yeni endüstriyel yaklaşımlar aramaya başlamıştır. Avrupa ABD ile rekabete girmiştir; Japonya yeni arayışlar içindedir.

İşte bu şartlar Dünya'yı Yalta'dan, Malta'ya getirmiştir. Bir yavaşlama sürecine girmiş olan ABD, bir erime sürecine girmiş olan SSCB ile uyumuştur. İki "dev" daha ileriye zıplayabilmek için gerileyecekler ve aralarındaki nükleer ve klasik silah dengeleri sorunlarını çözüme yönlendireceklerdir. Bloklar arasındaki karşılaşmayı yumuşatacaklardır. Sonuçta, bir dev geri çekildiğinde çukura düşer. Yalnız kalanın ise çukura düşmemiş olsa bile henüz daha ileriye sıçrama gücünü bulduğu söylenemez.

Bu değişiklikler ne gibi yenilikler getirmiştir? Kısaca söylemek gerekirse, "Bloklararası Denge" kavramının karşısına, bir taraftan artık adeta söylene söylene "temcit pilavı" haline gelmiş, "globalizasyon" kavramı, diğer taraftan henüz pek o kadar

iyi anlaşılmamış bulunan "bölgesel" ve/veya "ikili" dengeler çıkmaktadır.

Avrupa'dan söze başlarsak, ilk görünen, Avrupa Birliği ve Batı Avrupa Birliği ile NATO ve ABD dengesidir. Her ne kadar konu Atlantik İttifakının Avrupa ayağı olarak takdim edilmekte ise de, burada bir ikilem olduğu açıktır. Bir yönü itibariyle, Başkan Clinton'ın, seçimler yeniden yaklaşırken yavaştan değişmeye başlamasına rağmen, geçen seçimden önce kullandığı "evvela iç değişim ve dengeler" platformu ile ilgili olan bu ikilemin, ABD ayağı, bilinen "inziva" temayülü olarak görülebilir. Gerçekten, iç yapısal sorunlarına eğilmeye yönelen bir ABD'nin kendisini terkedeceğinden endişelenen Avrupa ülkeleri, bir yandan da ABD'nin "kölfe eşitliği" ilkesinin yarattığı cereyan sonucu kendi savunma ve güvenlik sistemini Batı Avrupa Birliği içinde kurmak gayretine girmiş, Avrupa Birliği içindeki "topyekün entegrasyon" yaklaşımı ise bu temayülün, ekonomik, teknolojik ve politik düzenini teşkil etmiştir. Bu noktada ABD, uluslararası ticaret müzakereleri (Uruguay Round) ortamında beliren karşılaşmanın (confrontation) da etkisiyle, Atlantik ötesinde NAFTA dengelemesini aramıştır. Bu düzenlemenin klasik Amerikan kıtasal yaklaşımıyla AFTA'ya dönüşmesi için gayretler devam etmektedir.

Ne var ki, Avrupa Birliği içindeki dengeler de henüz tam teşekkül etmiştir demeyiz. Bir defa, "Birleşmiş Almanya", Avrupa Birliği içinde, şüphe götürmez bir biçimde "**Primus Inter Pares**" durumundadır. Doğu Almanya'nın massedilmesi beklenildiği kadar uzun sürmemiş, Alman azmi ve tahammülü birçok sorunu kısa sürede çözümleyebilmiştir. Bu durumda, çevre ülkeleri olan İngiltere, İtalya ve hatta Fransa, ABD'den ve Rusya'dan, dahası Orta ve Doğu Avrupa'dan mukabil denge için destek beklemektedir. Her ne kadar, Fransa, Almanya ile özel bir ortaklıktan söz etmekte ise de, Akdeniz'de yeni dengeler aramakta, İngiltere Kuzeylilerle yaklaşmakta, İtalya ise Orta Avrupa ve Doğu Akdeniz düzenlemelerine yönelmekte, hepsi Rusya'yı kendisine yakınlaştırmaya çalışmakta, NATO'ya yeniden dönerek, barış için ortaklık kavramı içinde yeni bağımsız devletleri NATO dengelerine davet ve dahil etmek çabasına girmektedir. İşte Türkiye bu çerçevede basit bir NATO güney kanat ülkesi tanımından çok ötede önem kazanıyor ki, buna ileride döneceğiz.

ABD'nin de benzer bir denge yaklaşımı içinde konuya girdiğini söylemek yanlış olmaz. Barış için ortaklık, aslında ABD'nin NATO'ya girmek isteyen Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin ve Yeni Bağımsız Devletlerin bu yönelişine itiraz eden Rusya'yı tatmin için bulduğu bir orta yoldur. Aynı şekilde Yediler Grubuna Rusya'yı yaklaştıran da ABD'dir. ABD böylece, Avrupa Birliği (bilhassa Almanya) ve Rusya, Japonya ve Rusya ve hatta Çin ve Rusya arasında kendisinin "**arbitr mundi**" olacağı dengeleri özlemektedir denebilir. Ancak, zaman zaman "olmadığı" söylenen Rus dış

politikası bu noktada akıllı davranmış ve güvenlik ilişkilerinde, ABD'nin bu denge arzusundan yararlanmaya çalışmıştır. İşte burada, Rusya'nın içine düştüğü çukurdan çıkmaya çalıştığı ve bunda, bilhassa ABD ve Avrupa kanlıyaları bakımından bir ölçüde başarılı olduğu görülmektedir. Rusya, bir defa NATO'nun genişlemesini durdurmuştur. Barış için ortaklığın ne olduğunu hala kimse doğru dürüst tarif edemiyor. Bilahare, Bosna-Hersek'te durumun, başta Avrupa olmak üzere medeni denilen dünya için bir yüzkarası haline gelmesinin önlenmesini engelleyebilmiş, ABD'yi uzun bir süre "rhetoric" ve "diplomasiye" mahkum etmiş, Dayton sonrasında ise, IFOR'a ve Steering Board'a önemli ve nazım bir ortak olarak katılmıştır. Kuveyt ve Körfez'de ortaya çıktığı söylenen "Yeni Dünya Düzeni"nin bir defalık bir hayalden öteye gitmediğini de böylece anlayabilenlere açıkça göstermiştir. Hatta başlangıçta, NATO, zayıf ve Rus vetosuna tabi Birleşmiş Milletlerden davet almadan hareket edemeyecek bir çıkmaz içine, İngiltere'nin ve Almanya'nın denge politikalarının da etkisiyle, prestijini zedeleyecek biçimde düşmüştür. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı ise bir "laf üretme" ve "havanda su döğme" mekanizması olmaktan öteye, bittabi Rusya'nın buradaki önemli mevcutiyetinin de tesiriyle, şimdiye kadar gidebilmiş değildir. Bu acıklı durumdan, ancak, gerçekte Bosna-Hersek'in üçe bölünmesi olan bir düzenleme ile, Dayton'da ABD'nin zevahiri kurtarması yoluyla çıkılabilmıştır.

Özetlemek gerekirse, "Uluslararası Güvenlik Sistemi" diye bir sistem Avrupa açısından henüz teşekkül edememiştir. Bugün Bosna-Hersek'te gördüğümüz acı şeylerin Dayton görüşmeleri arkasından gerçekten dengeli ve Bosna-Hersek'in toprak bütünlüğüne saygılı bir barış sürecinin sağlanamaması halinde, Balkanların başka bölgelerinde tekerrür etmeyeceği söylenemez; öyle bir Balkanlar ki, bir NATO üyesi bir diğer bölge ülkesinin ismini ve bayrağını değiştirmesini rahatça zorlayabiliyor ve bunu yaparken Rus-Sırp-Yunan Ortadoks dostluğunu öne çıkarabiliyor, orada bir güvenlik sisteminin olduğundan söz edilemez; öyle bir Balkanlar ki ambargolar uygulanamıyor; öyle bir Balkanlar ki bölge sorunlarıyla ilgili kararlar tek taraflı ihlâl edilebiliyor; işte bu noktada ABD'nin yegane süper güç olarak ne kadar mahdut hareket kabiliyeti olduğunu görmekteyiz ve yine görmekteyiz ki, belki de artık bir süper güç olmadığı için, Rusya bölgedeki dengelere, negatif açıdan, ABD'ne nazaran çok daha kolay etkili olmaktadır. Bosna-Hersek, Makedonya, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin NATO'ya girmelerinin engellenmesi gibi konulara, gerekirse, Transdinyestr-Moldova, Ukrayna-Kırım-Karadeniz filosu, Abhazya-Gürcüstan, Çeçenistan, Karabağ-Ermeni Tecavüzü-Azerbaycan, Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler Anlaşması tavanlarının tek taraflı değiştirilmesi, yakın çevre-arkabahçe politikası, BDT sınır koruması ve BDT ilişkileri ile ilgili Rusya Federasyonu Kararnamesi, çifte

vatandaşlık baskıları, Tacikistan gibi sorunlar da ilave edilirse, Rusya'nın sadece Avrupa'da ve Balkanlar'da değil, Karadeniz, Kafkaslar ve Orta Asya'da da ne derece etkili olabildiği açıkça görülecektir. O kadar ki, bölge ülkeleri petrol ve gazlarını istedikleri gibi taşımaya teşebbüs ettiklerinde darbeler ve suikastlere maruz kalmaktadır; kaynaklarını istedikleri gibi çıkarmaları ise Hazar'ın statüsü gibi güçle destekli sorunlar ortaya atılarak imkansız kılınmaktadır.

Bu yeni ve beklenmedik güç Rusya Federasyonu'na o kadar büyük bir güven vermiştir ki, bugün artık, mesela, Kuzey Adalarının statüsünün Japonya ile ele alınması gereğinden bahseden pek az kişi kalmıştır. Afganistan'daki Rus mevcudiyeti büyük tenkidlere uğramışken, Tacikistan'daki durum hatta olumlu karşılanabilmektedir. Zira, sözlerimizin başında da belirttiğimiz gibi bugün "Uluslararası Güvenlik Sistemi" diye birşeyden bahsetmek artık mümkün değildir. Bu nedenle de Rusya bir ara bir çukura düşmüşse de, bu zayıf halinde bile, global güvenlik sistemi çöküntüsü içinde, başka ülkelerin güvenliğini olumsuz olarak etkilemek açısından yeni bir güç elde etmiştir. Dünya bu gibi durumlarda çoğunlukla hiçbirşey yapmamakta veya geç kalmaktadır. Rusya'nın bu tutumu belki de eski süper güç olma konumunu tekrar bulma arzusundan doğan, biraz da nostaljik bir "son çabalar manzumesi" olarak değerlendirilebilir. Örneğin, İngiltere ve Fransa'nın Süveyş hareketine veya daha sonraki bir dönemde cereyan etmiş İngiliz Falkland Adaları teşebbüsüne benzetilebilir. Ne var ki, bu fiiller en azından bölgesel olarak barış ve istikrarı zorlamaktadır. Ayrıca, Rusya'nın bu faaliyetlerinden örnek alan daha küçük fakat daha köktenci ve daha az sorumlu bazı güçlerin de benzer teşebbüslerde bulunmayacağını kimse söyleyemez. Nihayet, uluslararası hukuk anlayışının temelini teşkil eden, toprak bütünlüğü, uluslararası sınırların dokunulmazlığı, uyumsuzlukların barışçı yollarla çözümü, insan hakları, egemen eşitlik gibi ilkeler de bu gibi fiillerle öylesine bozulmakta, nispeten büyük bir ülke, hatta dahili bir kararnamesini kullanarak, daha küçük yeni bağımsız ülkelerin içişlerine ve dışişlerine öylesine karışabilmektedir ki, bu, uluslararası ilişkilerde ileride ya çok zor tamir ve telafi edilebilecek yahut da belki hiç düzeltilemeyecek arızalara sebep olmaktadır.

Bir diğer uluslararası düzen bozukluğu ise, sadece ulusların değil, insanların da ilişkilerinde en temel ilke olan "Pacta sunt Servanda" düzeninin aşındırılması, çok taraflı anlaşmaların tek bir tarafça bozulmasıdır. Kafkaslar ve Karadeniz'de Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler Anlaşmasının öngördüğü Rus güç tavanlarının Rusların ısrarı üzerine arttırılmasına ABD'nin müsamaha etmesi, bugün üzerinde yeterli ölçüde durulmamakla beraber, bölgede belki de İkinci Dünya Harbi öncesinin Münih'ini dahi hatırlatabilecek bir uluslararası düzen ve güvenlik sistemi çöküntüsü etkisi yaratabilir.

Peki, ABD'nin eskisi kadar rahat olarak uluslararası güvenlik şartlarına hakim olamamasının ve Rusya Federasyonu'na bu kadar rahat hareket etme imkanı verilmesinin nedenleri nelerdir?

Herşeyden evvel, yukarıda da bir nebze temas ettiğimiz veçhile, NATO sisteminin Avrupa bölümü, kendi içinde Almanya ve diğerleri arasında uyum sıkıntıları çekmektedir. ABD'nin kendi iç güçlüklerinin ve Varşova Paktının çökmesi öforisinin etkisiyle kıtasına ve iç sorunlara dönüşünün sonucu, Avrupa Birliği, Batı Avrupa Birliği güvenlik yaklaşımının altını çizmeye başlamıştır. Ancak, Batı Avrupa Birliğinin büyük üyeleri, yani bir taraftan İngiltere ve Fransa, diğer taraftan ise Almanya, bölge ve Avrupa güvenliği gerekçesiyle Rusya'yı, tıpkı İkinci Dünya Harbine tekaddüm eden günlerde olduğu gibi, hoş tutmaya ve kendi yanlarına çekmeye çalışmaktadırlar. Bosna-Hersek'teki İngiliz ve Başkan Chirac'ın seçiminden önceki, Fransız tutumları, Almanya'nın Sırbistan'a karşı yaklaşımındaki nisbi yumuşaklık, bu gerçeği doğrulayan durumlardır. ABD ise, NATO'nun Avrupa kesiminde en az bir ortak (Fransa) bulmadan harekete geçememiş, koskoca dünya, ve koskoca NATO, görünüşte Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin kararsızlığının gerçekte ise Rusya'nın baskısının ve BM Genel Sekreteri ile sekreteryas mensuplarından Yasushi Akashi gibi bazı zevatın ataletinin etkisiyle, hareketsiz kalmıştı. Taa ki, Chirac başkan seçilsin ve Clinton'la işbirliği yapsın. İşte bugün, Dayton, Ohio'da yürütülmüş görüşmeleri mümkün kılan güç kullanma tavrı ancak bu şekilde inandırıcı ve caydırıcı olabilmektedir. Özetle, Batı Avrupa Birliği, ABD ve Rusya arasında dengeli davranmaya özen gösterdiği için Rusya, Avrupa açısından rahat hareket edebilmekte, Birlik içinde ise Almanya ile diğerlerini birbirine karşı oynamaktadır.

Peki, ABD'de durum nedir? ABD herşeyden evvel, Rusya'nın reformlarını gerçekleştirmesini ve dünya camiasının sorumluluk sahibi bir üyesi olmasını ister görmektedir. Bittabi, Rus nükleer silahlarının mevcudiyetini de unutmamakta ve bunların Rus idaresi çerçevesinde sorumsuz kişilerin eline geçmesinden ciddi biçimde endişe etmekte, bu nedenle "sorumlu" olarak gördüğü bazı Rus liderlerini açıkça desteklemekte, hatta, bir "Parlamento"nun (ne şekilde göreve gelmiş olursa olsun) topa tutulmasına dahi göz yumabilmektedir. Zira, bugün revaçta olan ABD çevrelerindeki politik değerlendirmelere göre, düzenli bir Rusya, düzenli bir Orta ve Doğu Avrupa, ve hür Baltık ülkeleri demektir. Aynı görüşe göre, Ukrayna ve Kazakistan'la ayrıca uyulabilir. Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan gibi ülkelerin ise mühim olan yanı tabii kaynaklarıdır. Esasen, ABD'deki Rus kökenli veya Rus muhibbi düşünürler de, Rusya'nın komünizmden ihtida ettikten sonra adeta bütün günahlarından kurtulup, bir melek haline geldiği savıyla bu yaklaşımı desteklemektedir ve ABD idaresinde de bu şekilde düşünenler yok değildir. O kadar ki

Türkiye'nin kendi kökeninden gelen ülkelerle kurduğu ve kurması gayet tabii olan ilişkilere "aman Rusya'yı kızdırmayın!" ikazıyla yaklaşanlar dahi olmuştur. Neyse ki, ABD idaresinin ve toplumunun saygın ve çok yönlü düşünce sisteminde tekyanlı davranışların devamlılık ve şümül kazanması mümkün değildir ve genellikle sağlam, dengeli tutumlar nihai tahlilde öngelir. Bu çerçevede ise Amerika Birleşik Devletleri, Balkanlar, Karadeniz Bölgesi, Kafkasya, Orta Doğu ve Orta Asya'da Türkiye'nin dengeleyici ve istikrar yaratıcı politikalarının önemini müdrik bulunmakta ve bu anlayışını bölgede Türkiye'ye bir partöner olarak tanımakta olduğu yer ile ispat etmektedir. Bosna'da, Karabağ'da ve Orta Doğu'da bu yerin önemi görülmüştür. Aynı değerlendirme iledir ki, Türkiye'nin ekonomik ve politik bir bütünleşme için Avrupa Birliği ve Batı Avrupa Birliği ile ilgili birlik çalışmalarını da ABD aktif olarak desteklemektedir. Zira, ABD bilmektedir ki, Orta ve Doğu Avrupa ve bilahare de muhtemelen Rusya ile daha yakın ilişkiler içinde olacak, bütünleşen bir Avrupa Evi, Türkiye'siz, eksik ve dengesiz bir yapı olacaktır. Aynı şuurun, ideolojik ve hissi yaklaşımlara rağbet etmeyen Avrupa'lı yöneticilerde de giderek belirdiği görülmektedir. Bugün Avrupa Komisyonu'nun ve üye ülkelerin Türkiye'nin Avrupa ile Gümrük Birliğine girmesi hususunda verdikleri karar bunun bir delilidir. Avrupa Parlamentosu'nun da bu idrak içinde olmaya devam edeceği ümit edilmektedir. Zira, laik, demokratik, insan haklarına saygılı, barışçı bir Türkiye buna layıktır.

Özetle söylemek gerekirse daha önce değindiğimiz gibi Türkiye, artık sadece NATO'nun bir güney kanad ülkesi olarak marjinal konumundan çıkmış, Orta ve Doğu Avrupa ile Balkanlar; Karadeniz Bölgesi ve Kafkaslar; Doğu Akdeniz ve Orta Doğu ile Orta Asya'da belirlemekte olan, kısaca Avrasya bölgesel güvenlik çemberleri diyebileceğimiz, birbirlerine kenetlenmiş Güvenlik Dairelerinin kesiştikleri, ortak merkez ve platform haline gelmiştir.

Gerçekten, bugün Bosna-Hersek, Hırvatistan, Arnavutluk, Makedonya, Bulgaristan ve Romanya ile Türkiye'nin güçlü ilişkileri, Balkanlar dengesinin en sağlam taşlarıdır. Bölgenin, dış etkenlerden ve baskılardan kurtularak gerçek benliklerine kavuşmak isteyen genç ülkeleri için Türkiye ile ilişkileri gerçek bağımsızlık ve ege-men eşitlik açısından en önemli desteklerden birini teşkil etmektedir. Aynı şekilde, Karadeniz komşusu yeni bağımsız Moldova, dost Ukrayna, komşu Gürcistan, Türkiye ile ilişkilerine haklı bir özen göstermektedirler. Acarlar, Kırım Türkleri, Gagauzlar, Romanya, Bulgaristan, Makedonya Türkleri, Arnavutlar ve Bosna-Hersek'li müslümanlar, bölge ülkelerinin, Türkiye ile dostane işbirliği ilişkilerinde en önemli istikrar unsurları olmaktadır.

Doğu Akdeniz ve Orta Doğu Türkiye'nin Ege ve Kıbrıs'taki sakin tutumu; den-

geli Filistin ve İsrail politikaları; İran ve Suriye ile ilişkilerindeki sükunet; Irak politikalarındaki teenni, bu bölgede daha olumlu ilişkilerin kurulması yolundaki çabalara hizmet etmektedir. Gerek Suriye ve Irak'taki Türkmen nüfusun, gerek İran Azeri ve Türkmenlerinin olgun ve sorumlu davranışları, Türkiye'nin bölgedeki barışçı ve istikrar arayan politikalarına destek olmakta, başka nedenlerle ortaya çıkan olayların kızışmasına meydan vermemektedir.

Orta Asya'ya gelince, Azerbaycan'la bağlandığımız ve Türk dilini konuşan, Türkiye ile aynı kültürü paylaştan bu bölge, Türkiye ile tamamlayıcılığının idraki içinde, bağımsızlığın ilk günlerinden itibaren Türkiye tarafından tanınmış, Türkiye, bölge ülkelerinin ilk Büyükelçilik açtıkları ülke olmuştur. Türk Büyükelçilikleri ise yeni başkentlerde ilk açılan büyükelçiliklerdir.

Diğer taraftan, işin politik yanı bu derece önemli iken, kültürel yaklaşımın azametini de şöylece arzetmek mümkündür. Bugüne kadar, bölgeden Türkiye'ye, 10 bin'in üzerinde öğrenci, 1000'in üzerinde uzman, eğitim, staj ve bilgi artırma çalışmaları için gelmiş bulunmaktadır. Avrasya televizyonu her yerde izlenmektedir. 200'ün üzerinde Türk Okulu, İngilizce de tedris ederek bölgede çalışmaktadır. Avrasya Üniversiteleri Birliği, Türkçe Konuşan Haber Ajansları Birliği kurulmuştur. Bir Ortak Gramer, Lügat, Edebiyat Antolojisi ve Tarih yazılmaktadır. Ortak üniversiteler kurulmaktadır. Ortak bankalar kurulmaktadır. Türkiye, 10 milyar dolara yakın bir iş hacmi, bir milyar dolarlık kredi ve 9 bine yakın Türk müteşebbisi ile bölgede ABD'den sonra, ikinci sırada yer almaktadır. Hibe yardımlarında 380 milyon dolarla dünyada dördüncüdür. En kısa uçak bağlantıları haftanın en az iki günü Türkiye'yi bölge başkentlerine bitirtmekte, direkt telefon bağlantıları Türkiye üzerinden yapılmaktadır. En kısa ve en uygun Kara ve Demiryollarının Türkiye üzerinden Akdeniz'e ve Avrupa'ya ve binnetice Dünya'ya açıldığı aşikardır. Enerji, petrol ve gaz nakil hatlarının da aynı yolları takip etmesinin akılcı ve ekonomik olacağı artık ilgililerce reddedilmemektedir.

İşte soğuk savaş sonrası ortaya çıkan değişikliklerin Türkiye için en önemlisi bu Avrasya gerçeği, bu gerçeğin kurulması umulan dünya güvenlik sistemi içindeki aslı yeri ve Türkiye'nin bu eko-ve jeo-stratejik bütünlüğün politik, ekonomik, sosyal ve kültürel merkezindeki konumudur. Takdir edilecektir ki, bölgedeki bütün ülkelerle en yakın işbirliği ilişkileri içinde olan Türkiye, bu konumuyla, Rusya ile de köklü ilişkiler içinde olmak durumundadır. Özellikle, Karadeniz'de, Krasnodar bölgesi dışında bir deniz çıkışı bulunmayan Rusya için de bu ilişkilerin önemi açıktır. Gerçekten, bugün bu ilişkiler o kadar sıkıdır ki, Türkiye'nin Rusya'ya kayıtlı ihracaatı beş milyar, kayıt dışı ihracatı altı milyar dolara yaklaşmıştır. Türk işadamlarının Rusya Federasyonu içinde bir o kadar da taahhüd hizmeti vardır. Rus turistler Tür-

kiye'yi ziyaret eden milletler arasında ilk beş sıranın içine girmişler ve daha üst sıralara tırmanmaktadırlar. Nihayet bugün Türkiye'den sonra Türk lehçelerinin en çok konuşulduğu ikinci ülke Rusya Federasyonu'dur. Avrasya Bölgesindeki Türk ilişkilerinin bu derece önemli bir düzeyde oluşunun bölge ve dünya için yarattığı olumlu potansiyel ise şöylece özetlenebilir: Kuzey'den-Güney'e, Güney'den-Kuzey'e; Doğudan-Batı'ya,Batı'dan-Doğu'ya bütün ulaşım, iletişim ve enerji nakil ağları buradan geçmektedir. Buna Orta Doğu su kaynaklarının durumunu da eklemek gerekir. Böylece Türkiye'nin Avrasya'nın yol, su, enerji, ticaret ve iletişim ağlarının göbeğinde, Avrasya'nın ise dünya Güvenlik denklemlerinin merkezinde olduğu görülür. Diğer bir deyimle, eğer Atlantik ve Pasifik bütünlükleri, stratejik Okyanus çevre güçlerini oluştuyorsa -ki yeni güvenlik denge oluşumlarında gerek globalizasyon gerek bölgeselleşme çerçevesinde bunun böyle olduğu görülmektedir- Avrasya da stratejik kıtasal bütünlüğü oluşturmakta ve ayrıca, Atlantik ve Pasifik Stratejik Okyanus bütünlüklerinin bağlantı noktasında ve -tabii kaynaklara bakılırsa- üretim merkezinde bulunmaktadır. Diğer bir deyimle, ikibinli yıllara girerken MacKinder (İng.)'in "Kara-Merkez" ve Spykman (ABD)'in "Kenar-Kuşak" jeostratejik yaklaşımları, iletişim, ulaşım, üretim bütünlükleri, sermaye ve, bînetice, teknoloji akımı hızlarında çağımızın bilgisayarlı iletişim (computerised communications) yaklaşımlarıyla beliren korkunç artış sonucu, birbirine bitişmiştir. Ne var ki, "globalizasyon" dediğimiz bu bitişmede, bütünlükler el'an Pasifik, Atlantik ve Avrasya Bölgelerinde ayrı ayrı kalmakta, bitişmeler henüz tamamlanamamış bulunmaktadır.

İşte, bu inceleme boyunca anlatılmaya çalışıldığı üzere, Avrasya bütünlüğünün merkezinde olan Türkiye, bu natamam globalizasyonun evriminde önemli roller oynamaya aday, en azından bölgesel bütünlükler içinde hegemonileri engellemeye ve denge arayışlarında sıcak çekişmeleri durdurmaya; globalizasyon sırasında bitişme noktalarında büyük sürtüşme ve çekişmeler belirmemesini sağlamaya gayret göstermeye mecburdur. Zira Türkiye için hem bölgesel, hem global barış, istikrar ve güvenlik şartları, ülkenin ve Türk toplumunun gelişmesi ve refahı için asıldır.

Bu anlayışlardır ki, bu ülke uluslararası ilişkilerde barışçı yaklaşımları destekleyegelmişdir ve bu destek yeni bir güvenlik dengeleri sistemi aranırken özenle devam ettirilmelidir. Bu gibi dengelerin nasıl teşkil edilebileceği henüz açıklıkla görülememektedir. Zira uluslararası ilişkilerde nazım güçler henüz kendi iç istikrar ve dengelerini tamamlayabilmiş değildirlir. Her ne kadar, demokrasilerde ve örneğin, ABD, Almanya gibi ülkelerde dengelerin devamlı evrim içinde olduğu ve politik, sosyal ve ekonomik gelişme dinamiklerinin kontrollerinin sistemik yapıda mevcut

bulunduğu söylenebilirse de, kısmen doğru olan bu durumun karşısında, "Geçiş Dönemi"nde bulunan güçlerin çok daha hassas, gevrek ve hatta kırılabilir dengelerde bulunduğu muhakkaktır.

İşte bu dengeleri yakından kollamak durumunda ve bunlara komşu bulunan Türkiye'nin uluslararası olumsuz gelişmelerden hayati ölçülerde etkilenmesinin önlenmesi, bu olumsuz gelişmeleri önleyecek sistemlere bağlıdır.

Türkiye için bölgesel planda bu sistemler, yenilenmiş bir NATO, Avrupa Birliği ile Batı Avrupa Birliği ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı içinde aranmaktadır.

Global planda ise, Birleşmiş Milletlerin, 50. yılının da verdiği imkanlardan yararlanarak, yeni bir Genel Güvenlik Sistemi geliştirilmesi düşünülebilir. Örneğin;

- Mevcut Kollektif Güvenlik Normları içinde yeni güven artırıcı ve ihtilaf önleyici tedbirler geliştirilebilir.
- Bölgesel Genel Kurullar ve Bölgesel Güvenlik Konseyleri kurulabilir.
- Bölgesel ihtilaf önleme ve çözüm mahkemeleri ve insan hakları divanları kurulabilir.
- Bölgesel barış koruma ve yeniden kurma güçleri oluşturulabilir.
- Ancak, bugün görünen odur ki henüz mevcut Güvenlik Konseyinin gerçeğe uydurulmasında dahi güçlük çekilmektedir.

Türkiye, bu yöndeki gelişmelerle, genellikle Avrasya'daki, özellikle Avrupa ve Balkanlar, Karadeniz ve Kafkaslar, Doğu Akdeniz, Orta Doğu ve Orta Asya'daki asli ve merkezi yeri ve buralardaki olumsuz gelişmelerden etkilenmekte olan milli güvenliği dolayısıyla, yakından ilgilienmek zorundadır. Türk diplomasisi bu çerçevede ve milli güvenliğini idame amacıyla yirmibirinci yüzyıla girerken bölgesinde ve dünyada ABD ve Avrupa Birliği ve G7'nin Japonya gibi diğer üyeleri ile birlikte hareket etmeye ve işbirliğinde bulunmaya devam edecektir.

Diğer taraftan Türkiye'nin aynı nedenle Rusya Federasyonu ile belki bütün komşularından daha ince ve hassas dengelere dayalı olan fakat daima yapıcı bir dialogla yürüttüğü olumlu ilişkiler ağını sürdürme çabasını devam ettirmesi beklenir. Şu kadar ki, bu yaklaşımın Rusya tarafından da yapıcı bir tutumla karşılanmasının öneminin hem ikili ve bölgesel hem global plandaki faal güçler tarafından daha fazla gecikmeden ve gereği gibi anlaşılacağı ümid edilir. Ancak bu şekilde, yıpratıcı bir rekabet yerine, karşılıklı yarar sağlayacak işbirliği imkânlarına ulaşılabilir. Bu dengein sağlanmasında ise ABD'nin ve Avrupa Birliği'nin tutumlarının ağırlığı aşîkârdır. Diğer taraftan, böyle bir denge kurulamazsa bölgede belirebilecek sarsıntıların global dengelerde yapacağı tahribat da herhalde büyük olacaktır.

Çağdaş Orta Asya'da Etnik Faktör: Pakistan'ın Yaklaşımı

Moonis AHMAR

I. Giriş

Etnik gerilim bir saatli bombaya benzemektedir. Politik düzeni istikrarsızlaştırma ve sürekli bir kaos ve anarşi durumuna yol açabilme yeteneğine sahiptir. Etnisitenin hızlı yükselişi evrensel bir olgudur ve XX. yüzyılın son dönemlerinde giderek yayılmaktadır. Dünyanın farklı kesimlerinde sürmekte olan çatışmaların doğası (1), incelenecek olursa, bu çatışmaların çoğunluğu etnik ya da dilsel temellidir. Eski Sovyet Orta Asya Cumhuriyetleri de, etnik çatışmaların çağımızdaki tırmanışının dışında değildirler. Rus ve Komünist vasiliğinin çöküşünün ardından, beş Orta Asya devletinin halkı (Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan) kaybettikleri konumlarını yeniden canlandırmak ve bağımsız birer statüye ulaşmak için bir fırsat yakalamıştır.

Sovyetlerin dağılması ve ardından Orta Asya Cumhuriyetlerinin Moskova'dan bağımsız hale gelmeleri, her türlü düzeydeki çözülmemiş çatışmaların örtüsünü kaldırmış, bu durum da, bir yandan bölgesel barışı ve güvenliği tehdit ederken, diğer yandan da çeşitli işbirliği olanaklarının önünü açmıştır. Bununla beraber, Orta Asya'da ortaya çıkan politik düzen oldukça hassastır ve geçici bir süreç yaşanmaktadır (2).

Bu araştırma Eski Sovyet Orta Asya ve Cumhuriyetlerinde (AOC) izlenen etnisiti ve dilsel uyumsuzluk politikalarını üç açıdan ele alma çabası içindedir: İlki, Orta Asya'daki etnik ve dilsel çatışmaların tarihsel temeli ve günümüzdeki durumudur. İkincisi; barışçı yönetim ve bu çatışmaların çözümü için stratejiler, üçüncüsü ise; çeşitli Orta Asya Cumhuriyetlerinde hüküm sürmekte olan etnik gerilime, Pakistan'ın yaklaşımıdır.

II. Tarihsel Açıdan Bakış

"Ruslaştırma" ve "Sovyetleştirme" sürecinin başlatılmasından önce, Orta Asya "Türkistan" olarak adlandırılan tek bir jeo-politik oluşumdur. Bu oluşum içerisinde, Karadeniz'den Moğolistan bozkırlarına kadar uzanan üç eski imparatorluk yer almaktaydı. XIX. yüzyılda Rus işgalinden önce varolan üç Orta Asya imparatorluğu

* Dr. Moonis AHMAR, Pakistan'daki Karaçi Üniversitesi'nde Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesidir ve aynı zamanda Birleşik Devletler Illinois Üniversitesi'nde Silahların Kontrolü, Silahsızlanma ve Uluslararası Güvenlik (ACDIS) programında araştırmalar yapmaktadır.

ise şunlardı:

- a) Şimdiki güney Kazakistan'ın bir bölümüne, Kırgızistan'daki Oş Vilayetine ve Özbekistan'daki Fergana Vadisi'ne kadar uzanan Kokand Hanlığı,
- b) Semerkant'ı, bugünkü Özbekistan'ın tüm güney doğusunu ve Tacikistan'ı içeren Buhara Emirliği,
- c) Doğu Özbekistan ve Doğu Türkmenistan'ın mevcut bölgelerine kadar uzanan Hiva Hanlığı.

Sovyetlerin etkisindeki Orta Asya bölgesi tanımlanırken, Orta Asya terimi, Kazakistan dışındaki dört güney cumhuriyeti yani Türkmenistan, Tacikistan, Özbekistan ve Kırgızistan için kullanılmıştır. Güney Orta Asya içindeki Tacik ve Özbekler, Kırgız ve Türkmenlerin aralarında ya da kendileriyle paylaştıklarından daha büyük bir kültür ve tarih derecesini paylaşmaktadır. Taciklerin Farsça, Özbeklerin ise Özbek Türkçesi kullanması gibi, dildeki farklılığa rağmen, geçmişte de uyumlu bir grup oluşturan bu iki toplum, günümüzde de eşsiz bir yakınlığı ve aynı zamanda birbirleriyle uyum içinde süren yaşamlarını muhafaza etmektedirler (3). Orta Asya genel hatlarıyla, Horasan'dan Gobi çölüne kadar uzanan kuzey çizgisindeki kültürel bölge olarak tanımlanabilir.

Horasan'dan, Sincan'ın doğu sınırına kadar olan bölge tarihsel, kültürel, İran-Türk dil yapısını geçmişte ve günümüzde paylaştığı gibi, yirminci yüzyıl politikasının kaderindeki benzerlikleri de paylaşmaktadır. Bu geniş alan, Afganistan gibi modern bağımsız devletlerle, Çin'in Sincan-Uygur Özerk Bölgesi gibi geniş özerk bölgeleri de kapsamaktadır (4). Dikkati çeken bir nokta da; Ocak 1993'ün başlarında, Taşkent'te düzenlenen Orta Asya Devlet Başkanları toplantısında; Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan'ı tamamen çevreleyen bölgenin "Orta Asya" olarak adlandırılmasına karar verilmesidir (5).

Orta Asya'da yaklaşık olarak ikiyüzyıl süren kesin Rus iktidarı, bölgeyi içinden çıkılması zor bir durumda bırakmıştır. Yakın zamana değin Moskova'nın kontrolü altında yaşayan Orta Asyalıların büyük bir bölümü şimdilerde kültürel ve dilsel anlamda yönlerini kaybettikleri duygusunu yaşamaktadır. Alfabeleri önce Latin, daha sonra da Kiril alfabesine dönüştürülmüştür. Dini özgürlük gerçekte var olmamıştır. Onyıllarca süren dini baskılar ve zorunlu Ruslaştırma göz önüne alınacak olursa, İslami güçlerden kaynaklanan Rus ve diğer Slav azınlıklara karşı tepki oluşturma olasılığı da bulunmaktadır. Eski Sovyet Orta Asya Cumhuriyetlerinde, Rus ve Slav kökenli milyonlarca insan yaşamaktadır. Tahminlere göre, Rus-karşıtı düşüncelerin ortaya çıkışı tüm Orta Asya'yı düzensizlik ve kaosa sokarak, sürekli anarşi durumuna yol açacaktır.

III. Etnik Çatışmaların Doğası

Orta Asya'daki etnik çatışmalar sözkonusu olduğunda, bunlar iki açıdan incelenmelidir; ilk olarak, özellikle Kazakistan ve Kırgızistan'da olmak üzere, ne-

rededise tüm Orta Asya devletlerindeki güçlü Rus azınlığın varlığı, ikinci olarak, Orta Asya halkları arasında sürmekte olan etnik gerilim. Tacikistan ve Kırgızistan'daki Özbek azınlıkla, Özbekistan'daki Tacik azınlığın arasındaki çatışmalar dikkat çekicidir. Yerel halk (Orta Asya'nın) yerleşik ve göçer olarak ikiye ayrılabilirler, göçerler de yerleşikler kadar toprağa değişik yollara bağlı durumdadırlar. Bu nedenle Kazak, Kırgız ve Türkmenler (bazı Özbek ve Karakalpak grupları) kırsal göçer olmalarına rağmen farklı bölgelere yerleşmişlerdir. Aynı şekilde vaha şehirleri ve çevre köylerin insanları toprakta yaşamaktaydılar, daha dış bölgelerde yaşayanlar ise siyasi değişimin, örneğin yönetimin 10. yüzyılda İran Samanidlerinden Türklere, 19. yy. da ise Türklerden Rus Çarlarına geçtiğinin, farkına pek varamamışlardır (6).

Orta Asya ve başka yerlerdeki mevcut etnisitiler ve zümrelerin çoğunluğu yakın zamanlarda ortaya çıkmıştır ve değişen koşullara uygun olarak değişime uğramaya devam etmektedirler. Uygur ya da Tacikler gibi bazı etnisitilerin isimleri oldukça eski olabilir ama, bu isimler birbirleri arasında çok az ya da hiçbir genetik ya da sosyal bağ olmayan, çok farklı halklar tarafından sıkça kullanılmıştır (7).

Bir Avrupalı bilimadamı tarafından işaret edildiği gibi, Orta Asya'da;

"Cumhuriyet ve özerk bölgelerin sınırları parçalara bölündüğünde, çok etnikli başkentler çoğaldığında, bütün insanlar sürgün edildiğinde, büyük bir emek gücü teşvik edildiğinde, köylü sınıfına karşı izlenen zulüm karşısında, kollektivizasyon kurulduğunda ve etnik unsurlar yeni bir düzeni kurmadan önce göçebelerin yerleşik hayata geçmeleri sağlandığında, etnik yapı şiddetli ve arasıra meydana gelen saldırılara direnmek durumundaydı. Tüm bu gelişmeler etnik unsurları, yeni bir düzeni kurabilmelerinden önce, kıskırtmıştır. Etnik yapı, köktenci bir dönüşümle ortaya çıkma yolundadır; ancak neredeyse tüm hatırı sayılır kişiler güçlerini kendi bedelini ödeyerek kurtarmayı başardılar" (8).

Bunun öncesinde, etnik birlikler üzerine kurulu kırsal göçerlik alanlarındaki geniş yerleşik ailelerde, klanlarda ya da kabilelerde resmi ve politik anlamda belirgin etnik kimlik oldukça önem taşımaktaydı (9).

Rus yöneticileri, özellikle 1917 sonrası hükümetler, yerel halkın arasına geleceğin uyumsuzluk ve etnik gerilim tohumlarını ekerek, kendi lehlerine, Orta Asya sınırlarını keyiflerince değiştirmişlerdir. Eski Sovyet Orta Asya devletlerindeki etnik dağılım şöyledir;

1. Kazakistan: Nüfusu: 16.500.000. Kazaklar % 40, Ruslar % 37, Ukraynalılar %5 ve Almanlar % 6.
2. Kırgızistan: Nüfusu: 4.300.000. Kırgızlar % 52, Ruslar % 22 ve Özbekler %13.
3. Tacikistan: Nüfusu: 5.100.000. Tacikler % 55, Özbekler % 23 ve Ruslar % 13.
4. Türkmenistan: Nüfusu: 3.500.000. Türkmenler % 68, Ruslar % 13, özbekler % 9.
5. Özbekistan: Nüfusu: 19.900.000. Özbekler, % 70, Ruslar % 11, Tatar, Kazak ve Tacikler % 4.

Bir Alman araştırma dergisi olan *Aussen Politik*'in, 1992 Mart sayısında basılan "Crisis and democracy in Kirghizia" başlıklı makalede, tanınmış bir uluslararası ilişkiler uzmanı olan Abidan Bozday, tarihsel açıdan Orta Asya'nın etnik durumunu şöyle açıklamıştır:

Çarlık Rusyası'nın koloni politikası ve Sovyetler Birliği'nin zorunlu sanayileşmesi, sınırların keyfi tayiniyle yaratılan bu cumhuriyetlerdeki etnik kompozisyonu kesin olarak değiştiren, göçle ilgili hareketleri etkilemiştir. Sovyet politikasının sonucu, Kırgızistan'ın Oş bölgesinde yaşayan nüfusun kabaca % 60'ını oluşturan bu çeşitli uyruklar ve azınlıklar olmuştur. 1990 yazında, etnik gerilim Kırgız çoğunluk ve Özbek azınlık arasında, kanlı çarpışmalara yol açacak şekilde tırmanmıştır (10).

Sadece Özbekistan'da 16 milyon olmak üzere diğer Orta Asya devletlerinde ise bir kaç milyon Özbek yaşamaktadır. Tacik ve Özbekler, Kazak, Kırgız ve Türkmenler karşısında kültürel üstünlük iddiasındadırlar. Tacikler, kendilerini eski ve zengin Pers uygarlığına ait en kültürlü topluluk olarak ele almaktadırlar. Tacikler, Orta Asya'daki Türk olmayan en büyük topluluktur. Kazak ve Kırgızlar İslamı yakın zamanlarda benimsemiş yarı-barbar göçerler, Türkmenler de kültürsüz ve cahil olarak ele alınmaktadırlar. Tacikler dışında, Orta Asya'daki tüm etnik gruplar Türkçe'ye çok yakın bir dili konuşmaktadırlar.

Moskova'nın Rolü

Bazı çevreler, Moskova'yı, Orta Asya halkları arasındaki etnik duyguları İslama karşı bir siper olarak, kasıtlı şekilde vurgulamakla itham etmektedir. Washington'daki US Institute of Peace üyesi George Mirsky'nin, Amerika Birleşik Devletleri Temsilciler Meclisi Orta Doğu Dış İşleri Komitesi ve Avrupa Alt Komitesi'nin 28 Nisan 1992'deki oturumundaki görüşleri şöyledir;

Sovyet rejimi, bir kimlik unsuru olarak dini, bir yana atıp gerçekte fesh ederek, milli-dil konusunu, yeni-imparatorluk politikasının temel taşı yapmıştır. "Birleşik Cumhuriyet" düzeyinde bir birlik olmanın en yüksek formu olan milliyetçilik kriteri üzerine dayalı tümüyle yeni yönetimler ve belli bölgelere ait birimler yaratılmıştır. Milliyetçilik kavramı hızla toprak konusuna bağlanmıştır. Kaçınılmaz bir biçimde sıkı idari nitelendirmenin sonuçlarından birisi ise, hemen hemen bütün cumhuriyetlerde ve diğer bölgelerdeki birimlerin içinde etnik-millî azınlıkların yaratılması olmuştur. Bazı durumlarda, belli bir etnik grup tarafından genişçe ikâmet edilen yerler, keyfi olarak, tümüyle farklı etnik toplulukların olduğu cumhuriyetlerle birleştirilmiştir. Taciklerin iki kentli olan Semerkand ve Buhara, Özbekistan'a dahil edilmiştir. Çoğunlukla Tatarların ikâmet ettiği kimi bölgelerse, Başkırdistan'ın bir bölümü haline gelmiştir (11).

Aynı oturumda, Yale Üniversitesi'nden tarih profesörü Firuz Kazemzadeh, bağımsız Orta Asya devletlerinde sayısız etnik ve dilsel zıtlıkları, şunları söyleyerek

ışaret etmiştir. "Orta Asya nüfusunun yeknesak bir müslüman veya Türk yığınının teşkil olduğunu sanmak, aynı derecede hatalı olacaktır. Orta Asya halkları arasındaki farklılıklar karşılıklı olarak kolay anlaşılabilir niteliktedir. İtalyanlar İspanyollara ne kadar yakınsa, Türkmenler de Taciklere o denli yakındır. Tacikler, doğal olarak Türkçeyle bağlantısı olmayan bir Hint-Avrupa dili olan Farsçayı konuşmaktadırlar. Çarlık günlerinde Kiurghizes olarak bilinen Kazaklar, yakın zamanlara kadar göçerdiler. Ataları; İran Sasani İmparatorluğunun bir bölümü olan güney çevresi halkından yaklaşık bin yıl sonra, İslamı kabul etmiştir. Bunu, Özbekler ve Tacikler arasındaki durumla karşılaştırınız. Şehirleri Taşkent, Semerkand ve Buhara, İslamı öğrenme merkezleri olmuştur. Farsça Taciklerin ana dili, pek çok Özbek'in de ikinci dili olmuştur (12). Orta Asya'daki etnik faktör gerçektir ve yavaşça bölgedeki mevcut güç yapısının altını oymaktadır. Eğer eski Sovyet Orta Asya devletlerinde jeopolitik değişimler gerçekleşecekse, bunun temeli etnik zıtlıklar olacaktır".

Dilsel Uyumsuzluk

Orta Asya'da etnik yapının en çok bozulduğu yer Farsça konuşulan Tacikistan'dır. Slav azınlıklar Rusça ve Ukraynaca konuşmaktadır. Kazakistan'da da farkedilir biçimde Almanca konuşan bir topluluk vardır. Orta Asya'daki dilsel uyumsuzluğun temeli, tek bir coğrafi bölgeyi bir çok cumhuriyete ayıran, Stalin'in etnik bölünme politikasıdır. Micheal Dunn, Washington Report on Middle Eastern Affairs'in Nisan/Mayıs 1992 sayısında basılan "New competition for an Ancient Muslim Heartland" adlı makalesinde şunları kaydetmiştir; "Bu yüzyıla kadar, Kazaklar ve Kırgızlar birbirine çok yakın iki lehçeyi konuşan, tek halk olarak ele alınmışlardır. Sovyetlerin zamanında, bu lehçelere, sözde milli kimliğin yaratılışının önüne geçmek için farklı edebi şekiller verilmiştir. Türkiye, Atatürk'ün zamanında alfabesini Latinceye çevirdiğinde, Stalin tüm Orta Asya dillerinin Kiril (Rus) karakterinde yazılmasını emretmiştir. Böylesi bir politika, Orta Asya halkını kendi asırlık eski kültürel mirasından alıkoymuş ve onları dilsel, etnik ve bölgesel anlamda bölmüştür" (13). Rusça, halen birçok Orta Asya kenti ve profesyoneller açısından vazgeçilemez bir dildir. Rusça yaşları yirmibeş ile altmışbeş arasında değişen, yaşamlarının en üretken dönemlerinde olan insanlar için önemli olmaya devam etmektedir. Özellikle kendi cumhuriyetlerinin dışındayken Rusça'yı iletişim kurmak için kullanmaktadırlar (14). Bağımsızlık sonrası dönemde, Orta Asya devletleri kendi ana dilleri ile, Rusça ve diğer Slav dilleriyle ne yapacakları ikilemini yaşamışlardır. Bazı Orta Asya devletleri Latin harflerine dönüş yaparken, Tacikistan'ın Arap harflerini kabul etmesi de bir olasılıktır. Rusya, Orta Asya cumhuriyetlerinin alfabelerini Kiril alfabesinden Latin ya da Arap alfabesine çevirmesinin, Orta Asya yaşayanları üzerinde onyıllarca süren eski kültürel Rus hakimiyetini yavaş yavaş zayıflatacağı gerçeğinin farkındadır.

Kazakistan ve diğer Orta Asya Devletlerindeki Etnik Gerilim

Kazakistan, günümüzde Orta Asya'daki dil tartışmalarında önemli bir parlama noktasıdır. Kazaklarla, Kazak olmayanlar arasındaki nazik etnik denge göz önüne alınacak olursa, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev hem Kazak dilini korumak hem de Rusça konuşan nüfusu yatıştırmak gibi çetin bir görevle karşıya bulunmaktadır. Ama görüldüğü kadarıyla, Kazakistan'daki dilsel ve etnik çekişmeler, Kazak devletinin temelini aşındırabilecektir. 28 Ocak 1993'te, Kazak hakimiyetindeki Parlamento, Kazakça'nın resmi dil ilan edildiği, Rusça'ya da, farklı etnik gruplar arasında esas iletişim dili olmak üzere ayrı bir konum veren bir anayasayı kabul etmiştir. Buna rağmen, Kazak anayasasına göre, devletin başındakilerin Kazakçayı akıcı olarak konuşmaları zorunlu kılınmıştır. Kazak parlamentosunun böylesi bir adımı, ülkede Rusça konuşan milyonlarca kişi arasında küskünlük yaratmıştır. Ruslar; Kazak Cumhurbaşkanı'nı kendi dillerine ikinci sınıf bir statü verip, dillerini yavaşça zayıflatmak suretiyle, kin ve düşmanlık alevlerini körüklemekle suçlamışlardır.

Kazak-karşıtı duygular, bir Rus politik eylemci ve Kazakistan'daki iç-etnik hareketlerin birliğinin lideri olan Yuri Startsev tarafından dile getirilmiştir. Kendisi, Kazak dilinin hükümetin himayesine alınmasına keskin bir tepki göstermiş ve şu gözlemlerde bulunmuştur: "Rus-karşıtı ayrımcılığın tohumları ekilmiştir; Kazakça'nın resmi dil olarak ilan edilmesi, Rusları uzaklaştıracak olan Kazak milliyetçiliğini teşvik edecektir. Bu durum, ateşe benzin dökmeye benzemektedir. Tıpkı bir saatli bombayı andırmaktadır. Bir anayasanın, devlet başkanı için, halkının % 60'ını içine almadığını gözlerinizin önüne getiriniz. Doğal bir Kazak ulusunun, bir gecede yaratılmasını denemek yerine, bir; hatta iki kuşak sonrası beklenmelidir. Ruslar buraya gelmeden önce, gerçekte Kazakistan'da bir şey yoktu. Buradaki halk hiçbir kültüre sahip değildi. Doğru terimler dizgisine sahip olmadıkları için de, bugün bile Rusça kelimelere güvenmektedirler. Biz okulları ve fabrikaları inşa ettik. Burada devletleşme süreci hiç olmamıştır" (15).

İlginç olan, Rusların Orta Asya'da yayılmalarına Kazakistan'dan başlamasıdır. Rusların boyun eğdirme politikasının bir sonucu olarak (ilk olarak Çarlar tarafından daha sonra da Komünist yöneticiler tarafından uygulanmıştır), Kazaklar kendi yurtlarında azınlık durumuna gelmiştir. Rus sömürgeciliğinin etkisini ilk yaşayanlar Kazaklar olmuştur. Rusların, ilerde güneydoğuya doğru daha da yayılmaları için Kazakistan'ı kendi kalesi olarak değiştirmeye yönelik sistematik politikası nedeniyle, Kazak kimliği; tarih, kültür din alanında neredeyse tamamen ortadan kaldırılmıştır. Devrim öncesi (1917) dönemde Kazakistan ve Orta Asya'daki, Slav kökenlilerin toplamı iki milyon, müslümanların toplamı ise oniki milyondur. Kazakistan'daki Slav kökenlilerin nüfusa oranları % 29.3 iken, tüm Orta Asya'ya özgü toplam nüfusun % 3.8'ini oluşturmaktaydılar. Böylesi bir senaryoda, Kazak milliyetçiliğinin yüzyıllar süren Rus hakimiyetine karşı olması iddiası da doğal bir olgudur. Ama, geniş Slav

ve Rus nüfusu Kazakistan ve diğer Orta Asya devletlerinde son zamanlardaki politik varyasyonlara karşı uysal davranmamakta ve Kazakların iddiasına karşı da kendilerini güvencede hissetmemektedirler. Onların Orta Asyalılara karşı kırılganlıklarının bir başka yönü de vardır, örneğin özellikle aşırı-milliyetçi Liberal Demokratik Parti'nin (LDP) şefi olan Vladimir Zhirinovsky yanlılarından gelen Rusya desteği gibi. Zhirinovsky, eski Sovyet cumhuriyetlerinde, özellikle de Orta Asya'da yaşayan Rusça konuşan insanların çıkarlarını korumak amacıyla güç kullanmaktan çekinmeyeceğini çok açık bir biçimde ifade etmiştir. Eski Sovyet Cumhuriyetlerindeki Rus olmayanlara karşı saldırgan tavrı, LDP'nin Aralık 1993'te yapılan parlamento seçimlerinden etkin bir politik güçle ortaya çıkmasıyla daha da belirgin hale gelmiştir.

Rus nüfusu; Kazak üstünlüğünden korkmaları yüzünden kendilerini sadece Kazakistan'da rahatsız ve güvensiz hissetmemekte nüfusunun % 22'sini Rusların oluşturduğu Kırgızistan'da da geleceklerine ilişkin belirsizlik yaşamaktadırlar. Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan gibi diğer Orta Asya devletlerinde de, Kazakistan ve Kırgızistan'daki gibi yoğun olmasa da Rus topluluğu bulunmakta ve bunlar da yerel rahatsızlıktan aynı derecede kolayca yaralanır durumdadırlar.

Orta Asya'daki Rus nüfusuna yönelik tehdit yalnızca bu bölgenin yerlileriyle Ruslar arasındaki etnik farklılık yüzünden değil aynı zamanda dinsel etkenlerden dolayıdır. Camilerin yeniden açılması, yasaklanmış İslami Yenilikçi Parti'nin genişleyen çalışmaları ve Afganistan, İran, Pakistan'la, Suudi Arabistan'ın dini ve dini grupları teşvik etmeleri Moskova ve Orta Asya'daki Ruslar tarafından şüpheyle karşılanmaktadır. Tacikistan'daki olaylar Moskova'nın müdahalesine yol açabilecek olan, Ruslar ve İslamcı militanlar arasında süren iktidarın gerçekten kimin olduğunu gösterecek bir deneme olasılığını daha da derinleştirmiştir. Bazı Rus liderleri, Rusya'nın sınır bölgelerini (Tacikistan ve Afganistan'ın) orada yaşamakta olan 300.000 Rus nedeniyle savunmak zorunda olduklarını açıkça dile getirmektedirler. Bazı dinsel kargaşa olaylarında tahmin edilen Rus ve Slav azınlığın hedef olabileceğidir. Orta Asya ve Moskova'da yerleşmiş Ruslar tarafından paylaşılan bu tür bir duygudur.

Orta Asya'daki etnik sorunlar 1986 yılında Almatı'da, Haziran 1989'da Fergana'da, Şubat 1990'da Duşanbe'de, 1990 yılında Kırgızistan'da ortaya çıkan kanlı ayaklanmalar nedeniyle oldukça çirkin bir hal almıştır (16). Özbeklerin; 1969 yılının Mayıs ayı gibi oldukça erken bir tarihte, Taşkent'te, Taciklerin ise 1978 yılının Mayıs ayında Duşanbe'de düzenledikleri gösterilerdeki talepleri Rusların ülkelerinden çıkarmaları olmuştur.

Etnik inziva, milliyetçiliğin ve dinin yeniden canlanması, büyüyen işsizlik oranı, sonuçta kıtlık ve yaşam standartlarının düşmesine neden olan tarım ve sanayideki düşük verimlilik gibi çeşitli etkenlerin, Sovyet Orta Asya'sındaki iç-etnik gerilimin tırmanmasından sorumlu olduğu belirtilmiştir. Sorun, bölgenin etno-coğrafik kar-

maşıklığıyla bütünleşmiştir. Özbekler, Türkmenler, Tacikler, Kazaklar, Kırgızlar ve Kara Kalpaklar üstün çoğunluk oluşturdukları kesin bölgeleri ayırmışlardır. Bu durum, 1924'te; nüfusları öncekinden daha geniş homojenlik kazanmış ayrı ulusal cumhuriyetler ve özerk vilayetler yaratarak Orta Asya haritasının yeniden çizildiği, bölgesel sınırlamanın doğrudan sonucudur. Rusya'nın Avrupa'daki kesimlerinden gelenlerle, çeşitli cumhuriyetlerden gelen Orta Asyalı etnik azınlık gruplarının mevcut varlığı, etnik soruna bir başka boyut daha kazandırmaktadır. Bu, 1986-1990 dönemi sırasında, Ruslar ile Kazakların, Kırgızlarla-Özbeklerin, Özbeklerle-Taciklerin ve Özbeklerle-Ahıska Türklerinin arasında Almatı, Oş, Duşanbe ve Fergana'da meydana gelen bir dizi vahşi çarpışmayla belirgin hale gelmiştir (17).

IV. Pakistan'ın Yaklaşımı

Pakistan için Orta Asya'daki barış ve istikrar, kendi dış politika amaçları için anahtar durumundadır. Orta Asya'daki barışa yönelik tehditler, İslamabad'ın bölgede ayak basacak yer elde etme arzusunun büyük ölçüde engellemektedir. Orta Asya'da artan etnik ve dinsel gerilim Pakistan tarafından bir istikrarsızlık etkeni olarak algılanmaktadır ve ülke, Orta Asya'daki yani Tacikistan'daki başlıca çatışmayı çözmek için her türlü olası çabayı göstermiştir. Pakistan'ın Orta Asya'daki çatışmaların çözümündeki rolü, özellikle etnik bölgesel uyumsuzluğun olduğu alanlarda, çok boyutludur. İlk olarak İslamabad, Tacikistan'daki savaşın sona ermesi için ikili girişimleri yürütmüştür. Bazı çevreler Pakistan'ı, -resmi konumun kesinlikle müdahaleci olmama üzerine kurulu olduğu-, aşırı dinci grupları desteklemekle suçlamışlardır. İkinci olarak, Pakistan'ın Orta Asya'da barışın ve istikrarın sürmesi yönündeki çabaları, Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün (ECO) himayesi altına da alınmıştır. Pakistan ve diğer ECO üyesi ülkeler böyle bir forum aracılığıyla Orta Asya'daki barışa ve güvenliğe yönelik tehditleri, yani olası bir etnik vahşet tehlikesini tartışmaya girişmişlerdir.

Bazı Pakistanlı yazarlar, Orta Asya'daki beklenmedik politik gelişmeler karşısında temkinli politikalar izlenmesini tavsiye etmektedirler. Örneğin; Pakistanlı önemli bir gazeteci "Orta Asya cumhuriyetleri politikasını oluştururken, Pakistan olası iki hataya düşmemelidir: Pakistan, dinin tek başına kendisi ve Orta Asya cumhuriyetleri arasındaki ilişkiyi güçlendirmekte yeterli olamayacağını ve bu cumhuriyetlerin dinsel-etnik kimliklerini korumakta belirli bir isteklerinin olduğunu, modernleşme yolunda kendi yollarını bulmak istediklerini gözönünde bulundurmalıdır" önerisinde bulunmaktadır (18). Pakistan Tacik sorununu çözmek için yapılan barış görüşmelerine de evsahipliği yapmıştır. Birleşmiş Milletler aracılığıyla sürdürülen görüşmelere Tacik Hükümeti'nin temsilcisi Abdelmajid Dos-tiyev, Tacik Muhalefet lideri Kurban Toronjanzade ve B.M. Genel Sekreteri'nin özel temsilcisi Pririz Ballon katılmıştır. Tacik barış görüşmeleri; cumhurbaşkanlığı seçimlerinin yapılması, hemen yeni bir Anayasa'nın referanduma sunulması, Par-

lamento seçimleri, insan haklarının korunması, yerlerinden edilmiş halkların rehabilitasyonu ve askeri kuvvetlerin azaltılması gibi anlaşmalarla sonuçlanmıştır (19). Orta Asya'daki çatışmaların çözümünde Pakistan'ın diğer ECO üyesi ülkelere göre önemli bir avantajı vardır: Beş Orta Asya devletinden hiç birisiyle ciddi bir sorunu olmadığından Tacikistan böylece bu devletlerin anlaşmazlıklarını çözmede, uzlaşma sağlamada güvenilir bir ülke konumu kazanmaktadır. Buna rağmen, Pakistan'ın Orta Asya ülkeleriyle yakın ilişkiler kurmasında en büyük sorunu, Afganistan'daki istikrarsızlık oluşturmaktadır. Afganistan'da barış ve düzen olmadığı sürece, Pakistan'ın Orta Asya'da sağlam bir yer edinme rüyaları gerçekleşemeyecektir.

V. Etnik Uyum için Stratejiler

Orta Asya devletlerinin içinde bulunduğu karışık etnik/dilsel durum, şüphesiz bölgeyi, küresel barışı ve güvenliğini tehdit etmektedir. Bu bağlamda etnik ve dil konusundaki çatışmaların barışçı bir yolla giderilmesi için yeni yaklaşımların benimsenmesi önemlidir. Şu anda, Orta Asya'daki etnik çatışmaların tırmanmasını önlemek için kurumsal bir mekanizma yoktur. Etnik çatışmaların halledilmesi için iki yol bulunmaktadır: Birincisi; "ikili", ikincisi "çok taraflı". İkili seçenek Orta Asya devletlerinin etnik çatışmaların mümkün olan çözümlerini doğrudan kendi aralarında görüşmeleri gerekmektedir. Oysa çok taraflı diplomasi, özellikle ECO olabilir, bölgesel katılımı zorunlu kılmaktadır. Orta Asya'daki etnik çatışmalar kimi hükümet-dışı örgütler tarafından veya ECO tarafından denetlenmelidir.

Orta Asya'daki potansiyel etnik çatışmaların ortaya koyduğu tehdit gözönüne alınırsa, bu çatışmaların çözümü için etkili stratejiler geliştirmek bölge ülkeleri ve ECO'nun (Orta ve Batı Asya Devletlerini temsil ettiği iddia eden) ilgi alanına girmektedir. Rusya, Çin Halk Cumhuriyeti ve Amerika Birleşik Devletleri gibi extra-bölgesel güçlerin rolü de bu açıdan önemlidir.

Farklı etnik grupların anlayışlı yaklaşımları ve iktidardaki hükümetin bir etnik çatışma sırasındaki tarafsız tutumu; Orta Asya'da varolan politik düzenin dengesini sağlamada yardımcı olabilecektir. Etnik gerilimin kontrol edilmesi için hükümet ve hükümet dışı örgütler düzeyinde gerçek bir politik iradenin varlığına ihtiyaç duyulmaktadır. Çeşitli etnik ve dilsel cemaatler arasındaki karşılıklı korku ve güvensizliğin ortadan kaldırılması, çatışmaların çözümü ve güven bunalımının aşılması sürecine yardımcı olacaktır.

Dipnotlar

1. Örneğin, etnik çatışmaların yaygınlaşması Eski Sovyetler Birliği'nde, Yugoslavya'da, Pakistan, Hindistan, Sri Lanka ve bir kaç Afrika ülkesinde ciddi biçimde güç yapısının sarsılmasına neden olmuştur. Etnisiti için bakınız; A. Dictionary of Modern Politics (London: Europa Publications Limited, 1985), s. 111-112.

2. Orta Asya'daki etnik çatışmalar ve çözümleri için stratejiler konusunda daha fazla ayrıntı için, Moonis Ahmar, "Conflict Resolution and Confidence-Building in Central Asia" *Strategic Studies* (Islamabad) Vol XVI, No. 3 (Bahar 1994), s. 58-94'e bakınız. Ayrıca, aynı yazarın, "Conflict Resolution in Central Asia" *Dawn* (Karachi) Mayıs 30, 1993'e bakınız. "Central Asia's political order: Role of ethnicity and religion" *The Muslim* (Islamabad), 20 Ağustos, 1993. "The new political order in Central Asia" *Third World* (Karachi), Ocak 1994, sh. 23-27. "Tajikistan peace efforts" *The News International* (Islamabad), 9 Kasım 1995.
3. Daha fazla bilgi için, bakınız: Eden Naby "The emerging Central Asia. Ethnic and Religious Factions" Mohiaddin Mesbahi, (ed.), *Central Asia and the Caucasus after the Soviet Union Domestic and International Dynamics* (Florida: University Press of Florida, 1994), sh. 35-36.
4. *Ibid.*, s. 35-36.
5. Bakınız, Victor YA. Porkhomovsky, "Historical Origins of Interethnic Conflicts in Central Asia and Transcaucasia" Vitaly V. Naumkin, (ed.), *Central Asia and Transcaucasia Ethnicity and Conflict* (Westport: Greenwood Press, 1994), s.2.
6. *Ibid.*, s. 37.
7. Bakınız, Andre Gunder Frank, *The Centrality of Central Asia* (Amsterdam: VU University Press, 1992), s. 22.
8. *Ibid.*, s. 27-28.
9. *Ibid.*
10. Bakınız, Abidan Bozday, "Crisis and Democracy in Kirgizia" *Aussen Politik* 43:3 (1992), s. 277.
11. George Mirsky, *United States Policy toward Central Asia* in Hearing before the Sub-Committee on Europe and the Middle East of the Committee on Foreign Affairs, the US House of Representatives, 28 Nisan 1992, p. 8.
12. *Ibid.*, s. 46.
13. Michael Dunn, "New Competition for an Ancient Muslim Heartland" *The Washington Report on Middle Eastern Affairs* (Nisan-Mayıs, 1992), s. 46.
14. Bakınız, Eden Naby, *Ibid.*
15. Haber başlıklarına bakınız, "Explosion of ethnic unrest feared in Kazakhstan" *Dawn* (Karachi) 11 Şubat 1993.
16. Bakınız, K.Warikoo and Dawa Norbu (eds.), *Ethnicity and Politics in Central Asia* (New Delhi: South Asian Publishers, 1992), s. vii.
17. K.Warikoo, "Soviet Central Asia in ferment", *Ibid.*, s. 63.
18. M.H. Askari, "Pakistan-Central Asian Relations: Hopes and Realities" *Dawn* (Karachi), 9 Nisan 1993.
19. Bakınız, haber başlıkları, "Tajik peace talks off to an optimistic start" in *The News International* (Islamabad), 21 Ekim 1994, Ayrıca bakınız; editorial, "Peace hopes for the Tajiks" in *Dawn*, 25 Ekim 1994.

Aral Denizi Bölgesinde Çevre Faktörleriyle İlgili Sağlık ve Beslenme Problemleri

Meral AKSOY

Aral Denizi bölgesindeki çevre felaketi, buradaki yaşamı ciddi boyutlarda etkilemektedir. Mali kaynakların azlığı, yenilikçi yaklaşımlarda pahalı teknolojinin olması, sağlık-egitim, su ve sağlıklı temizlik (sanitasyon) olanaklarını azaltmaktadır. Bu kapsamda, çevre sorunları ile genel sosyal koşullar bir bütün olarak ele alınmalıdır.

Orta Asya, çöllerin bulunduğu kurak bir bölgedir. 1960'lı yıllarda, Aral Denizi dünyanın dördüncü büyük iç deniziydi. Ancak 1961'den beri su hacmi yarı yarıya azalmıştır. Kıyıları önemli ölçüde geri çekilmiş, su seviyesi belirgin ölçüde düşmüştür. Bu değişimin sonucunda sudaki mineralleşme artmış (örneğin, tuz konsantrasyonu % 1.03'ten 2.7'ye çıkmıştır) (1), buna bağlı olarak hem balık miktarı hem de çeşidi azalmış ve kuruyan deniz yatağından toz ve tuz taşıyan fırtınalar meydana gelmeye başlamıştır. Bu fırtınalarla yüzeyden yılda 75 milyon ton toz ve tuz taşınmaktadır. Bu denizin etrafında 40 km'lik şerit halinde hareket edebilmekte ve kilometrelerce uzaktaki toprak ve mahsule zarar verebilmektedir (2). Bunun başlıca sebepleri, su kaynaklarının azlığı, sulama ve bölgedeki tek yönlü tarımdır. Aral Denizi'ni besleyen iki taze su kaynağı Sri Derya ve Amu Derya nehirlerinin suları bölgedeki tarımsal sulama için kullanılmaktadır. En büyük sulama sorunu drenaj sistemlerinin yetersizliği ve buna bağlı olarak toprağın tuzluluğudur. Tuz problemi, hem tarımsal sulama yapılan toprağın tuz içeriliğinin, hem de sulama suyunun tuz içeriliğinin yüksek olmasından kaynaklanmaktadır. Tarımsal alanlardaki ve drenaj suyundaki tuzlanma problemi, ekim arazilerinden taşınan atıkları ve tuzla suyun kirlenmesiyle yakından ilgilidir (3).

Bölgede, kimyasal ve bakteriyolojik silahların yapıldığı beş atomik test sahası bulunmaktadır. Ayrıca, bir uzay üssü ve bir roket deneme sahası da vardır. Bölgede, ortalama radioaktivitesi 21 curi olan 3 milyon m³ sıvı atık depolanmıştır (4).

Aral Denizi'nin kirliliğinden etkilenen nüfus 1.4 milyondur. Bunun büyük bir kısmı Kazakistan'daki Kızılorda şehrinde (oblast) yaşamaktadır. Bölgedeki okuryazarlık oranı % 97.4'tür. Konutlardaki nüfus 1-14 kişi arasındadır. Hastane ve sağlık hizmetleri hem ülkede hem de Aral Denizi bölgesinde yaygın bulunmaktadır. Her 328 kişiye 1 hekim, her 75 kişiye bir sağlık sorumlusu ve her 170 kişiye bir hastane yatağı düşmektedir. Bu oran Kızılorda da 85 kişiye bir hastane yatağıdır (5).

* Prof. Dr. Meral AKSOY, Hacettepe Üniversitesi Beslenme ve Diyetetik Bölümü, Ankara.

Tablo -1-

Kızıl Orda Oblastı'nın ve Ülkenin Demografik Özellikleri

	Ülkede	Oblastta
Toplam nüfus	16 853 400	603 000
Bebekler (0-1)	288 576	15 001
Çocuklar (0-14)	5 322 210	242 700
Dogurganlık yaşındaki kadınlar	4 224 900	136 700
Ölüm oranı (her 100 kişide)	9.2	8.1

Orta Asya'da tarımsal sulama yapılan kırsal bölgelerde, halk suyunu; tuz, gübre, pestisit ve diğer tarımsal atıklarla kirlenmiş sulama kanallarından almaktadır. Ağır metaller, genel ve bakteri kontaminasyonu olan bu su genellikle içme suyu standartlarında bulunmamaktadır. Dünya Sağlık Örgütü (WHO) standardına göre 1.5 g/lit olan içme suyu tuzluluğu, bölgedeki yeraltı suyunda 3-6 g/lit'dir (6). Kırsal bölgede kişi başına düşecek su miktarı 125 lt/günde planlanmasına rağmen, bu ancak 10-15 lt/günde olarak sağlanmaktadır (7).

Bölgede halk içme suyunu genellikle Sri-Derya, kuyu veya sulama kanallarından almaktadır. Nehir suyu kalitesi 1960'lı yıllarda tatmin edici olmasına rağmen, yüzey sularının endüstriyel, tarımsal ve toplumsal aktivitelerle kullanılmasıyla standardını kaybetmeye başlamış, kimyasal atıklar, bakteri ve mineral kirlenme de durumu daha kötüleştirmiştir. Şehirlerde kanalizasyon sistemi mevcut olup, nüfusun % 50'sine hizmet etmektedir ancak kırsal kesimin % 10'u sistemden yararlanmaktadır. Bundan dolayı sağlıklı temizlik (sanitasyon) yetersizdir, nüfusunun % 96'sı tuvalet çukuru kullanmaktadır ve genellikle bir tuvalet çukurunu birden fazla ev halkı kullanmaktadır (8). Bütün bu faktörler halkın sağlık durumunu etkilemekte, bu da tifo, paratifo, viral hepatit, dizanteri, anemi, karaciğer, akciğer ve allerjik hastalıklar bronşial asma ve allerjik rinitis gibi kendini gösterir (9).

Kazakistan'ın Aral Denizi bölgesinde bebek ölüm oranı da yüksektir. 1990'da bebek ölüm oranı 31.2/100.000 iken, bu oran günümüzde 28.3/100.000'e düşmüştür (10). Çocukların yarısında görülen en ciddi sağlık problemi solunum sistemi has-

Tablo -2-

Oblast'ta Hamilelik Sonrası Sonuçların Sınıflandırılması (1993)

	Toplam	Oranı	100 000
Toplam doğum	18 100	-	-
Prematüre doğum	1 081	59.7	59 723
Genetik hastalıklar	165	0.91	9.116
Ölü doğumlar	157	0.86	8.676
Düşükler		36.2	36.200

talıklarıdır. Bu aynı zamanda bebek ölümlerinin başlıca nedenidir. Son dört yılda 10.000 dizanteri vakası görülmüştür, bunun çoğunun nedeni shillesidir (11).

Çocuklar, çevre kirliliğinden ve toksit kimyasal maddelerden yetişkinlerden daha çabuk etkilenmektedir çünkü fizyolojik sistemleri tam gelişmemiştir, ağırlıklarına oranla vücut yüzeyleri daha geniştir, metabolik hızları, vücut ağırlıklarına göre tükettikleri yiyecek ve soludukları hava miktarı daha fazladır, ayrıca vücut birleşimleri de farklıdır (12). İçme suyundaki tarımsal kimyasal maddeler suyun nitrat düzeyinin artmasına neden olmuştur, bu da altı aydan küçük bebeklerde ciddi ve öldürücü sonuçlar doğurmaktadır. Vücutta nitrat nitrite indirgenir ve nitrit kanın oksijen taşıma kapasitesini düşüren methemoglobinemia'ya neden olur. Tarımsal kimyasal maddelerin çocuklardaki diğer etkileri sinir sistemlerinde bazı fonksiyon bozukluklarına, deri ve beyin zedelenmelerine neden olmaktadır (13).

Anne sütü ile besleme (emzirme) doğumda % 90, ilk 3 ayda % 70 (14) ve 1 yaşımdan sonra % 47.3 oranındadır (15). Aral Denizi bölgesinde anne sütünde toksik madde bulunduğu rapor edilmiştir (16). Bunun yiyecek, su ve toprağın tarımsal kimyasal maddelerle kirlenmesinden ileri geldiği sanılmaktadır.

Oksijensizlik/solunum güçlüğü, doğum travması, rahim enfeksiyonları (intra-uterine) doğum öncesi bebek ölümlerinin başlıca nedenleridir. Toksemi, kanama, kurtaj her biri % 15'lik anne ölümlerinin başlıca üç nedenidir (17). 1994'te, şehirde (oblast) canlı doğum oranı 25.1/100.000 idi.

1992'den beri yiyecek fiyatlarındaki artış, Kazakistan'daki beslenme kalite ve miktarını önemli derecede düşürmüştür. Birçok aile hemen hemen gelirlerinin büyük kısmını yiyeceğe harcamalarına karşın, sofralarından bazı elzem gıdaları çıkarmak zorunda kalmışlardır. Normal bir öğün ekmek, patates ve çaydan oluşur. Sebze ve meyva ya bulunmamakta veya pazarlarda çok pahalıya satılmaktadır. Yetiştirilmeleri de çevre problemlerinden dolayı güçtür. Kızılorda'daki halkın beslenmesi normal gereksinimin altındadır. Şehirlerdeki (oblast) halk gereksinimleri olan sebzenin ancak % 42, A ve C vitaminleri ihtiyaçlarının ise, beşte birini alabilmektedirler. Bölgedeki nüfus önerilen enerjinin, karbonhidrat, yağ ve hayvansal proteinin ortalama % 72'sini almaktadır (18). Buna karşın tükettikleri şeker ve karbonhidratlı yiyecekleri son yıllarda iki kat artırmışlardır (19).

Çocuklar ve kadınlar arasındaki en önemli beslenme problemi demir ve iyot yetersizliğidir (20). Emzirme döneminde bebekler optimal veya yetersiz düzeyde demir içeren gıdalar tüketmektedirler. İstatistiksel verilere göre kadın ve çocuklardaki anemi oranı % 80 civarındadır (21). Bölgedeki bir araştırmaya göre, (22) anemik kadın % 46, çocuk ise % 65 oranında bulunmuştur. Kadınlardaki anemi canlı doğum adedi ve coğrafik faktörlerle ilgilidir. Çocuklar arasındaki anemi düzeyi ise, gelişme geriliği, hastalıklar ve coğrafik faktörlerle bağlantılıdır.

Endemik guatr, çocuklar arasında % 31.2, yetişkinler arasında % 28.6'dır. Vakaların çoğunluğu hastalığın birinci safhasındadır (23). Ancak hastalığın nedeni sa-

Tablo -3-

Kızıl Orda Bölgesi'ndeki Hastalık Vakaları (100 000)

Hastalıklar	Bebekler 0-1	Çocuklar 0-14	Yetişkinler	Ülke
Tifo			5.9	0.8
Virüse bağlı hepati	14 000	6 200	4 479	255
Akut bağırsak	9 700	13 500	575	94
Enfeksiyonu				
Tüberküloz	30	112	499	82 000
Kanser		5	140	

dece iyot yetersizliği olmayıp, suda ve toprakta bulunan ve iyotla bileşik yapan ağır metallerdir. İyot yetersizliğinden oluşan zeka geriliği, dünyada önenebilir bir hastalıktır. Bağımsızlıktan önce Kazakistan'da kullanılan bütün tuzlar iyotlu iken, bağımsızlıktan sonra tuza iyot katımı güçleşmiş dolayısıyla iyot yetersizliği vakaları artmıştır.

Genel olarak malnutrisyon (beslenme yetersizliği) bebeklere anne sütü verilmesinin az olması, emzikliliğe uygun gıdaların bulunmaması ve evdeki yiyeceklerin doğru şekilde hazırlanıp tüketilmemesiyle ilgilidir. Poliklinik kayıtlarına göre orta ve hafif derecedeki malnutrisyon oranı çocuklar arasında % 10-20'dir (24). Çocuklarda sıklıkla görülen ve sebebi belli olmayan yüksek ateş % 12.6, ishal (diyare) % 12.2 oranındadır (25).

Geçiş döneminde alkolizm artmaya başlamıştır. Sovyetler Birliği zamanında 1975-1986 yılları arasında alkolle ilgili hastalıkların oranı 1.4 iken, Kazakistan'da bugün bu oran iki katına çıkmıştır (26).

Kadınlar arasındaki obesite (şişmanlık) % 5.7 ve orta ve ciddi malnutrisyon ise

Tablo -4-

Kızıl Orda Oblast'ında Ortalama Gıda Dağılımı

Gıda	1994 Üretimi	Miktar / Kişi
Et (brüt)	10 230 ton	1.7 kg
Süt ve ürünleri	13 624 ton	22 lt
Yumurta	28 293 parça	43 parça
Prinç	349 800 ton	582 kg
Ekmek		106 kg
Patates		22.1 kg
Sebze ve meyvalar		27.3 kg
Şeker ve diğer gıda maddeleri		57.1 kg

% 11.8'dir. Hepatit (sarılık) tüm yaşlarda % 15.8 oranında olup, bunu % 14.2 ile idrar yolları enfeksiyonu ve % 12 ile nedeni belli olmayan iştah kaybı izlemektedir (27). Bütün bu bozukluklar güvenilir olmayan gıda ve su ile birlikte çevre sorunlarıyla bağlantılı korku verici olaylardır.

Genel kayıtlara göre şehirdeki (oblast) kanser vakaları 140/100.000 olmasına karşın sindirim sistemi kanser oranı oldukça yüksektir. Bölgedeki özafagus kanser oranı ülke düzeyinden üç kat daha fazladır. Sri-Derya nehrindeki mineralleşme 1956'dan 1992'ye kadar 6.7 kat artmıştır. Sudaki nitrat oranı 18.1 mg/l'tir. İçme suyundaki kimyasal kirlenme ve mineralleşme ile özafagus kanseri arasında ilişki vardır. Bundan başka bölgede karaciğer ve mide kanseri görülme sıklığı özafagus kanseri kadar fazladır.

Şehirde (oblastta) olumsuz çevre, ekonomi ve beslenme faktörleri tüberküloz görülme sıklığının artmasına neden olmuştur (489/100.000). Protein, vitamin bakımından zengin olan, yüksek enerji veren ve genellikle bir içki olan kımız (at sütü) tüberküloz tedavisinde kullanılmaktadır (28).

Bölgede görülen çeşitli hastalıkların başlıca nedeni su ve sanitasyon sorunundan kaynaklanmaktadır. İçme suyunun sağlanması, depolanması, korunması, arıtılmanın geliştirilmesi, tuvalet çukurlarının kullanımlarının uygun olması, sanitasyon olanakları, evde yiyecek üretim olanakları, teknikleri ve kaynakları hem kişisel hem de toplumsal su ve yiyecek hijyeni, bölgedeki sağlık problemlerinin çözümü için hayati önem taşımaktadır.

Dipnotlar

1. Altan, T., "Tükenmiş Bir Çevresel Miras: Orta Asya'da Sınırlı Çevre Sorunları ve Doğal Kaynakların Tahribi", *Avrasya Etüdları*, ilkbahar 1995, sayfa: 36-51.
2. ASPERA, *Supporting Children and Women in the Aral Sea of Kazakhstan*, Project Proposal by UNICEF, Mayıs 1995.
3. *Kazakhstan, Water Supply, Sanitation and Health Project-Sry-Darya Delta and Northern Aral Sea Rehabilitation Project, The World Bank Project*, Kasım 1994.
4. Bakınız, Altan, T., *Ibid.*
5. *Quality Research on Breast feeding in Almaty Kyzyl-Orda, Central Southern and Kokshotou Oblast Kazakhstan*, Kazakistan Sağlık Bakanlığı tarafından, WHO katkısıyla Centre on Nutrition and Scientific Research Centre on Regional Nutrition Problems, Wellstant International, Mayıs 1994.
6. *Kazakhstan, Water Supply...*, *Ibid.*
7. ASPERA, *Ibid.*
8. *Preliminary Report of a Survey Anaemia in the Kyzyl-Orda Region of Kazakhstan*, Department of Public Health and Policy Human Nutrition Unit, London School of Hygiene and Tropical Medicine, 1995.

9. *EPT Field Report*, Assessment Report in the Republic of Kazakhstan: Water and Sanitation Health Education Program in Novo Kazalinsk and Aralsk.
10. *Children and Women in Kazakhstan*, A Rapid Assessment UNICEF Programme Planning Team, 1992.
11. ASPERA, *Ibid.*
12. *EPEA-1992, Impact of Lead and Agrachemical on Children*, Environmental Protection Encouragement Agency, Unpublished report for UNICEF, Hamburg, NY, Sao-Paula, 1992.
13. UNICEF 1992, *Environmental Development and the Child UNICEF Programme*, Yayın Bölümü, UNICEF, NY, 1992.
14. ASPERA, *Ibid.*
15. *Preliminary Report...*, *Ibid.*
16. *UNEP 1992, Diagnostic Study for the Development of an Action Plan for the Aral Sea*, UNEP Expert Working Group, UNEP, Nairobi, 1992.
17. ASPERA, *Ibid.*
18. *Kazakhstan, Water Supply...*, *Ibid.*
19. *EPT Field Report...*, *Ibid.*
20. ASPERA, *Ibid.*
21. *Quality Research...*, *Ibid.*
22. *Preliminary Report...*, *Ibid.*
23. *Medical Problem of Aral Region*, (Ed), T.M.Machanov, Q. E. Yenis, Kyzyl-Orda regional Management of Care of Public Health of the Republic of Kazakhstan, Kyzyl-Orda, 1995, s.64-65.
24. *Children and Women...*, *Ibid.*
25. *Preliminary Report...*, *Ibid.*
26. *Quality Research...*, *Ibid.*
27. *Ibid.*
28. Yaygın, H. Kımızın Nitelikleri ve Sağlıkla İlgili Özellikleri, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 1992, s.22-25.

İran'da Siyasal İslâm'dan Laik Milliyetçiliğe *

Hooshang AMIRAHMADI

İran'ın sıkı din kurallarına bağlı, köktendinci İslami ideolojiye göre yönetilen bir ülke imajını yeniden gözden geçirmenin zamanı gelmiştir. İranlılar ve İran hükümeti giderek siyasal İslamdan uzaklaşarak laik milliyetçiliğe yönelmektedirler.

Ayetullah Humeyni ve onun takipçileri iktidarlarını sağlama alıp muahetlerini bastırdıktan sonra pan-İslami bir ideolojiyi savunmuşlardır. Bu ideoloji İran milliyetçiliğini ve Şiiliği dünya İslam birliği adına gölgelemiştir. 1980'in ilk yıllarında önder durumundaki dini liderler "İran" kelimesini neredeyse ağızlarına almamışlardır. Okul kitapları İran'ın İslamiyet-öncesi başarılarını örtmek ve hatta görmezlikten gelmek için yeniden yazılmıştır. Hatta aşırı uçlar antik Acem medeniyetinin sembolü durumundaki Persepolis şehrini bile yıkmaya kalkışmıştır. Bu dönem benim "İslam-İslam" olarak adlandırdığım bir dönemdir. Bu dönem boyunca dini yöneticiler İran'ın İslamdan bağımsız olarak varlığını bile tanımak istememişlerdir.

Fakat, dini yöneticilerin bu milliyetçilik-karşıtı söyleminde boş bir unsur mevcuttu. Bu söylem yalnız İran'ı dışlamakla kalmadı aynı zamanda Şiiliği de pan-İslam adı altında ikinci plana itmiştir. Bu retorik ne Kum'daki politize olmamış dini liderler arasında ne de halk arasında gerçek bir destek bulabilmiştir. Öyle gözüküyordu ki, aşırı pan-İslami söylem İran'ı İslam dünyası ile birleştirme ve iktidardaki dini liderlerle iktidar mücadelesine girişmiş olan milliyetçi liderleri ikinci planda bırakmayı hedeflemiştir. İranlıların köklü milliyetçi eğilimleri göz önüne alındığında, İslam dinini İran ve Şiilikten öne çıkarma gayretlerinin fazla uzun süreli olamayacağı ta başlangıçtan belli olmuştur.

İran İslam Devrimi hakkında bu söylenenlere rağmen, 1979 yılında şahın devrilmesi 19 ncü yüzyıldan bu yana biriken milliyetçi, anti-emperyalist ve demokrasi taraftarı duygu ve düşüncelerin devanına işaret etmektedir. İslamın bu denli toplu destek görmesinin altında Humeyni'nin eşitlik, hukuk devleti, dış tahakkümden kurtulma gibi taleplerin bir İslam Cumhuriyetinde karşılanacağına dair söz vermiş olması yatmaktadır. İranlılar İslam'ı sırf İslam dini olduğu için tekrar diriltmemişlerdir. İranlılar İslam dininin ve Humeyni'nin karizmasının ülkeyi birleştirebilecek ve ulusal idealleri gerçekleştirebilecek tek güç unsuru olduğunu düşünmüşlerdir. Devrimci söylem ve ruhun yayılmasında Şiilik sembolizmi de oldukça önemli bir işlev görmüştür.

İrak'ın 1980 yılındaki işgali ve bu işgalin başta bir kısım İran topraklarını almakta başarılı olması İranlı liderleri savaş boyunca milliyetçi duygulara sarılmaya mecbur etmiştir. Bu arada İslamcı hükümetin devrim vaatlerini yerine getirememesi, rejimin siyasi istikametine karşı büyüyen muhalefet dini liderleri re-

* Bu yazı orijinal olarak "Council of Foreign Relations" (ABD) tarafından çıkarılmakta olan *Muslim Politics Report* isimli bültenin Kasım-Aralık 1995 tarihli sayısında yayımlanmıştır.

** Hooshang Amirahmadi, Rutgers Üniversitesi'nde Orta Doğu Araştırmaları Bölümü Yöneticisi ve Şehir Planlama ve Siyasi Kalkınma Bölümü Başkanı.

jimin siyasal istikametini değiştirmeye zorlamıştır. Böylece dünya İslamcılığından benim "İslam-İran" olarak adlandırdığım evreye geçilmiştir. İslami liderler İran kelimesini telaffuz etmeye başlamış fakat bu hep bir amaç için yapılmıştır. Bu evre İran kimliğini İslamdan ayırt ederken, Şiiliği hala İslam'ın arkasına koyup İran'ı da İslamdan sonra ikincil olarak algılamıştır. Bu dönem Humeyni'nin 1989 yılındaki ölümüne ve Rafsancani'nin cumhurbaşkanı olarak göreve başlamasına kadar devam etmiştir.

O tarihten bu yana bu dönem sürekli olarak İran kimliğinin lehine gelişerek devam etmiş, özellikle Rafsancani'nin ikinci dönemi boyunca bu süreç daha fazla belirginleşmiştir. Mevcut dönem en iyi "İran-İslam" olarak tanımlanabilir. Bu pan-İslam'ın sonunun geldiği anlamına gelmemekte fakat "İslam-İslam" ve hatta daha ılımlı olan "İslam-İran" taraftarı seçkinlerin artık iktidardaki seçkinler arasında yer alamadığını belirtmektedir. "İran-İslam" döneminin doğal bir devamı (uzantısı) ise Şiiliğin tekrar itibar kazanmasıdır ve bu gelişme de laik milliyetçiliğe ivme kazandıracaktır.

1995 yılının ilk aylarında Rafsancani gibi yetkili bir ağız İslam Cumhuriyeti Haber Ajansına İran adlı bir gazete açılmasını emretmiştir. Gazetenin ismi İslami İran değil yalnızca İran isimli olmuştur. İran bayrağının üç renklerinden oluşan ve üzerinde hiçbir İslami motif bulunmayan büyük reklam ilanları gazetenin açılışını Tahran duvarlarında ve ilan panolarında duyurmuştur. Gazetenin kendisi de benzer bir tutum sergilemektedir. İran gazetesinin ilk sayıları gazete bayilerine hükümetçe yasaklanan ve pan-İslamcılara ait olan Jahan-e-İslam (İslam Dünyası) gazetesi ile aynı zamana rastlamış, bu ise ayrı ve ilginç bir zamanlama olarak kayıt edilmiştir.

İran bu günlerde İslam'ın siyasal bir ideoloji olarak uygunluğunu ve din ile devletin konumunu tartışan canlı ve harareti bir tartışma ortamına sahne olmaktadır. Ülkenin saygın seçkinleri düzenli olarak dini liderleri İslam dinini siyasal amaçlar uğruna kullandıkları hususunda sorgulamakta, din ile dünya işleri arasında bir ayırım talep etmektedirler. İranlılar, özellikle genç İranlılar reform edilmiş dahi olsa dinin çağdaş devlet yönetimi için uygun olmadığını anlamaya başlamışlardır. İslam dininin siyasal ilişkilerin fani taleplerine hizmetkar durumuna düşürülmesi, inananlar arasında dinin tanrısallığının ve kutsallığının çalındığı intibasını yaratmaktadır.

Laik milliyetçilik oldukça dindar çevrelerde dahi giderek kabul görmektedir. İran milliyetçileri İran'ın hep İslam'ın çilesini çektiğini iddia etmektedirler. Gerçekten de İslam dini İran'a ithal edildiği için Araplarda olduğu kadar kimliklerinde merkezi bir yer işgal etmemektedir. Fakat, beş asır önce Safavi şahları Şiiliği İran'ın resmi dini olarak görmüşler ve bunu büyük oranda kendilerini Osmanlı Türklerinden ve Araplardan ayırmak üzere gerçekleştirmişlerdir. Bu yüzden Şiilik İran kökenli veya İranlaştırılmış İslam olarak algılanabilir. Yalnızca varlığı bile İran milliyetçiliğinin bastırılmayan doğasını simgelemektedir.

İslam Cumhuriyeti daha fazla meşruiyet kaybına uğramamak için kökeninde Şiilik yatan laik milliyetçiliğin daha da gelişip aktif siyaset sahnesinde yer almasına müsaade etmek zorundadır. Rafsancani liderliğindeki ılımlı dini liderler muhafazakar rakiplerinden farklı olarak daha çok bu yolda ilerlemeye istekli görünmektedirler. Eğer ılımlılar iktidarda kalmaya devam ederse çok vakit geçmeden siyaset sahnesinin milliyetçiler tarafından idare edildiğini görmek mümkün olacaktır. Yeni nesil olgunluğa eriştiği zaman çiçek açacak olan "İran-İran" aşaması eğer dini liderler tarafından sahiplenecek olursa bu gerçekten de oldukça büyük bir ironi olacaktır.

Sincan'da Etnik-Dinsel Uyanış

K. WARIKOO

Çin'in Sincan Uygur Özerk Bölgesi; Moğolistan, Orta Asya Devletlerinden Tacikistan, Kırgızistan ve Kazakistan, Afganistan ve Pakistan'ın haksız işgali altındaki Hint Jammu ve Keşmir Eyaleti arasında kalan sınırlarıyla Asya'da merkezi bir yer işgal etmektedir. Çin'in en geniş eyaleti olma ayrıcalığını elinde bulunduran Sincan, halen müslümanların çoğunlukta olduğu tek özerk bölgedir (1). Sincan, coğrafi ve etno-kültürel çeşitlilik açısından kendine münhasırdır. Tien-Shan sıradağları bölgeyi ayrı fakat eşit olmayan iki parçaya ayırır; geleneksel olarak kırsal göçerler tarafından hakim olunan kuzey bölgesi ve iyice oturmuş zırai ve ticari gelenekleriyle, sayısız verimli vaha yerleşimlerine sahip olan güney bölgesi. Genellikle Dzungaria olarak bilinen kuzey bölgesinin halkı, güçlü ticari ve göçer bağlantılarını muhafaza ederek, doğudaki sınırın karşısında yaşayan Moğollar ve batıdaki Kazaklarla çok yakın ilişki içinde olmuşlardır (2). Benzer şekilde, Tarım Havzası olarak da bilinen Sincan'ın güney bölgesindeki müslümanlar da, akrabalık ve aktif ticaret bağlarından dolayı Orta Asya'nın Kokand ve Buhara Hanlığı gibi komşu bölgeleriyle, Afganistan ve Kuzey Hindistan'la olan sıkı ilişkilerini tarih boyunca muhafaza etmişlerdir (3). Orta ve Güney Asya'nın dörtyolağında bulunan Sincan'ın oynadığı tarihsel rol ve coğrafyanın böylesine nadir karşılıklı etkisi, Sincan'ın kendi etno-kültürel çeşitliliğinin ve sınır-boyu hareketlerin nedeni olmuştur.

Sincan'ın güney kısmında, özellikle Kaşgar ve Khotan özerk valiliklerinde müslüman Uygurlar çoğunluğu oluştururken, müslüman Kazak göçerler de ili Kazak Özerk valiliğinde, Changji Hui Özerk valiliğinin Mori Kazak Özerk şehir/kasabaları (Kazakistan'a bitişik) ve Hami valiliğinin Barkol Kazak Özerk Şehir/kasabalarında yoğunlaşmıştır (4). Benzer biçimde, müslüman Kırgız göçerler de Kızılsu-Kırgız Özerk valiliğinde (Kırgızistan'a bitişik) ikamet ederken, müslüman Tacikler ise Kaşgar valiliğinde özerk bir il olan Taşkurgan'da (Tacikistan'a bitişik) yerleşmişlerdir (5). Moğollar, daha çok Bayongol ve Bortola Özerk valiliğinde ikamet etmektedirler. Çeşitli etnik-dini grupların bölgesel konsantrasyonu; belirli etnik yada dini grupların çoğunlukta olduğu yerler olan özerk valilikler ve bu valilikler içindeki özerk şehir ve kasabalar gibi-ayrı, idari bölgeleri yaratan Çin politikasıyla sağlamlaştırılmıştır. Aslında bu ayrı bölgeler, Sincan'ın Uygur Özerk böl-

* K. WARIKOO, Orta Asya İncelemeleri Merkezi, Jawaharlal Nehru Üniversitesi, Hindistan.

gesi olarak ilan edilmesinden bir yıl önce 1954 yılında oluşturulmuştur (6). Kendi iç etnik farklılıklarına rağmen Sincan'ın Hanlı olmayan nüfusunun çoğunluğu, Türk asıllı ve komşu Orta Asya ülkelerindeki soydaşlarıyla dinlerini, Türk dilini ve kültürünü inançla paylaştan müslümanlardır.

Çin'in bu bölgedeki bilinen zayıf tarihsel konumu göz önüne alındığında, Sincanlı müslümanlarla, onların Orta Asyalı, Afgan ve Pakistanlı komşuları arasındaki etnik/dini temele dayanan her sınırboyu münasebeti, Çin'in kendi stratejik cephesindeki istikrarsızlığının potansiyel kaynağıdır.

Sincan'ın Çin'le olan bağlantısı 2000 yıldan fazla bir geçmişe dayanmaktaysa da, bölge ancak son beş yüzyıldır, aralıklarla Çin'in etkili kontrolü altında kalmıştır (7). Ching hakimiyeti (1755-1911) sırasında bile Çin otoritesi, tümü Kokand kökenli Cihangir, Yusuf Kortta Tora, Walli Han Tora (ondokuzuncu yüzyıl başlarında) ve Yakup Bey (1865-77) gibi Müslüman Hoca liderlerin önderliğindeki başarılı ayaklanmalarla kısa dönemler için alt üst edilmiştir (8). Hoca liderler bu kısa ömürlü başarıları sırasında bir dinsel çılgınlık sürecini harekete geçirmişler ve çok sayıda Çinli asker, sivil, sanatçı ve tüccar öldürülmüştür. Sincan ancak 1884'te, Çin İmparatorluğu'nun düzenli idari yapısı içinde tam yetkili bir eyalet olarak yerini almıştır. 1911 Çin Devrimi'nden sonra, Ching idaresinin de ortadan kalkmasının sonucu olarak Sincan, yerel liderlerin önderliğinde 1940'ların ortalarına kadar süren bir düzensizlik dönemine girmiştir. Sincan'da bölgeyi 1931'den 1949'a kadar sarsan bir dizi müslüman ayaklanmasında etkili olan otoriter ve istismarcı politikalara sahip Han Chinese-Yoing Tseng-hsin (1911-28); Chin Shu-jen (1928-33), Sheng Shihsai (1933-44) gibi yerel liderler ardarda yönetime gelmişlerdir. Sincan'daki Çin otoritesi, 1932'den başlayarak Tunga ve Uygurlar'ın müslüman ayaklanmaları sonucu başarıyla bozguna uğratılmıştır. Tunganlar, Urumçi'deki yerel yönetim merkezini kuşatmışlardır. Hoca Niaz ve Sabit Damulla, Kaşgar'da "Doğu Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti" adı altında bir müslüman hükümeti kurmuşlardır. Kendilerine Amirler diyen üç Khotanlı kardeş Abdullah Boghpra, Noor Ahmadjan Boghra ve Muhammed Amin Boghra; daha sonra adı "Khotan İslam Hükümeti" olarak değişen "Ulusal Devrim Komitesi" adına, Güney Sincan'da Yangi Hissar'dan Khotan'a değin, gücü ele geçirmişlerdir. Sincan'daki bu ciddi politik düzensizliğin ardından, Çinliler ve müslüman olmayanlar, özellikle Hintli tüccarlar, aynılıkçı müslümanlar tarafından katledilmiştir (9). Çin yerel yönetimi ancak, 1934'ün sonlarında, Sovyet askeri desteğiyle bu müslüman ayaklanmalarına darbe vurabilmiştir. Bununla beraber, yeni müslüman direniş merkezleri de hemen ardından ortaya çıkmıştır. 1937'de Pan-Türk-İslam Kuvvetleri lideri General Mahmud ve Tunga'ların lideri General Ma.Hu-Shan, "kafir" Çinlileri Sincan bölgesinden çıkarmak için ortak bir çaba içine girmişlerdir. Fakat, Sovyetlerden aktif askeri ve hava desteği alan Çinli birlikler karşısında ağır yenilgiye uğramışlardır. 1933 ve 1934 yılları arasında İslami Şeriat

yasalarına dayalı, Doğu Türkistan Türk İslam Cumhuriyeti'nin kurulması, Sincan'da Bağımsız İslam Cumhuriyeti kurulmasına yönelik başarısız bir deneme olmuştur (10). 1933 ve 1944'deki, Bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti kurma çabaları da başarısızlıkla sonuçlanmış ve Sincan, Çin komünist kuvvetlerince 1949'ta, tamamen kontrol altına alınmıştır.

Çin'in Sincan'daki çıkarları, daha çok dışardan gelecek yabancı saldırılar karşısında Kıta Çin'in güvenlik ihtiyacından kaynaklanmaktadır. En batıdaki Hsi Yu olarak adlandırılan sınır bölgelerin, Büyük Duvar'ın ardından gelecek saldırılara karşı koruyucu kalkan olarak bakılmaktadır (11). Buna rağmen imparatorluk hükümeti, Çin'e serkeş göçer kabileleri "medenileştirmek" ve onlar üzerindeki politik etkisini yayma imkanı sağlayan, uzaktaki Orta Asya Cumhuriyetleriyle ticari ilişkilerini teşvik etmenin önemini hiç bir zaman gözardı etmemiştir. Orta Asya şefleri ve ticari delegeleri Çin'i ziyaret etmeleri için teşvik edilmiş ve Çin'li imparatora verdikleri "armağan"ların karşılığında, ödeneğe bağlanmışlardır. Bu İmparatorluk Çin'i ile uzaktaki sınır devletlerini, "haraca bağlı ilişkilerin" etrafında toplamayı amaçlayan bir hareket olmuştur (12). Mingler de bu politikayı izlemişler ve Orta Asya devletleriyle ilişkilerinin yürütülmesini denetleyecek ayrı bir Tören İdare Heyeti kurmuşlardır. Ching bu sistemi Sincan, Moğolistan ve Tibet'in Orta Asya müstemilatının işlerine bakacak, tam yetkili bir Koloni İşleri (Li-fan Yuan) Mahkemesi kurarak, kusursuz hale getirmiştir. Chingler, Sincan'a sahip olmayı, Orta Asya'daki kendi konumlarını garanti edebilmek için bir ön-koşul olarak gözönünde bulundurmıştır. Sincan'ın işgalini sağlamak için hem askeri hem de diplomatik araçları başarıyla kullanmışlardır. Sayısız vaha yerleşimlerinin toplumsal ayrımı ve kendilerine has nüfusları, Ching yetkililerine karşı birleşik direnme hareketinin düzenlenmesini engellemiştir (13). Komünist Çin, Sincan'a "genişleyen Çin'i" Orta Asya'ya ulaştıran kıtasal bir köprü ve aynı zamanda Çin'in bütünlüğü için hizmet eden bir güvenlik kalkını olarak bakmaktadır (14). Nükleer testler için kullanılan bir alan olmasının yanında, Sincan, çok geniş (işlenmemiş) petrol ve maden yataklarıyla, sınırsız potansiyele sahip bir tarım bölgesidir. Dağılan SSCB'nin ardından, Çin'in Orta Asya ve Orta Doğu'daki konumu, Sincan'a sahip olmasıyla değer kazanmıştır. Çin, Sincan'daki geniş ölçekli Han yerleşimleri ve komşu Orta Asya devletlerinin zamanla denenmiş politikalarını; "bölgesel istikrarı sağlamak ve Yeni Orta Asya Cumhuriyetleri ve Sincan halkını, Çin'in dünya görüşüne daha yakın kılmak için bir araç olarak", izlemeye devam etmektedir (15). Bununla beraber, Çin'in bölgedeki ekonomik, politik ve stratejik hedeflere ulaşmasındaki en büyük engeli Sincan'da gelişen Pan-Türk/İslami ayrılma taraftarı hareketleri ateşleyebilecek etno-dinsel oluşumlar teşkil etmektedir.

Nüfus oranını 1949'da %5'ten 1990'da yaklaşık olarak %30'e arttıran Çin'in Sincan'daki yoğun Han yerleşimlerine rağmen, Sincan'daki etnik-dinsel duygular halen

çok köklüdür. Bu problem, tüm eyalette toplam nüfusun sadece %55'ini oluşturmalarına rağmen, Sincan'ın güney kısmındaki Uygur Müslümanlarının ve Yili bölgesindeki (yaklaşık %90'a varan) müslüman Kazakların geniş konsantrasyonuyla iyice belirginleşmektedir.

Sincan'daki Ana Etnik Grupların Nüfus Dağılımı (Temmuz 1990 Nüfus Sayımları)

	% Yüzde	Nüfus
Uygurlar	%47,47	7.194.675
Hanlar	%37,58	5.695.626
Kazaklar	%7,30	1.106.989
Huiler	%4,49	681.527
Moğollar	%0,91	1.37.740
Kırgızlar	%0,92	1.39.781
Tacikler	%0,22	33.512
ve diğerleri		
		Toplam Sincan Nüfusu 15.155.778

Sincan'daki Türk halkı ve Hanlılar arasındaki ırk ilişkilerine, karşılıklı güvensizlik ve nefret damgası vurulmuştur. Bu her biri kendilerine has toplanma alanlarında yaşayan Han, Uygur, Kazak, Kırgız ve Taciklerin birbirinden izalosyonunu açıkça yansıtmaktadır.

Üniversiteler ve enstitülerde müslüman ve Hanlı öğrenciler için ayrı yurtlar da mevcuttur. Benzer şekilde müslümanlar ve Hanlılar için özel restoranlar da vardır. Pek az Uygur Çince konuşabilmekte, pek az Çinli de yerel dili bilmektedir. Dru Gladhey Kaşgar Öğretmen Koleji'ne yaptığı ziyaret sırasında, Pakistan'la ticaretlerini kolaylaştıracağından "Genç Uygurlar, Urduca öğrenmeyi Çince'ye tercih ederler" saptamasında bulunmuştur (16). Hanlar, Türk halkının çoğunlukta olduğu bölgelerden geçmeyi uygun görmemektedirler (17). Ayrıca, kuzey Sincan'ın Yili bölgesindeki Kazaklar, eski SSCB'nin parçası olan komşu Kazakistan Bölgesi'ne 1960'lardaki 100.000 müslüman Kazak ve Uygur'un göçüne ilişkin acı anılarını halen akıllarında tutmaktadırlar. Sınır boyunca ailevi ve etnik bağlarını muhafaza eden, bir milyon Kazak Sincan'da, yaklaşık 200.000 Uygur da, Kazakistan'da bulunmaktadır. Ayrıca Sincan'la ticari ve aile bağlarını Karakurum yolunu kullanarak canlı tutan yüzlerce Uygur, Pakistan'ın işgali altında ki Keşmir'de oturmaktadır.

Çin'in din ve kültüre yönelik liberal politikasından (1978) hemen sonra bile Çin

otoritesine ve yerel Han nüfusa karşı şiddet gösterileriyle ilgili raporlar zaman zaman taşkınlıkları kaydetmiştir. Ayaklanmaların başladığı Aksu'da, 1980 Nisan'ında Han nüfusu saldırıya uğramış, evleri yağma edilmiş, işlettikleri fabrikalar zarar görmüştür (18). Yüzlerce asker ve sivilin öldüğü yada yaralandığı (19) bildirilen Aksu olaylarında, gösterilere katılmaya zorlanan binlerce yerel Çinli dehşete kapılarak evlerine geri dönmek için izin talep etmiştir (20). Böylelikle, 1981'in başlarında, 30.000'den fazla Hanlının, Şangay'a gitmek için Sincan'dan ayrıldığı kaydedilmiştir (21). Ekim 1980'de, Çinli bir kamyon sürücüsünün yaya bir Uygur'a çarparak öldürmesi ve yerel mahkemenin şoförü ölümüne mahkum etmesine rağmen, Çin polisinin infazı yerine getirmeyi reddetmesi, yerel çatışmaları alevlendirmiştir. Olası sorunlar, cezanın hafifletilerek uygulanmasıyla önlenmiştir (22). Haziran 1981'de, Uygurlu göstericiler Hanlılara ve hatta Kaşgar'daki PLA askeri üssüne bile saldırmıştır (23). Çinliler Uygur ve Hanlılar arasındaki karşılıklı etnik uyumsuzluktan, Eyalet Komünist Partisi'nin de etkilenmesini önleyememiştir. Uygur Eyalet Komitesi Üyelerinin gerçek anlamıyla, Çin yönetimine karşı isyanıyla Ağustos'ta durumun daha kötüye gitmesi, Başkan Yardımcısı Deng Xioping'in politik krizi çözmek için Sincan'a 9 günlük bir ziyaret yapmasına yol açmıştır. Deng, Yerel Komite ve Sincan'ın ilk Parti Sekreteryasının yeniden yapılanmasını emretmiştir. Sincan'da 1949-1969 (24) yılları arasında görev yapan Wang Enmao, Wang Feng'in (1978-81) yerine geçmiştir. Wang Enmao'nun görevi politik istikrarın yeniden yapılmasını düzenlemek ve güvenliği sağlamak olmuştur. 1985 ve 1986'da Uygur öğrenciler Urumci'de, Sincan'daki Hanlıları ve Lop-Nor'daki nükleer denemelerin durdurulmasını hedef alan protesto gösterileri düzenlemiştir (25). Mayıs 1989'da Urumçi Sincan Üniversitesi'nin müslüman öğrencileri Çin'in, Hanlı olmayan nüfusa yönelik doğum kontrolü uygulama politikasını protesto etmiştir. Daha sonradan da "Hanlılar Sincan'ı terketsin" gibi sloganlar yükselmiştir (26). Zaman zaman gelişen bu tür olaylara rağmen Sincan sakin ve huzurlu kalabilmiş ve Çin yeni camilerin yapımı, eskilerinin restorasyonu ve inanç özgürlüğüne mücadele gibi liberal politikalarına devam etmiştir. Gönüllü bağışların yardımıyla pek çok yerleşim biriminde yapılan camilerin sayısı hızla artmıştır. 1988'de, bu camilerin sayısının 24.000'e ulaştığı bildirilmiştir (27). Bölgesel İslam Birliği'nin aktivitelerine başlamasıyla, 1980'den sonra diğer eserlerin yanısıra, Kuran'ın yüzbinlerce Arapça ve Uygurca baskıları yapılmıştır. Mekke'ye hacca gitmeye de izin verilmiş ve binlerce Sincanlı Müslüman bu hac yolculuğu farzını yerine getirmiştir.

Uygurlu akademisyen, entelektüel ve edebi şahsiyetler, şu anda, Sincan'ın tarihsel, kültürel ve sosyo-ekonomik görünüşüne ilişkin kendi muhalif görüşlerini ifade etmektedirler. Uygurlu bir yerel tarih ve kültür uzmanı olan Turghun Almass tarafından yazılan ve 1986 ile 1989 yılları arasında yayınlanan "Uygurlar", "Sincan'ın Kısa Tarihi", ve "Uygur Edebiyatı" adlarındaki üç kitap, Sincan'da dalgalanmalara

neden olmuştur. Almass, Uygurları geçmişte "Çin'den bağımsız" olan, "yerli ulus" olarak tarif etmektedir (28). "Büyük Duvarı'nın Çin'in ulusal sınırı olduğunu ima ederek, bu alanı, Türk halkı ve Hanlılar arasındaki karşılıklı etnik-ırksal çatışmalara ilgiyi çeken alan olarak tarif etmiştir. Almass bu durumu, tüm "Türk halkı'nın "Bağımsız devleti" için de belirtilmiştir (29). Uygurların Budizmden İslama geçişlerini överek, kendi düşüncesinde onları "güçlü ve birleşmiş bir ulus"a dönüştüren Almass, Pan-İslam ile Pan-Türklük arasındaki bağlantıyı araştırmıştır (30). Beklediği üzere, Almass'ın kitapları Çin Partisi, hükümet çevreleri ve Hanlı akademisyenlerden gelen keskin tepkilere maruz kalmıştır. Kendisi, Sincan'ın tarihini değiştirip, uydurmak ve ulusal birliği tehdit etmekle itham edilmiştir (31). Almass'ın çalışmaları "ırksal çatışmayı ve Sincan'ın bağımsızlık ateşini körükleyen boş bir çaba" olarak payelendirilmiştir. Kendisi, "Sincan'ın Çin'den ayrılmasını" kısırtarak, tarihi manipule etmekle suçlanmıştır (32).

Sincan Bilimler Akademisi bu ideolojik tehdidin karşısında, Sincan'daki genç kitlelerin kullanması için "Ateizm Ders Kitabı'nı basmıştır. Sincan'ın uzun tarihinde, dinin olumsuz rolüne dikkatleri çeken kitap, dahası "dini ortadan kaldırmak için uzun bir savaş" da öngörmektedir (33). Sincan'ın tarihi, kültürü ve gelenekleri hakkındaki Çin kitapları, Sincan'daki müslümanlardan gelen güçlü tepkileri harekete geçirmiştir. Nisan 1987'de İli'deki birçok Kazak öğrenci, Kazak göreneklerinin çarpıtıldığı, Türk halkının gururunun aşağılandığı şeklinde tarif ettikleri "White Horse in the Distance" (Uzaktaki Beyaz At) (Çince) romanının basımını protesto etmek için boykota gitmişlerdir (34). Benzer olarak Aralık 1988'de, Uygur öğrenciler "kendi ırklarına karşı saygısızlık" olarak algıladıkları iki tarihsel filmin gösterilmesine karşı çıkarak, Pekin'e protesto yürüyüşü yapmışlardır (35). Sangay Kültürevince basılan "Sex Habits" (Seks Alışkanlıkları), Çin'deki tüm müslümanlar arasında kızgınlığa neden olmuş ve Pekin, Lanzhon ve Sincan'ın bir çok şehrinde protesto yürüyüşleri düzenlenmiştir (36). 1978 sonrası izin verilen dini ve kültürel özgürlükten yararlanarak, sık sık İslamı, ortak kimliğin bir aracı ve farklı müslüman etnik gruplar arasında birleşmeyi sağlayan bir unsur olarak kullanan etno-milliyetçi eğilimlerde artış olmuştur.

Sincan, Kazakistan, Kırgızistan ve Pakistan'a (Karakum Karayoluyla Pakistan işgalindeki Kaşmir'den geçen) yakın bölgeler arasında artan sınır ticareti ve trafiği, Sincan'daki Türk halkı ile, Orta Asya, Pakistan, Türkiye, ve Suudi Arabistan'daki etnik soydaşların ve ortak-dindarların arasında daha geniş bir etkilenmeye neden olmuştur. Sincan'dan sürülüp Türkiye'ye yerleşen Uygur ve Kazaklar da, Sincan'daki soydaşlarıyla yakın temaslarını sürdürmektedirler. Türkiye'de, Sincan'ın Çin'den ayrılma hedefine ulaşması için çalışan en az 7 kuruluş faaliyet göstermektedir.

Bunların arasında Doğu Türkistan Ulusal Devrimci Cephesi, Doğu Türkistan

Hayır Cemiyeti, Doğu Türkistan İslam Partisi en göze çarpanlardır (37). Sürgündeki yaşlı Uygur politikacısı İsa Yusuf Alptekin'in önderliğindeki "Doğu Türkistan Bağımsızlık Cephesi" merkezinin bir yayını olan "Doğu Türkistan'ın Sesi", düzenli olarak İstanbul'da basılmaktadır. İlerleyen yaşı ve kötü sağlığından yılmayan İsa Alptekin, Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı için Türkiye'de diplomatik desteği harekete geçirmiştir. Alptekin, Ağustos 1991'de İstanbul'daki "İslam Dışişleri Bakanları" toplantısı sırasında, İslam Konferansı Örgütü'nün liderleriyle görüşmüş ve İKO'da Doğu Türkistan'a gözlemci statüsü verilmesini talep etmiştir. Daha sonra, eski Cumhurbaşkanı Turgut Özal ve Başbakan Süleyman Demirel'de dahil olmak üzere, Türk liderleriyle görüşerek, desteklerini istemiştir.

Türkiye, Ortadoğu, Batılı ülkeler ve Orta Asya Devletlerinden Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan'a yerleşen Uygurlar aktivitelerini yeniden canlandırmıştır. "Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) Uluslararası Uygur Birliği" Sincan'daki Uygurların hür-irade ve insan haklarını korumak amacıyla, 1992 başlarında Almatı'da kurulmuştur. Kazakistan'daki Nevada Semipalatinsk Hareketi, Lop-Nor'daki nükleer denemelere karşı düşünceleri harekete geçirmek için ayrı bir bölüme sahiptir. Kırgızistan'da, Haziran 1992'de kurulan yeni Uygur partisi "Özgür bir Uyguristan için", Doğu Türkistan Bağımsız Devleti'nin kurulmasını amaçlamaktaydı. Ayrıca, Uygurca yayınlanan, Uygur Awazi (Uygur'un Sesi) gibi bazı gazeteler, Almatı'da yayınlanmaktadır. Pek çok Uygur'un Sincan'dan Türkiye, Ortadoğu ve Orta Asya ülkelerine göç ettikleri bildirilmektedir. Bu, 1980-90 dönemi sırasında, göze çarpan 100'den fazla Sincan'lı müslümanın Türkiye'ye göçüne ilavedir. SSCB'nin dağılmasının ardından, Çin sınır toprakları yeniden batının ilgi odağı haline gelmiştir.

Münih'te (Almanya), İsa Alptekin'in oğlu Erkin Alptekin tarafından, Ocak 1991'de, "Doğu Türkistan Kültür ve Sosyal Derneği" kurulmuştur. Bu dernek Doğu Türkistan Bilgileri dergisini yayınlamaktadır. 1990'ın Şubat başlarında Erkin Alptekin, diğer ülkelerle birlikte Tibet ve Doğu Türkistan'ın hür-irade hakkını arayan "Temsil Edilmeyen Ülkeler ve Halklar Organizasyonu"nun (UNPO) başkan yardımcısı olmuştur.

Yeni bağımsızlığını kazanan Orta Asya Devletleri ve Sincan'daki etno-dinsel uyanıştan korkan, etnik çatışmaların gidişatından telaşa kapılan Çinli yetkililer, parti organları ve Sincan'daki Devlet kontrollü eğitim ve medya kurumları, Sincan'daki ayrılıkçı hareketi destekleyen dış İslami unsurların "sabotaj, tahrip ve sızma gibi açık tehditleri körüklediğini" açıklamışlardır (39). Yerel bir gazete olan, Xinjiang Ribao, 9 Şubat 1990 tarihli baskısında yargı, eğitim ve yönetimle ilgili dini çekişmelerin sona erdirilmesi çağrısını yapmış ve "her türlü yıkıcı dış örgüt bireyleri ve dini kullanarak tehlikeli oluşumlar yaratan yerel destekçilerin" önüne geçilmesinin gereğini vurgulamıştır (40). Yerel Çinli yorumcu Shi Jian, 18 Mart 1990'da aynı gazetedeki bir yazısında, Sincan'daki etnik/dini ayrılıkçılığın artmasını med-

rese ve camilerdeki dini aktivitelerin kontrolünün ihmal edilmesine bağlamıştır (41). Sincan'ın çeşitli yerlerini gezerek değerlendirme yapan Sincan bölgesi CPC Komite Sekreteri A. Niyaz da, "dini inanç özgürlüğü politikası"nın tam anlamıyla izlenmesinin gereğini vurgulamıştır. A. Niyaz bu politikayı açıklarken dinin devlet işleriyle, yargı idaresi, eğitim, kültür, evlilik, halk sağlığı, aile refahı, ayrımcılık ve imtiyaz sistemleri gibi konularda mühadelesine izin verilmediği konusunda uyarılarda bulunmuştur. Niyaz ayrıca, yabancı muhalif İslami grupları, sızmalardan ve iç karışıklık yaratmaktan sorumlu tutmuştur (43). Mart 1990'da Urumçi'de toplanan 7. Sincan-Uygur Özerk Bölgesi Halkları Kongresi'nde, Sincan'ın yüzüze bulunduğu en büyük tehlikenin etnik/dini ayrılıkçı hareketler olduğu belirtilmiştir (44). Ağustos 1989'un başlarında, Çin Güvenlik Bakanı Wang Feng, Sincan'daki istikrarsızlıktan ayrılıkçı unsurları sorumlu tutmuştur (45). Gorbaçov'un perestroika ve glasnost politikası Orta Asya'daki etnik/dini uyanışın artmasındaki faktör olarak görülmektedir. Sincan hükümet başkanı Tomur Dawanat, eski SSCB'deki Gorbaçev'in reformlarının, Sincan'daki huzursuzluğun arkasında yatan etkenlerden biri olduğunu "burjuva liberalizasyonunun global değişimlerdeki kandırıcılığı" diyerek, dile getirmiştir (46). Pekin'de 24 Mart 1990'da bir konferansta konuşma yapan Tomur Dawanat, bildiri dağıttıkları ve slogan attıkları için Doğu Türkistan Bağımsızlık Cephesine mensup bazı ayrılıkçı hareketçilerin tutuklandığını doğrulamıştır (47).

Bununla beraber, Nisan 1990 başlarında Güney Sincan'ın Kaşgar eyaletindeki Baren kasabasını sarsan karışıklıkların hemen ardından, Çinli yetkililer dikkatli bir durum değerlendirmesi yapmışlardır. Kaşgar havaalanı yakınlarındaki bir caminin yapımının yerel Çinli yetkililerce engellenmesinin ardından Çin karşıtı ayaklanmalarını tesadüfen, müslümanların kutsal ayı olan Ramazan'la patladığı bildirilmiştir (48). Kısa sürede diğer kasabalara da sıçrayan bu ayaklanma yerel televizyon haberlerinde "ordu karşıtı devrimci isyan" olarak tarif edilmiştir. Sincan'da Bağımsız İslam Cumhuriyeti'ni kurmayı hedeflediğini ilan eden Doğu Türkistan İslam Partisi, harekete katılanlara ve destekçilerine, Sincan'dan "dinsizlerin atılması için "Cihad" çağrısında bulunmuştur (49).

Silah stoklama ve gençleri silahlandırma aktiviteleri, kutsal Ramazan ayının ardından, Mart 1990'da hız kazanmıştır. Bölgede 30 yıldır görev yapan General Wang Enmao, sonradan içlerinde dış bağlantılarda bulunan 7 ayrılıkçı grubun ortaya çıkarıldığını doğrulamıştır (51). Bu karışıklıklar sırasında "İslamın Dirilişi" ve "Bağımsız Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti" taraftarları çoğalmıştır. Bu ayaklanmalarda kullanılan silahların Karakurum yolu ile Pakistan üzerinden, Afgan mücahitleri kanalıyla sağlandığına inanılmaktadır. Gerçekten de Pakistan Gizli Servisinde çalıştıkları iddia edilen iki Pakistan vatandaşının Sincan'da ayaklanmaları kışkırttıkları için tutuklandıkları bildirilmiştir (52).

Sincan'daki etnik-dini ayrımcılık konusu, 19 Temmuz 1990'da, Bölgesel Parti Merkez Komitesi'nin 15. oturumundaki ana tema olmuştur. Sincan hükümet başkanı Tomur Dawamat ve Sincan Bölgesi Komünist Parti Sekreteri Janabil, konuşmalarında "ülkenin bütünlüğünü koruma ve ayrılıkçılara karşı kesin bir tavır" konularında delegeleri uyarmışlardır (53). Tomur, Sincan'ın kaynaklarının kendi ülke kalkınmasında ve aile planlaması uygulamalarına akması için, ayrılıkçı hareketler ve Çin aleyhtarı dini sloganların istismar edilmesini kastederek, İslami muhalefeti suçlamıştır. Janabil ise içteki ve dıştaki ayrılıkçı kampanyaların "şaha kalkmış" olduklarını, samimi olarak itiraf etmiştir. Janabil, bazı muhalif dış unsurların Sincan'a tahrikçi unsurlar sokup, halkı Hanlılara karşı kışkırtmakta akraba veya iş gezileri görüntüsü altında Çin ziyaretlerini kullanabileceklerini belirtmiştir. Ayrıca bazı yerel bilimadamları, eğitimci, sanatçı ve edebiyatçıların derslerini, makalelerini, tartışmalarını, sanat ürünlerini ve edebi eserlerini kullanarak, "tarihi çarpıttıkları" ve Sincan'ın bağımsızlığı yolunda propoganda yaptıklarını da belirtmiştir (54).

Janabil özellikle gençler arasında Pan-Türk ve Pan-İslamcı akımların etkisinin arttığına dikkat çekerek, Nisan ayaklanmalarında kullanıldığı gözlenen "Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti", "Hanlar diyarı" ve "dinsizlere ölüm" gibi sloganları kınanmıştır. Sincan'daki Mayıs 1989 ve Nisan 1990'daki karışıklıkların ortak özelliğini İslami bayrağın dalgalanması, Cihad çağrısı (kutsal savaş), Hanlıların topraklarından sürülmesi ve Bağımsız Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kurulması için açık çağrı teşkil etmiştir.

Sonuç

SSCB'nin dağılması ve Sincan'la İpek Yolu bağlantısı olan kültür, tarih ve din gibi değerleri paylaşan bağımsız Orta Asya Devletlerinin kurulması, tüm Sincanlı müslümanların (Uygur, Kazak, Kırgız vb...) arasında, İslami ve Pan-Türk kimliğinde yeni uyanışları ortaya çıkarmıştır. Sincan Müslüman toplumu sahip oldukları geniş ekonomik kaynakları ve Asya ticaret ağının göbeğinde olan Sincan'ın stratejik konumunun farkında olmakla beraber, bu sosyo-ekonomik ve politik konumlarını ortaya koymak konusunda oldukça temkinli davranmaktadırlar. Din, yeni ekonomik ve modernizasyon girişimleri, Sincan'ın komşu müslüman ülkelerle sınır ticaretini geliştirilmesi ve Türkiye, Pakistan ve Orta Asya ülkeleriyle daha iyi haberleşme hatlarının kurulmasına yönelik Liberal Çin politikası, büyük bir hareketliliğe ve Sincan müslümanlarınca etnik-dini temele dayanan hak arayışlarına neden olmuştur.

Sincan'da, özellikle Kaşgar, Yarkand, Khotan, Bachu, Kucha, Turfan ve hatta Urumci'deki Uygurların, Çin'in İslama yönelik liberal politikasına inandıklarını, bölgeyi Haziran 1984'te ziyaret eden yazara Pakistan'ın eski devlet başkanı Ziya-ül-Hak açıklamıştır. Pakistan eski devlet başkanı Ziya-ül-Hak'ın Temmuz 1984'te Kaşgar ziyareti sırasında denk getirip, cemaate kendisini takdim etmeye, iknaya ve böy-

lelikle kendisinin Kaşgar'daki büyük Cuma Camisinin açılmasına, yerel Çin yetkililerini razı etmesi gerçeğine dayanmaktadır. Uzun zamandan beri kapalı olan Kaşgar Camisi tam zamanında açılmıştır ve böylece, Ziya-ül-Hak yerel müslümanlarla beraber dua etmiştir. Ayrıca, Pakistanlı tüccarların yanı sıra, Sincan'ın şehirlerinden üşüşen gezgin velislami hareketçiler finansal katkılarıyla cami yapımının ve İslami eserlerin yayılmasını sağlamışlardır. Gerçekten de yazar bu bölgede İslami dirilişin derecesiyle, özellikle Kaşgar, Yarkand, Khotan'daki Pakistan etkisinin yayılması arasında bir ilişkinin varlığına tanık olmuştur.

Orta Asya Devletleri'nin ortaya çıkışıyla, özellikle Tacikistan ve Özbekistan'ın Fergana vadisindeki etnik/dini diriliş, bu devletlerdeki Uygurların kımıldayışları, Çin'de rahatsızlıklara neden olmuştur. Sincan'da köktendinci ve Pan-Türk bilincinin yükselmesi korkusu, 1980'lerden bu yana Sincan'da yerel Kırgız/Uygur/Kazak müslümanları ve Han Çinlileri arasında süregelen çatışmalarla bütünleşmektedir. Hanlılar, Uygurların çoğunlukta olduğu Sincan'ın güney bölgelerinde baskı altında tutulmaktadırlar. Çinlilerin müslümanlara iş ve benzeri ayrıcalıklı muameleleri, Hanlılar için bir diğer huzursuzluk kaynağı olmaktadır. Kendilerini güç bir durumda bulan Hanlılar, bölgeden ayrılarak, kendi topraklarına geri dönmekte veya müslümanların yoğunlukta olmadığı bölgelere göç etmek konusunda istekli davranmaktadırlar.

Hanlılar, Kuzey Sincan'daki pozisyonlarını sağlamlaştırmakta ve Han tüccar ve işadamları bölgedeki gelirlerinin büyük kısmını Çin'in "Açık kapı politikası" ve BDT ülkeleriyle sınır ticaretinin desteklenmesinden elde etmektedirler.

Bölgede hakim olan genel barış ve istikrar havasına rağmen Çin, İslami köktendincilik, Pan-Türk uyanışı, sınırdan sızan uyuşturucu, silah ve kışkırtıcılar ile, Çin'in Sincan üzerindeki egemenlik hakkını tehlikeye düşüren Bağımsız Doğu Türkistan Bağımsızlık Hareketini canlandırmak için verilen dış destek gibi konularla uğraşmaktadır. Silah ve mühimmat kullanımının yanı sıra, Sincan'da Pan-Türk ve Pan-İslam görüşlerini yaymaya yönelik aktiviteleri de olan dış güçler özellikle Türk, Afgan mücahitleri ve Pakistan'ın Jamat-İslami grupları, müslümanların Han Çinlilerine karşı geleneksel dargınlıklarına yeni boyutlar kazandırmaktadır. Pakistan basınının açıkladığına göre, Çin Sincan'daki bu İslami partilerin çalışmalarından büyük rahatsızlık duymakta ve bunun iç işlerine müdahale anlamını taşıdığını belirtmektedir (55).

Pekçok Uygur, Sovyetlerin Çin'in iç politikasındaki olumsuz etkilerinin ortadan kalkması, bağımsızlık hareketlerine Batılı Türk ve İslami destek, PLA'da artan disiplinsizlik, halkta ve özellikle genç nüfusta Çin komünist sistemine karşı duyulan güvensizlik, Hanlıların Sincan'dan anayurtlarına dönme isteklerini, Sincan'ın Çin'den ayrılma sürecinde yardımcı olacak anahtar etkenler olarak güvenmektedir.

Orta Asya'da jeopolitik durumun değişmesi sonucu, kendi adına Çin, top-

raklarına yönelik tehditlerin farkındadır. Çin, kendi politik istikrarını sağlamak için, Sincan'da incelikle hazırlanmış bir politika izlemektedir.

Bu politikanın ana unsurları şöyledir;

- a) Sincan'ın ekonomik gelişme potansiyeli ve sahip olduğu büyük petrol yatakları (18 Milyar ton) gözönünde bulundurularak yoğun bir sömürü (istismar) politikası takip edilmiştir. İngiltere, Japonya ve diğer ülkelerle petrol arama, etilen ve başka petro kimya ürünleriyle ilgili proje anlaşmaları yapılmıştır. Orta Doğu ülkelerinin Çin'e yatırım yapmasını sağlamak amacıyla, yerel hükümet yanlısı müslüman uzmanlar dış bağlantılar geliştirmek için teşvik edilmektedir.
- b) Çoğu iş ve ticaret bağlantılarının Çin'in kontrolü altında olacak şekilde, Sincan'ın komşu Orta Asya ülkeleri ve BDT ile olan sınır ticaretini kolaylaştırmak için özel ekonomi bölgeleri oluşturulmuştur. Böylece Sincan'a yığınlar halinde akan Hanlıları durdurmak için ekonomik avantajlar yaratılmıştır. Bununla da kalmayıp, Sincan, Orta Asya ekonomilerini, toplumlarını ve politikalarını etkilemek ve onlara nüfuz edebilmek için sıçrama tahtası olarak kullanılmıştır. Ashında Çin'in, Sincan'ın dış ticaretini destekleyen "Açık kapı politikası", Orta Asya ülkelerinde Çin etkisini arttırmak için dizayn edilmiştir. Çinli tüketiciler ve diğer eşyalar Orta Asya'ya akmaktadır. Yaklaşık 300.000 Çinli Hanlının, iç ve dış ticaret amacıyla Orta Asya ülkelerinden Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan'a göçtükleri bildirilmektedir. Bu insanların gittikleri yerde yerel kızlarla evlendikleri, mal-mülk satın aldıkları ve yerel nüfusla karıştıkları bildirilmektedir. Ashında Orta Asya devletleri Çinli akınlarını şu anda Sincan'daki Çin sömürgeciliğinin uzantısı ve kendilerinin de eskiden karşılaştıkları Rus sömürgeciliğinin bir benzeri olarak görüp endişeyle karşılamaktadırlar.
- c) Çin İran ve Pakistan gibi müslüman ülkeleri, Orta Doğu'ya silah satışı ve diğer cazip alternatiflerle etkilemeye çalışarak, onlardan dolar almakta ve Çin'in Sincan'daki varlığına politik destek sağlamak arayışına girmektedir. Geçmiş yıllar boyunca, bir çok müslüman lider, İran ve Orta Asya Devletlerinden gelen güçlü delegasyonlar, Sincan'ı ziyaret etmişlerdir. İran Cumhurbaşkanı Rafsancani'nin ziyareti sırasında, Orta Asya boyunca, İran ve Pekin arasında bir trans-Asya demiryolu kurulmasına karar verilmiştir.
- d) Çin kendi askeri varlığını sağlamlaştırp, Hanlıların Sincan'a yerleşmesini teşvik ederek, Sincan'daki politik istikrara yönelik tehditi etkisizleştirme yollarını aramaktadır (56). Bu da, daha iyi bir geleceği aramak için Sincan'a göçen, ortalama, yıllık 250-300.000 Hanlı'ya ilave daha fazla Hanlı demektir (57).

Kaynakça

1. Yuan Qing Li, "Population Change in the Xinjiang Autonomous Region (1949-1989)", *Central Asian Survey* Vol. 9, No. 1, 1990, s. 49.
2. K. Warikoo, "China and Central Asia: A Review of Ching Policy in Xinjiang, 1755-1884", *Strategic Analysis*, Vol. 13, No. 3, Haziran 1990, s. 309.
3. *Ibid.*
4. Yuan Qing Li, *op cit.* s. 59.
5. Xinjiang Government, *Xinjiang: A General Survey*. Beijing, 1989, s. 28-43.
6. *Ibid.*
7. Owen Lattimore, "Chinese Turkestan", In his *Studies in Frontier History. Collected Papers, 1928-58*, London, 1962, s. 184.
8. K. Warikoo, "Chinese Turkestan during the Nineteenth Century: A Socio-economic study", *Central Asian Survey*. Vol. 4, No. 3, 1985, pp. 74-75.
9. K. Warikoo, "Muslim Migrations from Xinjiang to Kashmir", *Strategic Analysis*, Vol. 14, No. 1, Nisan 1991, s. 18.
10. *Ibid.* p. 29.
11. K. Warikoo, *China and Central Asia. op cit.*
12. *Ibid.*
13. *Ibid.*
14. Lillion Craig Harris, "Xinjiang, Central Asia and the Implications for China's Policy in the Islamic World", *China Quarterly*, Mart 1993, s. 115.
15. *Ibid.*, s. 116.
16. Dru Gladney, "The Muslim face of China", *Current History*- Eylül 1993, s. 280.
17. The Other China, *Newsweek*, 23 Nisan 1990.
18. *Washington Post*, 12 Eylül 1981.
19. Donald H. Mc. Millien, "Xinjiang and Wang Enmao", *China Quarterly*, Eylül 1984, s. 575-76, 581.
20. *Los Angeles Times*, 4 Kasım 1981.
21. *Ibid.*
22. *Washington Post*, 12 Eylül 1981.
23. *Ibid.*
24. *Ibid.*
25. Yan Dig, "Nuclear Pollution and Violation of Human Rights in Xinjiang", *Minzhu Zhongguo*, Paris (In Chinese), Şubat 1992, s. 19-21.
26. *Far Eastern Economic Review*, 25 Ağustos, 1988.
27. *Ibid.*
28. JPRS-CZR-91-009 Şubat 25, 1991.

29. Ibid.
30. Ibid.
31. Ibid.
32. Ibid.
33. Eastern Turkestan Information, Münih, Ocak 1992, s. 5.
34. Ibid., Ekim 1992, p. 1.
35. Ibid.
36. Ibid.
37. The Other China, Newsweek, 23 Nisan 1990.
38. Ibid.
39. JPRS-CAR-90-035, 7 Mayıs 1990.
40. Ibid.
41. Ibid.
42. Ibid.
43. Ibid.
44. Xinjiang Ribao, 18 Mart 1990.
45. Far Eastern Economic Review, 19 Nisan 1990.
46. Ibid.
47. Ibid.
48. FBIS-CHI-90-070, 11 Nisan 1990.
49. Far Eastern Economic Review, 3 May 1990.
50. Ibid.
51. FBIS-CHI-90-070, 11 Nisan 1990.
52. Ibid.
53. Xinjiang Ribao, 20 Temmuz 1990.
54. Xinjiang Ribao, 2 Ağustos 1990, Ayrıca bakınız JPRS-CAR. 90-073 28 Eylül 1990.
55. Dawn, Karachi cited in Times of India, New Delhi 7 Mart 1992.
56. Hindustan Times, 7 Aralık 1992.
57. Linda Benson, Justin Rudelson and Stanley W. Toops, "Xinjiang in the Twentieth Century". Woodrow Wilson Centre Occasional Paper, 65, s. 17.

Türkmenistan'ın Milli Para Birimine Geçiş Süreci

Hasan KANBOLAT

Türkmenistan Cumhuriyeti, İç Asya'da Hazar Denizi'nin doğusunda 53-66° doğu boylamları ile 36-43° kuzey enlemleri arasında yer almakta olup, yüzölçümü 488.100 km²'dir. Doğudan batıya 1.100 km., güneyden kuzeye 650 km. uzunluğa sahip olan Türkmenistan'ın batısında Hazar Denizi, doğusunda ve kuzeydoğusunda Özbekistan, kuzeyinde Kazakistan, güneyinde İran ve güneydoğusunda Afganistan bulunmaktadır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Çarlık Rusyası'nın işgaline uğrayan son ülke olan Türkmenistan'da, SSCB devrinde 1924 yılında Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kaldırılması sonucunda 27 Ekim 1924 tarihinde Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. Türkmenistan SSC'de Meclis'i oluşturan 175 milletvekili için 7 Ocak 1990 tarihinde genel seçim yapılmıştır. Türkmenistan Cumhuriyeti, 22 Ağustos 1990 tarihinde egemenliğini ilan etmiş ve 27 Ekim 1990 tarihinde yapılan açık oylamada oyların % 98,3'ünü alan Saparmurat Niyazov (Türkmenbaşı) Türkmenistan SSC'nin ilk Devlet Başkanı olmuştur. Türkmenistan, 27 Ekim 1991 tarihinde yapılan referandumla bağımsızlığını ilan etmiş ve Aralık 1991 tarihinde Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)'na, 2 Mart 1992 tarihinde Birleşmiş Milletler'e üye olmuştur.

18 Mayıs 1992 tarihinde Türkmenistan Anayasası'nın Meclis tarafından oy birliği ile kabul edilmesi nedeniyle 21 Haziran 1992 tarihinde Devlet Başkanlığı seçimi yenilenmiş ve S. Niyazov (Türkmenbaşı) seçmenlerin % 99,5'inin oyunu alarak tekrar Devlet Başkanı seçilmiştir. Yeni Anayasa Başkanlık Sistemi öngörmüş, Devlet Başkanı'na çok büyük yetkiler tanımıştır. Devlet Başkanı devletin ve yürütmenin başıdır. Yasama gücü Devlet Başkanı ile birlikte Halk Maslahatı ve Meclis tarafından paylaşılmaktadır. 6 Aralık 1992 tarihinde Halk Maslahatı'ndaki 60 halkvekili için seçimler yapılmıştır (1).

S. Niyazov (Türkmenbaşı), Ocak 1993 tarihinden itibaren Türkmenistan vatandaşları için su, doğal gaz ve elektriğin bedava olduğunu açıklamıştır (2).

* Hasan KANBOLAT, Uzman, TİKA

1. Ruble Bölgesi'nin Çözülmesi

Başarısız Ağustos 1991 sonrası sonbahar aylarından itibaren SSCB'nin dağılması ile birlikte SSCB'yi oluşturan 15 Birlik Cumhuriyeti kendi politikalarını uygulayabilmek için serbest kalmalarına rağmen SSCB Rublesini kullanmaya devam ederek artık merkezi koordinasyonu bulunmayan Ruble Bölgesi'nden ayrılmamışlardır. 1991 Aralık ayında BDT'nin oluşumu da Ruble Bölgesi için yeni bir çerçevenin çizilmesine yeterli olamamıştır.

1992 yılında ve 1993 yılının ilk altı ayında eski Birlik Cumhuriyetleri merkez bankaları işletmelerinin ödeme sorunlarını çözebilmek amacıyla karşılıksız kredi vermişlerdir. Rusya Federasyonu Merkez Bankası (RFMB)'nin bu karşılıksız kredilere 1993 yılı başında sınırlama getirmesine karşın kredi genişlemesinin enflasyonist etkisi bütün Ruble Bölgesi cumhuriyetlerde hissedilmiştir. Yüksek enflasyon sonucunda doğan nakit sıkıntısını aşabilmek için eski Birlik Cumhuriyetleri merkez bankaları rublenin yanında kullanılmak üzere kupon çıkartmışlardır (3). Estonya Haziran 1992'den itibaren tedavüle soktuğu kron ile birlikte Alman markını kullanarak fiyatlarda istikrar sağlayabilmiştir (4).

1993 Temmuz ayı sonunda RFMB, SSCB Devlet Bankası ve RFMB tarafından 1961-1992 yılları arasında basılan rublelerin -1, 3, 5, 10, 25, 50 rublelik banknotların- 48 saat içinde tedavülden kaldırılacağını, bu rublelerin 7 Ağustos 1993 tarihine kadar bankalarda 1 Ocak 1993 sonrası basılan yeni rublelerle değiştirilebileceğini, 1993 yılında basılan 100, 200, 500, 1000, 5000, 10.000, 50.000 rublelik banknotların geçerli olacağını açıklamıştır. İzdihamın ve kargaşanın yaşanmaması için banknotların değişim süresi 31 Ağustos 1993 tarihine kadar uzatılmıştır. Rusya Federasyonu'nun ruble değişimine gitmesinin arkasında kuşkusuz eski Birlik Cumhuriyetlerinde Rusya Federasyonu'nun kontrolü dışında milyarlarca rublenin olması, bu kontrolsüz paranın Rusya Federasyonu'nda istikrarlı bir para politikasının uygulanmasını zorlaştırması, büyük miktarları bulan nakit paranın piyasadan çekilerek enflasyonun kontrol altına alınmak istenmesi bulunmaktadır. Ancak bu karar Ruble Bölgesi için sonun başlangıcı olmuştur.

1 Eylül 1993 tarihinde Rusya Federasyonu'nda, SSCB Devlet Bankası ve RFMB tarafından 1961-1992 yılları arasında basılan rubleler tedavülden kaldırılmış ve Rusya Federasyonu'nun yeni rubleleri tedavüle girmiştir. Rusya Federasyonu'nun kişi başına en fazla 30.000 SSCB rublesini değiştirme kararı Ruble Bölgesi'ne oluşturan eski Birlik Cumhuriyetleri'nde SSCB rublelerinin ülkelerine girmesi olasılığı karşısında paniğe yol açmış, örneğin: Türkmenistan'da SSCB rublesi'nin girişinin engellenmesi için gümrüklerde önlem alınmıştır. Ancak Rusya Federasyonu'nda kişi başına değişimin 100.000 SSCB rublesine yükseltilmesi sonucunda Ruble Bölgesi'nden SSCB rublelerinin akış yönü beklenenin tam aksi yönünde Rusya Federasyonu'na doğru olmuştur. Bu nedenle Ruble Bölgesi'ni oluşturan eski Birlik

Cumhuriyetleri'nde tedavüle olan SSCB rublesi sıkıntısı meydana gelmiştir. Sıkıntı sonucunda Türkmenistan Merkez Bankası RFMB'den 5 milyar SSCB rublesi satın almıştır.

7 Eylül 1993 tarihinde altı eski Birlik Cumhuriyetinin katılımıyla (Rusya Federasyonu, Beyaz Rusya, Ermenistan, Özbekistan, Kazakistan, Tacikistan) imzalanan Yeni Ruble Bölgesi andlaşması RFMB ve Maliye Bakanlığı'na öncü bir rol vermiş, ruble kullanımına sıkı denetim ve kısıtlamalar getirmiştir. Ekim 1993 tarihinde meydana gelen Rusya Federasyonu Parlamentosu olaylarından sonra Tacikistan haricindeki Ruble Bölgesi'ni oluşturan cumhuriyetler Yeni Ruble Bölgesi Andlaşması'ndan denetim ve kısıtlamalar nedeniyle koparak kendi para birimlerini tedavüle sokmayı kararlaştırmışlardır (5). Rusya Federasyonu'nun Temmuz 1993 Para Reformu da, eski SSCB ülkelerinin planladıkları tarihten daha önce milli para birimlerine geçmelerine yol açmıştır (6).

II. Manat'ın Tedavüle Giriş Süreci

8 Ekim 1993 tarihinde öğle saatlerinde radyodan da naklen verilen Meclis'de yaptığı konuşmasında Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurat Türkmenbaşı (Niyazov), 1 Kasım 1993 tarihinden itibaren Manata geçileceğini ve resmi kurun 1 Dolar= 2 Manat olacağını açıklamıştır.

5. Türkmenbaşı 8 Ekim 1993 tarihli konuşmasında, Manata geçilme kararının yanısıra 1 Kasım 1993 tarihinden itibaren fiyatların serbest bırakılacağını, 1 Aralık 1993 tarihinden itibaren mağazalar ile küçük ve orta ölçekli şirketlerin özelleştirilmeye başlanacağını, Türkmenistan Ekonomi ve Maliye Bakanlığı bünyesinde Hazine Birimi'nin oluşturulacağını da bildirmiştir (7).

12 Ekim 1993 tarihinde, 1 Kasım 1993 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere belirlenen temel tüketim maddelerinin fiyatları ve ücretler açıklanmıştır (8).

19 Ekim 1993 tarihinde Devlet Başkanlığı'nın "Manat'ın Tedavüle Girmesi" ile ilgili kararnamesi yayımlanmıştır. Bu kararnameye göre: Türkmenistan'da 1 Kasım 1993 geceyarısından itibaren milli para birimi olan Manat tedavüle girecek ve Türkmenistan'da tek geçerli para birimi olacaktır. 29 Ekim-2 Kasım 1993 tarihleri (9:00-22:00 saatleri) arasında SSCB Devlet Bankası ve Rusya Federasyonu Merkez Bankası tarafından 1961-1992 yılları arasında basılan banknot ve madeni paralar Manat ve tenge ile değiştirilecektir. Değiştirilmediği takdirde, söz konusu banknot ve madeni paralar geçersiz sayılacaktır. 29 Ekim-2 Kasım 1993 tarihleri arasında 16 yaşını doldurmuş bütün Türkmenistan vatandaşları ve yabancı uyruklular yalnız bir defaya mahsus olmak üzere, SSCB Devlet Bankası ve Rusya Federasyonu Merkez Bankası tarafından 1961-1992 yılları arasında basılan 30.000 ruble karşılığı Manatı ve askerlik görevini yapan Türkmenistan vatandaşları 5.000 ruble karşılığı Manatı nakit olarak, Türkmenistan vatandaşlarının Türkmenistan bankalarındaki tasarrufları ise

sınırsız olarak, 1 Manat= 500 Ruble kurundan Manata çevrilebilecektir. Ayrıca Devlet kurumlarının Türkmenistan bankalarındaki cari ve kredi hesapları, değerli evrakları ve diğer banka taahhütleri 1 Manat= 500 Ruble kurundan Manata çevrilecektir. 1993 yılından itibaren Rusya Federasyonu Merkez Bankası'nca basılan paralar ve konvertibl döviz karşılığında, Türkmenistan Merkez Bankası'nca tedavüle çıkarılan paraların alınıp satılabilmesi için döviz büroları kurulacak, bazı Türkmenistan bankalarına konu ile ilgili lisans verilecektir. 1 Kasım 1993 tarihinde "Döviz İşlemlerini Düzenleme Yasası" yürürlüğe girecektir. Manat'ın değerinin korunmasında Türkmenistan Merkez Bankası'na Türkmenistan İçişleri Bakanlığı ve Milli Güvenlik Komitesi yardımcı olacaktır.

21 Ekim 1993 tarihinde Türkmenistan Devlet Başkanlığı'nın 1531 Sayılı "Türkmenistan'da Mal ve Hizmet Fiyatlarında Reform" adlı kararnamesi yayımlanmıştır. Bu kararnameye göre Devletçe üretilip listesi belirlenen mallar dışındaki (9) mal ve hizmetlerin fiyatları Manatın tedavüle çıktığı 1 Kasım 1993 tarihinden itibaren serbest bırakılacaktır. Söz konusu kararname, ülkenin piyasa ekonomisine geçişinde serbest rekabet ortamının düzenlenmesi için "Tekelleşmeyi Sınırlandırma Komisyonu" adında bir komisyonun kurulmasını da öngörmektedir.

1993 Ekim ayının son haftasında Manata geçileceğinden dolayı piyasada paradan kaçış yaşanmış, mal talebinde ve banka hesaplarında büyük bir artış olmuştur (Serbest piyasada SSCB rublesi Dolar karşısında Eylül ayında % 40, Ekim ayında ise % 42 değer kaybetmiştir) (10).

27 Ekim 1993 tarihinde bağımsızlığın II. yıldönümü dolayısıyla S. Türkmenbaşı, yıllık ücretli izinin 30 günden 40 güne çıkarıldığını, 1996 yılından itibaren 3 ay olacağını ve ekmeğin de bedava yapılacağını açıklamıştır.

31 Ekim 1993 tarihine kadar Türkmenistan'da tedavülde olan banknotlar SSCB Devlet Bankası ve Rusya Federasyonu Merkez Bankası tarafından 1961-1992 yılları arasında basılan 1000, 500, 200, 100, 50, 25, 10, 5, 3, 1 Rublelik banknotlar olmuştur. Madeni para (kopek) tedavülde yoktur. 31 Ekim 1993 tarihi itibarıyla piyasada en çok dolaşımda olan para birimi 100 SSCB rublesi banknot olmuştur. Türkmenistan'da 1000 SSCB rublesi banknotun üzeri geçerli olmamıştır.

1 Kasım 1993 tarihinden itibaren basımı İngiltere'de gerçekleştirilen Manat milli para birimi olarak Türkmenistan'da geçerli olmuştur (11). Piyasaya çıkan banknotlar: 500, 100, 50, 20, 10, 5, 1 Manat ve madeni paralar: 50, 20, 10, 5, 1 tengedir (1 Manat= 100 Tenge'dir) (12). Türkmenistan Hükümeti Manatı -1992 yılında doğal gaz ve petrol satışı ile elde ettiği ticaret fazlası olan- 300 milyon Dolarla desteklemiştir (13). Manatın hızlı değer kaybını ve döviz karaborsasını önleyebilmek için Manatın ülke dışına çıkarılması, Türkmenistan vatandaşlarının üzerlerinde döviz bulundurmaları, yabancıların ve Türkmenistan vatandaşlarının ülke içinde lisanslı banka ve döviz büroları hariç dövizlerini Manata çevirmesi, dövizin alım-satımında

kullanımı yasaklanmış, 3 ile 15 yıl arası ağır hapis cezası getirilmiştir (14).

29 Ekim-2 Kasım 1993 tarihleri arasında Türkmenistan bankalarında Türkmen vatandaşlarının ve yabancıların 30.000 (1961-1992 arası basılan) rublesine kadar paraları 1 Manat= 500 Ruble olmak üzere değiştirilmiştir (15). Bunun dışında halka para verilmemiş, maaşlar ödenmemiştir. Ancak hayali kişiler adına da rublelerin Manata çevrildiği söylentileri yayılmıştır.

III. Manat'ın Birinci Yılı (Kasım 1993-Kasım 1994)

2 Kasım 1993 tarihinde mağazalarda 350 Manat olan renksiz TV, 500 Manat olan renkli TV vb. dayanıklı tüketim malları aynı gün kişi başına ellerinde 60 Manat olması gereken halkın hücumuna uğrayarak bittiği için 3 Kasım 1993 tarihinde yeniden fiyatlar ayarlanarak dayanıklı tüketim malları ve giyim eşyaları fiyatları yaklaşık olarak % 100 arttırılmıştır. Devlet Başkanı'nın emri üzerine 4 Kasım 1993 tarihinde de temel tüketim mallarının fiyatları yaklaşık olarak % 30-40 aşağıya çekilmesine rağmen birkaç gün sonra fiyatlar tekrar artmıştır. Manat tedavüle girdiği ilk hafta, serbest piyasada Doların değeri 8 Manata kadar çıkmış ancak polisiye tedbirlerle tekrar Manatın değer kazanması sağlanmıştır. Ancak serbest piyasada Manat, ilk ayını Dolar karşısında yaklaşık % 250 değer kaybı ile kapatmıştır. 1993 Aralık ayında da Manatın Dolar karşısındaki değer kaybı yaklaşık % 228 olmuştur (16).

Bankaların elinde yeteri kadar Manat stokunun olmaması, SSCB rublelerinin toplanmasının kötü organize edilmesi, bankalarda hayali kişiler adına da rublelerin Manatla değişimi Manatın hızlı değer kaybını sağlamış ve 1 Kasım 1993 tarihinden itibaren piyasada en çok dolaşımı olan para biriminin 1 Manatlık banknotlar olmasına yol açmıştır.

Meclis 28 Aralık 1993 tarihli oturumunda Devlet Başkanı S. Türkmenbaşı'nın görev süresinin sona ereceği 1997 yılından sonra 5 yıl daha uzatılmasına ilişkin bir karar almıştır. Ancak S. Türkmenbaşı'nın bu kararın referandumla sunulmasında ısrarlı olması üzerine, 15 Ocak 1994 tarihinde yapılan referandumda Devlet Başkanı'nın görev süresi 2002 yılına kadar uzatılmıştır (17).

Referandum sonrası Devlet Başkanı S. Türkmenbaşı 17 Ocak 1994 tarihinde "On Yıl Refah (On Yıl Abadancılık) Programı"nı açıklamıştır (18). Bu programın ana hatlarına göre, girişimcilik ve özelleştirme programı devlet desteği ile hızlandırılacak, her vilayet 2002 yılına kadar kendi gereksinimini karşılayarak kadar gıda maddeleri üretecek, petrol ve doğal gaz sanayisi geliştirilecek, halka karşılıksız doğal gaz, su ve elektrik verilmesi yanında karşılıksız un ve ekmek dağıtılması 1997 yılında gerçekleştirilecek, en kısa sürede sağlık programı belirlenecektir.

Manatın serbest piyasada Dolar karşısında 1994 Ocak ayında da yaklaşık % 74

değer kaybetmesi sonucunda sıkı polisiye tedbirlerin yetersiz kalması üzerine 20 Ocak 1994 tarihinde Türkmenistan Devlet Başkanlığı'nın "Türkmenistan'da Ödemelerin Geçici Olarak Dövizle Yapılması" hakkında kararname yayınlanmıştır (19). Bu kararnameye göre, Türkmenistan Merkez Bankası'nın lisansına sahip herhangi bir kuruluş, kurum, işletme ve banka parasal işlemlerini dövizle gerçekleştirebilecektir. Yabancı uyruklular ulaştırma, haberleşme, ikamet-konaklama ve diğer resmi ödemelerini dövizle yapacaklardır. Doğal gaz teslimatı ile ilgili işletmelere, uluslararası anlaşmalar hesapları dışındaki karın % 50'sini kendilerinin kullanmasına izin verildi. Türkmenistan Merkez Bankası'na Türkmenistan'da gerçekleştirilecek döviz işlemlerinin düzenlenmesini ve tüzel kişilere yetki lisansının verilmesi ile işletmelerce yapılacak döviz işlemlerinin kurallarını düzenleme yetkisi verildi.

S. Türkmenbaşı, 54. doğumgünü olan ve Cumhuriyetde Milli Bayram olarak kutlanan 19 Şubat 1994 tarihinde, bu tarihten itibaren Türkmenistan vatandaşları için kişi başına ayda 800 gr. tuzun bedava olduğunu açıklamıştır (20).

Manatın serbest piyasada Dölar karşısında değer kaybının sürekliliği karşısında (1994 Şubat ayında % 35, Mart ayında % 44, Nisan ayında % 15 (21)) Kasım 1993'den beri yapay bir şekilde Dolar karşısında 2 Manat olan resmi kur 15 Mart 1994 tarihinden itibaren beş kat artırılarak 10 Manat yapılmış, 1 Mayıs 1994 tarihinden itibaren resmi kur ve resmi ticari kur olmak üzere iki farklı resmi kur uygulanmaya başlanarak resmi ticari kur Doların yaklaşık 90 Manat olduğu serbest piyasayı frenleyebilmek için 60 Manat olarak açıklanmıştır. Böylece tedavüle girdiği tarihten itibaren serbest piyasada Dolar karşısında yaklaşık % 4400 değer kaybeden Manatın düşüşü ilk defa frenlenebilmiştir. 1 Mayıs 1994 tedbirleri, aynı ay kendini göstermiş ve serbest piyasada Manat/Dolar karşısında % 28 değer kazanmıştır.

21 Haziran 1994 tarihinde yapılan halk oylaması ile seçimlere tek aday olarak katılan S. Türkmenbaşı % 99,9'luk bir destekle yeniden 5 yıllık bir süre için Türkmenistan Devlet Başkanlığı'na seçilmiştir. S. Türkmenbaşı'nın görev süresinin uzatılmasına gerekçe olarak, Devlet Başkanı'nın "On Yıl Refah (On Yıl Abadancılık) Programı"nı uygulayabilmesi gösterilmiştir. Mayıs ayındaki pozitif tablo Haziran ayından itibaren tekrar negatif olmuş, Manat % 23 değer kaybetmiştir.

1 Temmuz 1994 tarihinde resmi ticari kurun 60 Manatdan 75 Manata yükseltilmesine rağmen Dolar 100 Manat sınırını aşmış ve aynı ay Manat serbest piyasada Dolar karşısında aylık yaklaşık % 31 değer kaybetmiştir (22). Temmuz 1994 tedbirleri etkisini ancak Ağustos ayından itibaren göstermiş ve ayda yaklaşık % 30 değer kaybeden Manat Ağustos ayında % 4, Eylül ayında % 18 değer kaybetmiştir (23).

11 Ekim 1994 -kara salı- tarihinde Rusya Federasyonu'nda ruble Dolar karşısında bir günde % 27 değer kaybetmiştir. Rusya Federasyonu'nda kontrol altına alınan

bütçe açıklarının yeniden büyümesi, emisyon hacminin sürekli artışı, resmi faiz oranlarının enflasyon beklentilerini karşılayacak düzeyde olmaması, rubleden kaçanlar için kamu kağıtları dışında güvenilir yatırım araçlarının bulunmaması rublenin ani çöküşünün başlıca nedenleri olarak sayılabilir. RFMB'nin piyasa müdahalesine rağmen gerçekleşen rubledeki büyük dalgalanma eski Birlik Cumhuriyetleri para birimleri gibi Manatın da Dolar karşısında değer kaybını hızlandırmıştır (24). Kara salı öncesi serbest piyasada Dolar 135 Manattan işlem görürken, kara salı sonrası % 22 değer kazanarak 165 Manattan işlem görmeye başlamış ve Manat birinci yılını serbest piyasada Dolar karşısında % 8650 değer kaybı ile kapatmıştır (25).

IV. Manat'ın İkinci Yılı (Kasım 1994-Kasım 1995)

Manat ikinci yılına 1994 Kasım ayında serbest piyasada Dolar karşısında % 34 değer kaybı ve Doların 200 Manat sınırını aşması ile girmiştir. Türkmenistan Meclisi'nin 5 yıllık çalışma dönemini tamamlaması nedeniyle Bağımsız Türkmenistan'ın ilk Meclis seçimi 11 Aralık 1994 tarihinde yapılmıştır. 50 milletvekilinden oluşan Yeni Meclis'de milletvekillerine başka işte çalışmama yasağı getirilmiştir (26).

12 Aralık 1994 tarihinde Türkmenistan Merkez Bankası, 1 Mayıs 1994 tarihinden itibaren uygulamaya başladığı resmi kur ve resmi ticari kur olmak üzere iki resmi döviz kuru uygulamasına son vererek tek resmi döviz kuru uygulamasına başlamıştır. Ayrıca bazı Devlet Bankalarına döviz büroları açma izni verilmiştir. Bu yeni uygulama ile birlikte 1 Dolar: 10 Manat olan resmi kur ve 75 Manat resmi ticari kur yerine Alış: 220, Satış: 230 Manat olan yeni resmi döviz kuruna başlanmıştır. Yurt dışına çıkan Türkmenistan vatandaşlarının da altı ayda bir defa olmak üzere 500 Dolara kadar yanlarına döviz alma izni verilerek bu konudaki uygulanan kısıtlama hafifletilmiştir (12 Aralık 1994 öncesi Yurtdışına çıkan Türkmenistan vatandaşlarının BDT ülkeleri için 100 Dolar, BDT dışı ülkeler için 200 Dolara kadar yanlarına döviz alma izni vardı).

20 Aralık 1994 tarihli kararname ile Devlet Başkanı S. Türkmenbaşı Türkmenistan'da yabancı paranın dolaşımını yasaklayarak Manatın tek yasal para birimi olduğunu açıklamıştır. Bu tarihe kadar yabancılar, 20 Ocak 1994 tarihli "Türkmenistan'da Ödemelerin Geçici Olarak Dövizle Yapılması" kararnamesine göre resmi ödemelerini dövizle yapmak zorundalardı (27).

1994 Aralık ayında alınan bu tedbirler aynı ay, Manatın Dolar karşısında % 8 değer kazanması ile etkisini göstermeye başlamıştır. Manat serbest piyasada Dolar karşısında 1995 yılının ilk beş ayında toplam olarak yaklaşık % 18 değer kaybetmiştir.

Manatın tedavüle girdiği tarihten itibaren istikrara kavuştuğu son altı aya güvenerek, 1 Haziran 1995 tarihinde Türkmenistan Devlet Başkanı'nın Devlet Ku-

rumları'nın 1 kw/ saat elektrik için KDV dahil 2,5 Manat ödeyeceğine dair kararı açıklamıştır (28). Ayrıca Türkmenistan Merkez Bankası 1 Haziran 1995 tarihinde dövizde yeni bir düzenlemeye giderek Türkmenistan dışına turistik grup ve tedavi için çıkan vatandaşlarının yılda bir defaya mahsus olarak 200 Dolar kadar dövizini alabileceğini açıklamıştır (29). (1 Haziran 1995 öncesi yurt dışına çıkan Türkmenistan vatandaşları altı ayda bir defaya mahsus olmak üzere yanlarına 500 Dolar kadar döviz alabiliyorlardı.)

Haziran 1995 kısıtlamaları sonrası son altı ayda yaşanan sakinlik bozulmuş, serbest piyasada Manatın Dolar karşısında değer kaybı hızlanmış ve Dolar 300 Manat sınırını da geçmiştir. Haziran ayında % 19, Temmuz ayında % 29 değer kaybeden Manat, Ağustos ayında % 62 değer kaybı ile Dolar bu ay içinde 400, 500 ve 600 Manat sınırlarını geçmiş, Eylül ayındaki geçici tedbirler sonrası yaşanan % 15 değer kazanımı sonrası Ekim ayında ipler tamamen kopmuş, % 136 değer kaybı ile Türkmenistan hiperenflasyon yaşamış, Dolar 1000 Manat sınırını da aşmıştır. Ancak iç piyasada Türkmenistan Merkez Bankası'nın Kasım ayı içinde 1700 Manatı gören Doların böylesi hızlı bir yükselişine izin vermeyeceğine dair bir beklenti olmuş ve nihayet 27 Kasım 1995 tarihinde beklenen müdahale yapılmış resmi kur 1525 Manata çıkarılarak serbest piyasada Manatın hızlı değer kaybı şimdilik önlenmiştir (30).

1995 yılında piyasada en çok dolaşımda olan para birimi 100 Manatlık banknot olurken 1995 Ekim ayı sonunda 1000 Manatlık banknotlar tedavüle girmiştir. Manat ikinci yılını, serbest piyasada Dolar karşısında yaklaşık % 642 değer kaybı ile kapatmıştır. Bu sonuç bütün olumsuzluklara rağmen % 8650 değer kaybı yaşanan birinci yıla göre istikrara doğru büyük bir başarılı adımı da göstermektedir.

V. Manat'ın Geleceği

Türkmenistan Cumhuriyeti, egemen ve bağımsız bir devlet olmak için gereken unsurları çok genç bir cumhuriyet olmasına rağmen hızla yerine getirmeye başlamıştır (31). Bu hızlı süreç içinde Türkmenistan Cumhuriyeti'nde bağımsızlık ilanından yaklaşık iki yıl sonra milli para birimi olan Manat tedavüle sokulmuştur. Türkmenistan'ın milli para birimine geçiş süreci, parçanın -Türkmenistan SSC'nin bütünden -SSCB'den- kademe kademe kopmasının en önemli safhalarından biridir.

Türkmenistan Ruble Bölgesi'nden ayrılmakla SSCB'nin resmi mirasçısı Rusya Federasyonu'nun ekonomik çekim alanından bir parça daha uzaklaşabilmiştir. Ancak diğer eski Orta Asya Birlik Cumhuriyetleri gibi Türkmenistan'ın da ekonomik yapısının -çeşitlenmeden- uzak- hammadde üretimine dönük olması ve ihracatın buna dayanması, başta temel tüketim malları olmak üzere birçok malın ithalini zorunlu kılmaktadır. Bağımsızlık sonrası gerçekleştirilen ithalatın dünya fiyatları üzerinden dövizle yapılması döviz kıtlığını arttırmış ve SSCB devrinde sübvansiyon edilmiş fiyatlarla ticaret yapmaya alışmış Ruble Bölgesi'nden kopan diğer eski Birlik Cum-

huriyetlerinde olduğu gibi Türkmenistan'da da ödemeler dengesinin bozulması ile karşı karşıya kalınmıştır.

Türkmenistan'da temel tüketim mallarına uygulanan yüksek oranda devlet sübvansiyonu dar gelirli halkın tepkisini artırmamak için sürdürülmektedir. Yabancı kredilerle yapılan yatırımların önemli bir bölümü üretime dönük değildir. İthalata dayalı lüks tüketim önlenmemektedir (32). Güçlü ve bağımsız Hazine teşkilatı oluşturulmamıştır. 1993 yılında Ekonomi ve Maliye Bakanlığı bünyesinde Hazine Birimi oluşturulmasına karşın Genel Bütçe yoktur. Her bakanlık, kuruluş, fabrika kendi tahsilatını ve harcamasını kendisi yapmaktadır. Devlet kurumlarının bütçelerini kontrol eden bir üst kurum yoktur. Her yıl artan bütçe açıkları Merkez Bankası tarafından kapatılmaktadır. Merkez Bankası tarımı ve batışı işletmeleri finanse etmek için parasal genişleme yolunu seçmektedir. Özelleştirme gerçekleştirilememektedir. Çağdaş bankacılık yoktur, halkın banka sistemine güveni bulunmamaktadır. Manatdan kaçanlar döviz ve mal stoklamayı güvenilir yatırım aracı olarak görmektedir. Kayıt dışı ekonominin gücü hızla artmaktadır. Büyük bir bölümü Ukrayna'ya olmak üzere eski Birlik Cumhuriyetlerine satışı yapılan cumhuriyetin en büyük ihracat birimi olan doğal gazın ödemelerinin aksaması döviz rezervlerinin azalmasına ve istikrarsızlığa yol açmaktadır.

Türkmenistan'da kamu sektöründe çalışanlar için asgari ücret Eylül 1992'de 750 (yaklaşık 4 \$), şubat 1993'de 3200 (yaklaşık 5 \$), Mayıs 1993'de 9300 (yaklaşık 8 \$) SSCB rublesi olmuştur. Manat sonrası ise asgari ücret 1993 yılında 150 (yaklaşık 75\$), 1994 yılında 1150 (yaklaşık 12 \$), 1995 yılında 5000 (yak. 13 \$) Manat olmuştur. Görüldüğü gibi 5 Dolar seviyesinde seyreden asgari ücret, Manatın tedavüle girmesinden sonra hiçbir zaman 10 Doların aşığına inmemiştir.

Türkmenistan Manatın ilk iki yılında 4 büyük devalüasyon yaşanmıştır. 15 Mart 1994'de -2 Manat olan- Dolar % 400 değer kazanarak 10 Manat, 12 Aralık 1994'de % 2200 değer kazanarak 230 Manat, Eylül 1995'de % 140 değer kazanarak 550 Manat, Kasım 1995'de % 176 değer kazanarak 1520 Manat olmuştur. 1993 yılında piyasada en çok dolaşımda olan para birimi 1, 1994 yılında 10, 1995 yılında 100 Manatlık banknotlar olmuştur. Bu durumda 1996 yılının ikinci yarısında -Türkmenistan piyasasında radikal bir değişim olmazsa- piyasada en çok dolaşımda olan para biriminin 1000 Manatlık banknotlar olması beklenmelidir.

Aylık enflasyonun genelde çift haneli rakamlarda seyrettiği Türkmenistan'da yukarıda sayılan nedenler enflasyona yol açmaktadır. Başta bütçe açığı ve parasal genişleme olmak üzere enflasyonu besleyen nedenler ortadan kaldırılmazsa enflasyon-devalüasyon-enflasyon kısır döngüsü devam edebilir ve Manatın değeri daha da düşebilir.

Söz edilen olumsuz koşullara rağmen her geçen yıla göre bağımsızlığını daha da kuvvetlendiren Türkmenistan'ın milli para birimine geçiş sürecini orta düzeyde bir başarı ile gerçekleştirmiştir. Doğal gaz ve petrol rezervlerine, pamuk üretimine, yeni gelişen tekstil sanayisine, üretimin çeşitlenerek artışına dayanarak orta vadede Manata sürekli bir istikrar sağlanabileceği söylenebilir (33).

* Bu makalenin yazım tarihi: Kasım 1995'dir.

VI. Tablolar

VII. Manat'ın Dolar Karşısında Birinci (Kasım 1993-Kasım 1994) ve İkinci Yıl (Kasım 1994-Kasım 1995) Seyiri (1 \$) (34)

Manat Öncesi Aylar	SP (SR)	RK (SR)
01.04.1993	850	?
01.07.1993	1950	?
01.09.1993	2500	1040
01.10.1993	3500	1227
29.10.1993	5000	2500

I. YIL Haftalar Kasım 93-Kasım 94	SP (M)	RK (M)	RTK (M)	II. YIL Haftalar Kasım 94-Kasım 95	SP (M)	RK (M)	RTK (M)
1 (01-07.11.93) (35)	2	2,1	-	1 (31.10-06.11.94)	175	10	75
2 (08-14.11.93)	2,2	2,2	-	2 (07-13.11.94)	180	10	75
3 (15-21.11.93)	3	2,7	-	3 (14-20.11.94)	190	10	75
4 (22-28.11.93)	4	2,2	-	4 (21-27.11.94)	200	10	75
5 (29.11-05.12.93)	7	2,2	-	5 (28.11-04.12.94)-	235	10	75
6 (06-12.12.93)	11	2	-	6 (05-11.12.94)	250	10	75
7 (13-19.12.93)	15	2	-	7 (12-18.12.94) (36)	230	230	-
8 (20-26.12.93)	19	2	-	8 (19-25.12.94)	220	230	-
9 (27.12.93-02.01.94)	23	2	-	9 (26.12.94-01.01.95)	220	230	-
10 (03-09.01.94)	24	2	-	10 (02-08.01.95)	220	225	-
11 (10-16.01.94)	26	2	-	11 (09-15.01.95)	220	225	-
12 (17-23.01.94)	27	2	-	12 (16-22.01.95)	220	225	-
13 (24-30.01.94)	30	2	-	13 (23-29.01.95)	220	225	-
14 (31.01.06-02.94)	40	2	-	14 (30.01-05.02.95)	220	220	-
15 (07-13.02.94)	46	2	-	15 (06-12.02.95)	220	220	-
16 (14-20.02.94)	47	2	-	16 (13-19.02.95)	220	220	-
17 (21-27.02.94)	50	2	-	17 (20-26.02.95)	195	200	-
18 (28.02-06.03.94)	54	2	-	18 (27.02-05.03.95)	200	200	-
19 (07-13.03.94)	60	2	-	19 (06-12.03.95)	200	200	-

20 (14-20.03.94) (37)	68	10	-	20 (13-19.03.95)	215	200	-
21 (21-27.03.94)	72	10	-	21 (20-26.03.95)	220	200	-
22 (28.03-03.04.94)	78	10	-	22 (27.03-02.04.95)	220	200	-
23 (04.10.04.94)	85	10	-	23 (03-09.04.95)	220	200	-
24 (11-17.04.94)	87	10	-	24 (10-16.04.95)	220	200	-
25 (18-24.04.94)	87	10	-	25 (17-23.04.95)	220	200	-
26 (25.04-1.05.94)(38)	90	10	60	26 (24-30.04.95)	220	200	-
27 (02-8.05.94)	85	10	60	27 (01-07.05.95)	220	200	-
28 09-15.05.94)	77	10	60	28 (08-14.05.95)	220	200	-
29 (16-22.05.94)	65	10	60	29 (15-21.05.95)	220	200	-
30 (23-29.05.94)	65	10	60	30 (22-28.05.95)	220	200	-
31 (30.05-05.06.94)	65	10	60	31 (29.05-4.6.95) (39)	260	200	-
32 (06-12.06.94)	65	10	60	32 (05-11.06.95)	280	200	-
33 (13-19.06.94)	70	10	60	33 (12-18.06.95)	290	200	-
34 (20-26.06.94)	70	10	60	34 (19-25.06.95)	300	200	-
35 (27.06-03.07.94)	80	10	75	35 26.06-02.07.95)	310	200	-
36 (04-10.07.94) (40)	100	10	75	36 (03-09.07.95)	320	200	-
37 (11-17.07.94)	110	10	75	37 (10-16.07.95)	350	200	-
38 (18-24.07.94)	105	10	75	38 (17-23.07.95)	370	200	-
39 (25-31.07.94)	105	10	75	39 (24-30.07.95)	380	200	-
40 (01-07.08.94)	105	10	75	40 (31.07-06.08.95)	400	200	-
41 (08-14.08.94)	100	10	75	41 (07-13.08.95)	450	200	-
42 (15-21.08.94)	100	10	75	42 (14-20.08.95)	500	200	-
43 (22-28.08.94)	105	10	75	43 (21-27.08.95)	550	200	-
44 (29.08-04.09.94)	110	10	75	44 (28.08-03.09.95)	650	200	-
45 (05-11.09.94)	120	10	75	45 (04-10.09.95)	700	200	-
46 (12-18.09.94)	125	10	75	46 (11-17.09.95)	750	200	-
47 (19-25.09.94)	125	10	75	47 (18-24.09.95)	540	525	-
48 (26.09-02.10.94)	130	10	75	48 (25.09-01.10.95)	550	525	-
49 (03-09.10.94)	135	10	75	49 (02-08.10.95)	600	525	-
50 (10-16.10.94)	160	10	75	50 (09-15.10.95)	700	525	-
51 (17-23.10.94)	165	10	75	51 (16-22.10.95)	800	525	-
52 (24-30.10.94)	170	10	75	52 (23-29.10.95)	1300	525	-

VI.II. Manat'a Geçilmesinden Sonra Temel Tüketim Mallarının Fiyatlarında Değişim (41)

Temel Tüketim Mali	12 Ekim 93 SP (1\$:3000 SR) RK (1\$:2400 SR)	4 Kasım 93 SP (1\$:3 M) RK (1\$:2 M)	Nisan 94 SP (1\$:85 M) RK (1\$:2 M)	Temmuz 94 SP (1\$:80 M) RK (1\$:10 M)	4 Kasım 95 SP (1\$:1300 M) RK (1\$:525 M)
Devlet ekmeği (adet)	5 SR	10 Tenge	20 Tenge	20 Tenge	20 M
Köy ekmeği (adet)	500 SR	2 M	10 M	5 M	30 M
Elma (kg)	600 SR	4 M	45 M	20 M	600 M
Nar (kg)	1000 SR	3 M	80 M	?	800 M
Limon (adet)	?	?	20 M	8 M	500 M
Domates (kg)	?	?	60 M	10 M	600 M
Havuç (kg)	350 SR	350 SR (42)	15 M	?	100 M
Salatalık (kg)	?	?	20 M	10 M	800 M
Kuru Soğan (kg)	500 SR	2 M	25 M	25 M	120 M
Maydanoz (demet)	250 SR	250 SR	5 M	5 M	80 M
Patates (kg)	?	?	10 M	20 M	600 M
Süzme Yoğurt (kg)	300 SR	300 SR	20 M	20 M	300 M
Pirinç (kg)	?	?	4 M	?	600 M
Yeşil Çay (kg)	?	?	30 M	?	600 M
Tavuk (adet)	5000 SR	5000 SR	?	?	1500 M
Kemikli Sığır Eti (kg)	5000 SR	5000 SR	?	60 M	800 M
Yumurta (adet)	?	?	2 M	3 M	80 M
Kitap (5 Forma) (adet)	150 SR	150 SR	?	?	100 M
Gazete (adet)	4 SR	4 SR	?	?	2 M

Dipnotlar

1. Türkmenistan üzerine genel bilgiler için bkz: "Türkmenistan Anayasası" Aşgabat 1992; "Türkmenistan", RPHPA Aşgabat 1992; SARAY Mehmet, "Türkmen Tarihi", Nesil Mat., İstanbul 1993; SARAY Mehmet, "The Turkmens in the Age of Imperialism: A Study the Turkmen People and their Incorporation into the Russian Empire", Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989; "Türkmenistan Ülke Raporu", T.C. Dışişleri Bakanlığı TİKA, Ankara Ağustos 1994 ve Haziran 1995; "Türkmenistan Mevzuatı", T.C. Dışişleri Bakanlığı TİKA, Ankara Ağustos 1995.

VI.III. Türkmenistan'da Vatandaşın Karne ile Alabileceği Tüketim Malları

Birinci sütunda 31.01.1993.-Manat'ın tedavüle giriş- tarihine kadar, ikinci sütunda 1994, üçüncü sütunda 1995 yılında Türkmenistan'da çocuklar dahil olmak üzere her Türkmenistan vatandaşının karne ile bir ayda alabildiği günlük tüketim malları gösterilmiştir (43).

Temel Tüketim Mali	Kişi Başı Aylık Miktar	Birim Fiyatı (1993)	Birim Fiyatı (1.11.1993)	Birim Fiyatı (1994)	Birim Fiyatı (1995)
Un	4kg.	10 SR	50 Tenge	75 Tenge	1 M
Şeker	1kg.	40 SR	50 Tenge	5 M	25 M
Tereyağı	400gr. (1993) 400gr. (1994) 200gr. (1995)	300 SR	7 M	10 M	30 M
Pirinç	300gr. (1993) 400gr. (1994) 600gr. (1995)	60 SR	-	10 M	120 M
Pamuk Yağı	500gr. (1993) 600gr. (1994) 800gr. (1995)	70 SR	-	3,2 M	12 M
Çay	100gr.	200 SR	4 M	8 M	30 M
Sığır Eti	2kg.	250 SR	4 M	18 M	25 M
Volka	1şişe	500 SR	-	25 M	620 M
Tavuk	1kg.	-	-	25 M	100 M
Ekmek	1Adet/Gün.	5 SR	10 Tenge	20 Tenge	20 M
Süt	1lt.	250 SR	15 Tenge	-	5 M

2. TÜRKMENBAŞI, Saparmurat, "Address to the Peoples of Turkmenistan", Nurol Printing Co. Ankara 1993, s. 4.
3. MAILLET Lynda, "New States Initiate New Currencies", Transition, 9 June 1995, Prague, s. 44-49, 56.
4. "Slow Progress for CIS Economics", Transition, 15 February 1995, Prague, s. 19.
5. Maillet, a.g.m.

VI.IV. 24 Mart 1994 Tarihinde -resmi açıklamaya göre- Orta Asya ve Rusya Federasyonu'nda -R.F. Rublesine ile- Temel Tüketim Malları Fiyatları (44)

Temel Tüketi Malları	Rusya Federasyonu	Türkmenistan (Manat)	Türkmenistan (Ruble)	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Tacikistan
1 Dana eti	2.785	6*	3.534	1.731	1.291	7.000*	2.000
2 Koyun eti	-	-	-	1.598	-	7.000*	-
3 Salam	4.230	8*	4.172	3.980	3.110	-	4.200
4 Sucuk	5.886	-	-	6.110	2.655	17.339*	-
5 Tereyağı	3.599	7*	4.123	3.559	3.535	9.500*	3.674
6 Bitkisel yağ	1.685	3,2*	1.885	1.709	1.936	2.000*	1.200
7 Süt (1lt)	508	0,2*	118	227	322	300*	210
8 Şeker	751	1,4*	824	1.084	909	1.500*	1.100
9 Çay	5.272	6,9	4.640	4.040	2.567	4.600	-
10 Un	384	0,75	442	242	220	315	360
11 Ekmek	632	0,2*	118	82	-	179*	243
12 Makarna	1.086	1,1*	647	374	543	1.685*	1.100
13 Votka (1lt)	6.988	26*	15.314	2.868	1.291	30.000*	-
14. Tuz	156	0,1	59	17	-	114	-
15 Patates	304	-	-	215	264	600	180
16 Yumurta (10 adet)	1.087	-	-	1.070	1.232	3.400	1.000
17 Piring	498	1	589	232	440	630*	-
18 Dana eti	8.424	50	29.450	2.457	1.833	10.000	2.000
19 Koyun eti	-	50	29.450	2.188	733	12.500	2.500
20 Yumurta (10 Adet)	1.924	20	11.780	1.212	983	4.250	1.000
21 Patates	661	10	5.890	471	234	960	200
22 Piring	491	-	-	-	-	1.750	350
23 Yarı yünlü takım elbise	25.259	80	47.120	11.650	10.269	35.200	21.000
24 Külüotu çorap	1.313	11	6.479	1.818	733	7.200	2.280
25 Renkli TV	513.548	1.100	647.900	363.600	-	-	650.000

* Devlet tarafından tespit edilen fiyatlar.

1-17 No'lar arası verilen fiyatlar "Gıdaların Devlet Satış Fiyatları (1 kg)"dır, 18-22 No'lar arası verilen fiyatlar "Gıdaların Piyasa Satış Fiyatları (1 kg)"dır, 23-25 No'lar arası verilen fiyatlar "Diğer Mal Fiyatları"dır.

6. Eski Birlik Cumhuriyetlerinde Milli Para birimleri ve Tedavül Tarihleri:

Cumhuriyet	Para Birimi	Tedavül Tarihi
Estonya	Kron	Haziran 1992
Litvanya	Lit	Haziran 1993*
Letonya	Lat	Mart 1993*
Beyaz Rusya	Ruble	Mayıs 1992*
Türkmenistan	Manat	1 Kasım 1993
Ermenistan	Dram	Kasım 1993
Kırgızistan	Som	10 Mayıs 1993
Ukrayna	Kupon	Kasım 1993
Moldova	Ley	Kasım 1993
Gürcistan	Lari	25 Eylül 1995
Kazakistan	Tenge	15 Kasım 1993
Azerbaycan	Manat	Ağustos 1992**
Özbekistan	Sum	28 Temmuz 1994*
Tacikistan	Ruble	8 Ocak 1994
Rusya Fed.	Ruble	Temmuz 1993

* Letonya, Litvanya, Özbekistan ve Gürcistan geçici olarak başka para birimleri kullanmışlardır. Letonya Rublesi (tedavül tarihi Mayıs 1992), Litvanya Talonu (ekim 1992). Özbekistan 1993 yılı başlarında tek kullanımlık kupon kartları çıkartmış, 15 Kasım 1993'de Sum-Kupon (Fantiki) çıkartarak tek kullanımlık kupon kartlarını geri toplamıştır. 1 Ocak 1994'de Sum-Kupon (Fantiki) tek geçerli alış-veriş birimi ilan edilmiş ve bu tarihten itibaren 1961-1992 arasında basılan SSCB Rubleleri tedavülden kaldırılmıştır. 1992 sonrası basılan Ruble'de 15 Nisan 1994 tarihinden itibaren sadece döviz olarak kullanılmaya başlanmıştır. Özbekistan milli para birimi Sum'u 28 Temmuz 1994'de tedavüle sokmuştur. Gürcistan Nisan 1993'de çıkardığı Kupon'u Eylül 1995'e kadar kullanmıştır. 25 Eylül 1995 tarihinde tedavüle giren Lari (madeni para birimi: Tetri) 2 Ekim 1995 tarihi itibarıyla tek para birimi olarak bu cumhuriyetde kullanılmaya başlanmıştır.

** Rusya Federasyonu Rublesi ile Paralel tedavüle girmişlerdir.

KAYNAK: "Slow Progress for CIS Economics", Maillet a.g.m.; Avrasya Dosyası, T.C. Dışişleri Bakanlığı TİKA Bülteni, Sayı 44, Ankara Kasım 1995/1, s. 8.

7. Türkmenistan'da 1985-1992 yılları arasında Maliye Bakanlığı, Ekonomi Bakanlığı ve Planlama Teşkilatı Ekonomi ve Maliye bünyesinde toplanmıştır. Kuşkusuz, Özelleştirme ve Haziren Birimi'nin oluşturulması girişimlerinin arkasında Türkmenistan'a yönelik IMF programı bulunmaktadır. ("Türkmenistan Ülke Raporu", 1994, s. 55)

8. 12 Ekim 1993 tarihinde, 1 Kasım 1993 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere devlet tarafından belirlenip açıklanan temel tüketim maddeleri fiyatları ve ücretler şunlardır: Devlet ekmeği: 10 Tenge (T), 1 kg un: 50 T, 1 lt. süt: 15 T, 1 kg. tereyağı: 7 Manat (M), 1 kg et: 4 M, 1 kg. şeker: 50 T, 1 kg.

- çay: 4 M, 1 lt. benzin: 25 T. Kamu sektöründe çalışanlar için asgari ücret: 150 M, ortalama ücret: 700 M, en yüksek ücret: 1000 M. Emekliler için, asgari ücret: 150 M. Bir aylık bürokrat maaşları ise 1 Kasım 1993 öncesi Bakan için 150.000 SSCB Rublesi, Daire Başkanı için 93.000 SSCB Rublesi iken 1 Kasım 1993 sonrası Bakan için 1000 Manat, Daire Başkanı için 580 Manat olmuştur ("Türkmenistan Ülke Raporu", 1994, s. 55). 12 Ekim 1993 tarihinde temel tüketim maddelerinin fiyatları için bkz: Tablo V.II.
9. Un, ekmek, çocuk maması, süt ve süt ürünleri, pamuk yağı, ilaç Devlet Bütçesi'nden; kent için toplu taşıma, evlere verilen alt yapı hizmetleri Hakimlik (valilik+yerel yönetim) bütçelerinden sübvansé edilmektedir. Söz konusu kararname ile belirlenen limitin üzerinde tüketilen doğal gaz, sıvılaştırılmış gaz, elektrik ve suyuunda fiyat ve tarifelerinin üst sınırları belirlenmiştir.
- Türkmenistan'da devlet kurumlarındaki kantinler yoluyla patates, yoğurt, süt, peynir, tereyağı, sucuk, salam, konserve balık, maden suyu, çay, çekilmemiş kahve, içki, sigara, misafir şekeri, çukulata gibi temel tüketim malları piyasa fiyatlarının çok altından satın alınabilmektedir. Ayrıca eğitim, sağlık, kent içi telefon parasızdır.
10. Bkz. Tablo VI. I.
11. Manat banknotların üzerinde hangi tarih ve sayılı kanuna dayanarak tedavüle çıktığı belirtilmemiştir. Yalnızca Türkmenistan Merkez Başkanı'nın imzası bulunmaktadır.
12. Banknot (Manat) ve madeni paralar (Tenge) Türkmenistan'ın yeni latin alfabesine göre Türkmen Türkçesinde hazırlanmıştır. Banknotların yüzlerinde şu düzenleme mevcuttur: **500 Manat**: ön yüz: Molla Nepes Tiyatrosu ve Saparmurat Türkmenbaşı'nın portresi, arka yüz: Törebek Hanımın Türbesi ve Türkmenistan Cumhuriyeti Forsu, **100 Manat**: ön yüz: Devlet Başkanı Sarayı ve S. Türkmenbaşı'nın portresi, arka yüz: Sultan Sencer Türbesi ve Türkmenistan Cumhuriyeti Forsu, **50 Manat**: ön yüz: Meğhul asker Anıtı ve S. Türkmenbaşı'nın portresi, arka yüz: Enow Camisi ve Türkmenistan Cumhuriyeti Forsu, **20 Manat**: ön yüz: Türkmenistan Milli Kütüphanesi ve S. Türkmenbaşı'nın portresi, arka yüz: Astanababa Türbesi ve Türkmenistan Cumhuriyeti Forsu, **10 Manat**: ön yüz: Bakanlar Kurulu Binası ve S. Türkmenbaşının portresi, arka yüz: Tekeş Türbesi ve Türkmenistan Cumhuriyeti Forsu, **5 Manat**: ön yüz: Konservatuar Binası ve Parle Devleti Simgesi, arka yüz: Abuseyd Türbesi ve Türkmenistan Cumhuriyeti Forsu, **1 Manat**: ön yüz: Türkmenistan İlimler Akademisi Binası ve Türkmenistan'ın geleneksel broşu, arka yüz: İlarıslan Türbesi ve Türkmenistan Cumhuriyeti Forsu. Madeni paraların üzerinde ise şu düzenleme mevcuttur: **50 Tenge**: ön yüz: S. Türkmenbaşı'nın portresi arka yüz: Parle Devleti Simgesi, **20 Tenge**, **10 Tenge**, **5 Tenge**, **1 Tenge**: ön yüz: S. Türkmenbaşı'nın portresi, arka yüz: Süsleme, ("Türkmenistan" gazetesi, 1.11.1993, No. 255 (20714), Aşgabat).
13. Maillet, a.g.m.
14. Yurtdışına çıkan Türkmenistan vatandaşlarının BDT ülkeleri için 100 Dolar, BDT dışı ülkeler için 200 Dolara kadar yanlarına döviz alma izni vardı.
15. 1 Kasım 1993 tarihinde Manat'n tedavüle girecek olması nedeniyle Ekim 1993 ayının son haftasında Türkmenistan'da özellikle mal talebinde ve banka hesaplarında büyük artış meydana gelmiştir.

16. Bkz: Tablo VI. I.
17. **Avrasya Dosyası**, Sayı: 2, Şubat 1994, s. 6.
18. TÜRKMENBASHI Saparmurat, "Ten Years of Prosperity an Economic Program by the President of Turkmenistan", -TICA, Ankara 1994 (Aynı programın Türkmen Türkçesi de TİKA tarafından basılmıştır).
19. **Avrasya Dosyası**, Sayı 3, Şubat 1994, s. 3; Tablo VI.I.
20. S. Türkmenbaşı'nın doğumgünü olan ve milli bayram olarak kutlanan "19 Şubat", S. Türkmenbaşı'nın isteği üzerine 1995 yılından itibaren "Bayrak Bayramı" olarak kutlanmaya başlanmıştır.
21. Bkz: Tablo VI.I.
22. Bkz: Tablo VI.I.
23. Bkz: Tablo VI.I.
24. "Milliyet" gazetesi, 12, 13, 15, 27 Ekim 1994.
25. Bkz: Tablo VI.I.
26. 1994 yılında kamu sektöründe çalışanların ücretleri ortalama olarak 1150-3500 Manat arasında olmuştur.
27. Maillet a.g.e.
28. Türkmenistan vatandaşları için ayda 35 Kw/saat elektrik tüketimi bedavadır.
29. "Türkmenistan" gazetesi, 1 Haziran 1995, Aşgabat.
- 1995 yılında kamu sektöründe çalışanların ücretleri ortalama olarak 5.000-22.000 Manat arasında olmuştur.
30. Türkmenistan Merkez Bankası 25 Kasım 1995 tarihinde yaptığı açıklamasına göre: Döviz kuru arz-talep esasına göre belirlenecektir, alım-satım bankaların döviz bürolarında yapılacaktır, satış sadece gerçek kişilere yapılacaktır, döviz alım-satım çapraz kurları ABD Doları üzerinden belirlenecektir ("Aşgabat Akşamı" gazetesi, 27 Kasım 1995).
31. Mayıs 1990'da Türkmence resmi dil olarak kabul edilmiş, 22 Ağustos 1990'da egemenlik ilan edilmiş, 27 Ekim 1990'da S. Niyazov Türkmenistan'ın ilk cumhurbaşkanı seçilmiş, 27 Ekim 1991'de bağımsızlık ilan edilmiş ve aynı gün bu bağımsızlık Türkiye tarafından tanınmış, 3 Mart 1991'de BM'ye üye olunmuş, 19 Mayıs 1992'de Türkmenistan Cumhuriyeti Anayasası ve 19 Şubat 1992'de Türkmenistan Bayrağı ve Devlet Forsu kabul edilmiş, 1992 yılında ilk defa bağımsız bir cumhuriyet olarak posta pulunu kullanıma sürmüş, 12 Nisan 1993'de kademeli olarak Türkmen latin alfabesine geçiş kararı alınmış, 1 Kasım 1993'de milli para birimi Manat tedavüle girmiş, 17 Ocak 1994'de On Yıl Refah Programı açıklanmıştır. Ayrıca Türkmenistan, Mart 1993 tarihinden itibaren gençlerini kendi topraklarında zorunlu askerlik hizmetine çağırarak ordusunu da kurmuştur.
32. 1995 kasım ayında Türkmenistan'da çok ucuz olan devlet ekmeğini bazı vatandaşlar bulamazken bazıları da hayvan yemi yokluğundan büyükbaş hayvanlarını devlet ekmeği ile beslemektedir. Türkmenistan'da 4 adet yem fabrikası olmasına karşın ülkenin 1.5 milyon ton karma yem açığı bulunmaktadır (PEKEL Erdoğan, GÜNE Turan, KÜN Ekrem, YURDAKUL Oğuz, BERKMAN Aytakin,

KIBRIZLI İbrahim, "Türkmenistan, Tarım ve Tarıma Dayalı Sanayinin Yapısı ve Türkiye ile İlişkileri Açısından Değerlendirmesi" TOBB Yay., Ankara 1994, s. 50).

Aşgabat'da bağımsızlık sonrası parlayan Berzengi mahallesinde son birkaç yılda her biri yaklaşık 15-20 odalı çok büyük alan kaybı içeren çok lüks bakanlık misafirhaneleri ve oteller yapılmış, yapılmaya devam etmektedir. Örneğin: T.C. Eximbank kredisi ile yapıp Ekim 1993'de hizmete açılan, Türkmenistan Petrol ve Gaz Bakanlığı'nın misafirhanesi Gara Altın Oteli'nde toplam 18 oda bulunmaktadır. Bakanlık binalarının restorasyonunda israfa kaçılmaktadır. Örneğin: Bakanlıklar bir moda gibi yaygın olarak binalarının dış cephelerini ithal mermerle kaplatmaktadır.

Türkmenistan'da bağımsızlık sonrası lüks araba sayısında patlama yaşanmış, Çek Cumhuriyeti malı sulardan, Birleşik Arap Emirliği malı kolalara, Beşik malı biralara, Fransız malı parfümlere kadar onlarca ülkenin tüketim malı satılmaya başlanmıştır. Bu tüketim mallarına döviz ayrılması üretimi ve ihracat malları sınırlı olan bu Cumhuriyet'de Manatın hızla değer kaybetmesini hızlandırmaktadır.

33. SSCB devrinde Türkmenistan'da buğday üretimi yoktu. Cumhuriyetin buğday ihtiyacı genelde Ukrayna ve Kazakistan'dan karşılanıyordu. Bağımsızlık sonrası Türkmenistan topraklarının dünyanın en iyi makarnalık buğday üretimi yapılacak yerlerden biri olduğu anlaşılmış, 1992 yılından itibaren ekmeklik ve 1994 yılından itibaren makarnalık buğday üretimine başlanmış, 1994 yılında T.C. Eximbank kredisi ile Aşgabat'da -adıda Aşgabat" olan modern bir makarna fabrikası yapıp- hizmete açılmıştır. Halkın temel tüketim maddelerinden biri olan ve halen ithal edilen patatesinde yaygın olarak üretimine çalışılmaktadır.

34. Manat'ın Dolar karşısında birinci ve ikinci yıl seyri yazar tarafından sahada toplanmıştır. Bu konuda ayrıca bkz: **Avrasya Dosyası**, Sayı 19-42; "Türkmenistan ve Türkiye İlişkileri", **DEİK Bülteni**, Ağustos 1995 İstanbul; "Central Asian Republics", Dresdner Bank, March 1995; **Central Asia Newsfile**, Vol: 3, No. 2 (28), February 1995, London; "Türkmenistan: Softer Manat Policy Offers Little to Consumers", **Central Asia Quaterly Labyrinth**, Spring 1994, Vol: 1, No. 2, London, s. 19; **Dünya gazetesi**, 3 Aralık 1994, İstanbul; "Türkmenistan Ülke Raporu", 1994, s. 60.

Tablolara Manatın serbest piyasa, resmi döviz kuru ve resmi ticari döviz kurunda satış fiyatları verilmiştir.

Tablolarda kullanılan kısaltmalar: Serbest Piyasa: SP, Resmi Kur: RK, Resmi Ticari Kur: RTK, Manat: M, SSCB Rublesi: SR.

35. Manat'ın piyasaya çıktığı ilk haftada serbest piyasada 1 Dolar: 1 Kasım akşamı 3 Manat, 2 Kasım'da 4 Manat, 3 Kasım'da 8 Manat olmuştur. Bunun üzerine 3 Kasım'da polis serbest piyasada döviz bozduranlar üzerinde baskıya başlamış ve 4 Kasım'da 1 Dolar: 3 Manat, 5 Kasım'da 2.2 Manat seviyesine gerilemiştir.
36. 12 Aralık 1994 tarihinde Türkmenistan Merkez Bankası, 1 Mayıs 1994 tarihinden itibaren uygulamaya başladığı Resmi Kur ve Resmi Ticari Kur olmak üzere iki resmi döviz kuru uygulamasına son vererek tek resmi döviz kuru uygulamasına başlamıştır. Ayrıca bazı Devlet Bankalarına döviz büroları açma izni verilmiştir. Bu yeni uygulama ile birlikte 1 Dolar: 10 Manat olan Resmi Kur ve 75 Manat Resmi Ticari Kur yerine Alış: 220, Satış: 230 Manat olan yeni resmi döviz kuruna baş-

lanmıştır. Yurt dışına çıkan Türkmenistan vatandaşlarının da altı ayda bir defa olmak üzere 500 \$'a kadar yanlarına döviz alma izni verilmiştir.

37. 15 Mart 1994 tarihinden itibaren resmi kurda 1 Dolar: 10 Manat olmuştur.
38. 1 Mayıs 1994 tarihinden itibaren Resmi Kur ve Remi Ticari Kur olmak üzere iki resmi döviz kuru uygulanmaya başlamıştır.
39. Türkmenistan Merkez Bankası 1 Haziran 1995 tarihinde dövizde yeni bir düzenlemeye giderek Türkmenistan dışına turistik grup ve tedavi için çıkan vatandaşlarının yılda bir defaya mahsus olarak 200 Dolar kadar döviz yanına alabileceğini açıklamıştır ("Türkmenistan" Gazetesi, 1 Haziran 1995, Aşgabat). Bu açıklama sonrası serbest piyasada Doların Manat karşısında değere kazanması hızlanmıştır. 1 Haziran 1995 öncesi yurt dışına çıkan Türkmenistan vatandaşları yanlarına 500 Dolar kadar döviz alabiliyorlardı.
40. 1994 Temmuz ayında buğday ve et alımından dolayı Manatın Dolar karşısındaki değer kaybı artmıştır.
41. Türkmenistan'ın başkenti Aşgabat'da üç önemli halk pazarı vardır. Bunlar yiyecek maddelerinin satıldığı, aslında bir sovhoz pazarı olan Rus Pazarı ve Türk İnşaat Şirketi Üçgen tarafından yapılarak 1993 yılında hizmete açılan Teke Pazarı ile Marko Polo'nun da gezdiği Aşgabat'ın 10 km. dışında çöl içinde perşembe ve pazar günleri kurulan Çöl Pazarıdır. Akla gelebilecek herşeyin satılıp alındığı, yüzlerce satıcı ve binlerce alıcının olduğu Çöl Pazarı'na Türkmenler "Çöl Pazarı", "Cıgıllık" (işi-kakış), "Ulu Pazar" adlarını verirken, Ruslar "Talkuçka" (işi-kakış) adını vermektedir. Aşgabat'da döviz serbest piyasası da bu üç halk pazarında ve -Türkmenistan SSC. devrinde yapıp hizmete açılan- Aşgabat Oteli'nin önünde oluşmaktadır (Sanırım Çöl Pazarı tarihinin en tenha devrini SSCB rublesinin son günü olan 31 Ekim 1993 Pazar günü yaşadı. Pazarda satıcılara ayrılan tezgahların yaklaşık 3/4'ü boştu. Pazarı gezende çok azdı).
- Devlet tarafından fiyatı belirlenen Devlet Ekmeği haricinde yukarıda verilen temel tüketim malları fiyatları Aşgabat'da bulunan Rus, Teke ve Çöl Pazarından toplanmıştır.
42. Manatın tedavüle girmesinden sonra komşu ülkeler terkedene kadar eski SSCB Rublesi pazarlarda kullanılmaya başlandı.
43. Türkmenistan vatandaşları bulunduğu şehirden karne almakta ve o karne yalnız o şehirde geçerli olmaktadır. Zorunlu Askerlik görevini yapanlar asker ocağında yedikleri için karne alamamaktadır. Votka'yı yalnızca 18 yaşından büyükler alabilmektedir ("Türkmenistan Ülke Raporu", 1994, s. 60, 1995, s. 45-46).
44. Türkmenistan Devlet İstatistik Komitesi'nin 28 Mart 1994 tarih ve 29 No'lu yayını, Aşgabat 1994. 26 Mart 1994 tarihinde sözkonusu ülkelerin paralarının resmi kurlarında Rusya Federasyonu Rublesi karşısındaki değerleri: 1 Türkmenistan Manatı: 589 Ruble, 1 Kazakistan Tengeşi: 101 Ruble, 1 Kırgızistan Somu: 146.7 Ruble, 1 Özbekistan Sum Kuponu: 1 Ruble.

Dağıstan'ın Sosyo-Ekonomik Problemleri (1995)

İsmail ÖZSOY

Eski Sovyet sistemine bağlı ülkeler gibi bugün Dağıstan da ekonomik sıkıntılar yaşamaktadır. Yatırımlar azalmış, zarar etmeleri sebebiyle bir çok işyeri kapanmıştır. Ekonomik krizden diğerlerine göre en az etkilenen tarım sektöründe bile hızlı bir düşüş görülmektedir. İşini kaybedenler yeni bir iş bulamadıkları gibi, halen çalışmakta olanlar da oldukça düşük ücretler sebebiyle ek iş peşinde koşmaktadır. Gelir dağılım dengesi özellikle yeni ekonomik yapılanmanın gerektirdiği kurumlarda çalışanlar lehine değişmektedir. Enerji üretiminin ihtiyacı karşılamadığı geçen kış çekilen sıkıntı ile kendisini daha çok hissettirmiştir. Büyük bir turizm potansiyeline sahip olmasına rağmen Dağıstan, özellikle dış hatlarda yaşanan sıkıntılar sebebiyle yeterli turist çekememektedir. Telekomünikasyon hizmetleri çok zayıf durumdadır. Deniz limanının restorasyona alınması olumlu bir gelişmedir. Havaalanının da en kısa zamanda modernleştirilmesi gerekmektedir. Yabancı sermayenin ülkeye girmesi ekonomik sıkıntıları rahatlatma açısından önem kazanmaktadır.

Giriş

Rusya Federasyonu'na bağlı bir cumhuriyet olması itibarıyla Dağıstan ekonomisinin bugünkü ve gelecekte ortaya çıkması muhtemel durumunu bu Federasyon'un bütünü içinde ve onun bir parçası olarak ele almak gerekmektedir. Dağıstan Cumhuriyeti hem siyasi hem ekonomik açıdan Rusya Federasyonu'nun bir parçası durumundadır. Bu sebeple Dağıstan'ın ekonomik gelişme süreci içinde yaşanan olayları analiz ederken Rusya Federasyonu'ndaki siyasi durumu ve çıkmaza giren, daha doğrusu durdurulmuş bulunan reformların genel seyrini dikkate almak gerekmektedir.

Çeçenistan problemi Dağıstan'ın ihtiyaç duyduğu mallarla, hammadde ve teçhizatın sağlanmasında güçlük çıkarmaktadır. İthalatta karşılaşılan bu zorluklar aynı derecede ihracatta da söz konusu olmaktadır. Bu sebeple Dağıstan'ın kısmen bir ekonomik abluka altında olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Çeçenistan probleminin yanı sıra zaten Rusya'da etkisi devam eden ekonomik kriz, bütçesinin %85'i Rusya Federasyonu'nun yardımından oluşan Dağıstan ekonomisini olumsuz

* Y.Doç.Dr. İsmail ÖZSOY, Rusya Federasyonu Dağıstan Cumhuriyeti Derbent Hümaniter Enstitüsü İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

** Rusça metinler bu fakültede birinci sınıf öğrencisi Alekper Alekperov tarafından tercüme edilmiştir.

yönde etkilemektedir.

Bu çalışmada Dağıstan ekonomisi çeşitli yönleriyle ele alınacak ve bu ülkede yapmış olduğumuz gözlemler ışığında bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Sanayi

Rus ekonomisinde beş yıla yakın bir zamandır yaşanmakta olan ekonomik çöküntü, Dağıstan milli ekonomisinde de aynı etkiyi göstermiş bulunmaktadır. Üretimde sürekli bir gerileme, yüksek enflasyon ve işsizlik ekonominin karakteristik özelliği haline gelmiş durumdadır. Yatırımlardaki düşme devam etmekte, bilimsel ve teknik potansiyel hızla gerilemektedir. Sözünü ettiğimiz bu durum, yalnız geçici bir krizin değil, uzun vadede de etkisini devam ettirecek ekonomik bir harabiyetin habercisi gibi gözükmektedir.

Dağıstan'da son yıllarda sınai üretiminin düşüşü %40 ile en büyük seviyeye ulaşmış; orta ve büyük ölçekli işletmeler zarar etmişlerdir. Üretim beş yılda 3,3 misli azalmış ve fiziki üretim hacmi 1950'li yılların seviyesine inmiştir. Üretim düşüşünde Dağıstan, 1994 yılında Rusya Federasyonu içinde onuncu sırada yer almıştır.

Sanayinin hemen hemen tüm kollarında bu gerilemenin etkisi görülmektedir. Mesela makina imalatında üretim 1990 yılına kıyasla 4,7 kat, gıda sanayiinde 4,9 kat, cam sanayiinde 7,5 kat, hafif sanayide 10,9 kat azaldı. Nihayet 1990 yılına kıyasla sanayinin yapısı kökünden değişti. Yakıt ve enerji kompleksinin payı 6,3 kat artarken; hafif sanayinin payı 4,3 kat, makine yapım, gıda, kimya ve petro-kimya sanayilerin payları 1,3 ila 2 kat azaldı.

Sanayinin değişen yapısı içinde yakıt ve enerjinin payı artmasına rağmen, yukarıda belirtildiği gibi, bu artış sadece diğer sektörlerle nisbetle gerçekleşmiş, geçen yıllara göre ise azalmıştır. Nitekim, yakıt ve enerji kompleksinde petrol üretimi yüzde 20,4'e, gaz üretimi ise yüzde 7,2'ye düştü. Elektrik enerjisi üretimindeki azalma yüzde 36,7 oldu. Bu arada hidroelektrik santrallerinde yüzde 37,2 üretim düşüşü ortaya çıktı.

Sanayide bu gerileme devam ederken, yatırım faaliyetlerinde de azalma aynı şekilde devam etti. Yatırım hacmi 1994 yılında yüzde 26,3, son üç yılda ise yüzde 47,7 azaldı. Kısacası, Dağıstan bugün bütün sosyo-ekonomik olumsuzlukları bir arada yaşamakta ve bu olumsuzluklara son verecek bir ilk hareketten şimdilik yoksun görünmektedir.

İktisat politikalarının temel hedeflerinden birisi üretim artışının sağlanmasıdır. Üretim artışı ise yatırım faaliyetlerinin genişlemesi ve verimliliğin artırılması ile sağlanabilir. Yatırımların istenilen düzeyde gerçekleşmesi ise, yetersiz iç finansman imkânları sebebiyle, ancak yabancı sermayeyi çekmekle mümkün gözükmektedir.

Ayrıca, uzun vadeli bu hedeflerin gerçekleşmesi eğitim ve sağlık gibi sosyo-kültürel faaliyetlerle desteklenmek suretiyle gerçekleşme şansına sahip olabilir. Bunlar olmayınca Dağıstan için sağlıklı bir ekonomik kalkınmanın gerçekleşmesi beklenmemelidir.

Tarım

1991 yılında başlayan reform hareketleri tarım sektöründe etkisini göstererek 1994 yılında bu sektörü yeni oluşumlara sevketti. Kolhozların (kollektif şirketler) ve sovhozların (devlet çiftlikleri) yeniden örgütlenmesiyle 27 hisse senetli şirket, 8 tarım kooperatifi, 32 yeni devlet çiftliği, 1 halk işletmesi ortaya çıktı. 28 işletme belediye mülkiyetine ve yaklaşık 70 işletme de ayrı teşkilatlara ve şirketlere (İrbit, İmamat, Derbent, Dagpotrebsoyuz, Dagenergo A.Ş. gibi) geçti. Küçük işletmeler kuruldu. 1994 yılı boyunca 2.562 çiftlik örgütlendi. 1995 yılının başlangıcında bu durumda bulunan çiftliklerin sayısı yaklaşık 13.931 olmuştur.

1990 yılına göre üretimde önemli bir azalma görülmektedir. Tarımın gayrisafi milli hasıla içindeki payı şu şekilde gerçekleşmiştir:

Tablo 1:

GSMH İçinde Tarımsal Üretim Yeri

(Milyon Ruble)

Yıllar	Bitki Üretimi	Hayvancılık	GSMH Toplamı
1990	394.1	581.1	975.2
1991	367.3	573.5	940.8
1992	311.5	526.9	838.4
1993	293.0	494.9	787.9
1994	258.3	476.8	735.1

Kamu sektöründe tarım ürünleri üretimi 1991 yılına nisbetle 2,3 misli azaldı. Halkın elindeki küçük ölçekli özel köy işletmeciliğinde ise yüzde 12,7 artış görüldü. Dağıstan'da özel çiftliklerin henüz önemli bir yer işgal ettiğini söylemek mümkün değildir. Özel çiftlikler tarımsal toprakların yüzde 1'ini, mevcut hayvanların ise yüzde 5'ini elinde tutarken, 1994 yılında tarımdan elde edilen gayrisafi hasılanın sadece yüzde 2,4'ünü üretmiş bulunmaktadır. Fakat tarım sanayii kompleksine 1994 yılında yapılan yatırımlar 1993 yılına nisbetle yüzde 40, köy ekonomisinin yatırım hacmi ise 1991 yılına nisbetle iki misli azalmış bulunmaktadır.

Bütçe

Finansman yetersizliği, gerekli teçhizatın federal bütçeden temin edilememesi ve işletmelerin içinde bulunduğu ağır ekonomik kriz 1994'te Cumhuriyet bütçesini zor duruma düşürmüştür.

1994 yılında toplam bütçe gelirleri 1344.4 milyar ruble olarak gerçekleşti. Bu rakam 1993 yılına göre 5,9 kat artış manasına gelmektedir. Bütçe giderleri ise, 1125.6 milyar ruble ile 1993 yılına göre 5,2 kat artmıştır. Gelir-gider arasındaki 0,7'lik pozitif farkın, özellikle personel giderleri olmak üzere, harcamalarda yapılan kısıntılardan kaynaklandığı görülmektedir.

İşgücü Piyasası

Cumhuriyette işgücü arzındaki hızlı artış devam etmektedir. Bir taraftan ekonomik kriz sebebiyle işyerlerinin kapanması, diğer taraftan eğitim-öğretim kurumlarından yeni mezun olanların işgücü piyasasına katılmış olmaları bunun önemli sebepleri arasında yer almaktadır. Bunlara ek olarak silahlı kuvvetlerden terhis edilen askerler işsizliği besleyen önemli bir kaynak haline gelmiştir.

Nüfusun önemli bir kısmı, hayat seviyesinin düşük olması sebebiyle ek iş peşinde koşmaktadır. Buna örnek olarak, Derbent'te şarap fabrikasında çalışan Türk asıllı Dağıstanlı bir dostumuzu göstermemiz mümkündür. Dostumuz, iş saatlerinin dışında çalıştığı fabrikanın toprakları üzerinde domates, biber, patlıcan gibi sebzeler yetiştiriyordu. Bu çalışkan Dağıstanlı'nın bu işten önemli bir gelir elde ettiği, bizi davet ettiği sofrasının ancak fabrikadan aldığı birbuçuk-iki aylık ücretle hazırlanabilmesinden anlaşılmaktaydı. Zira aldığı aylık ücret, 4-5 kişilik bir ailenin ancak bir haftalık pazar ihtiyacını karşılayabiliyordu. Bunun yanı sıra, alışverişlerin serbest hale geldiği pazar yerinde her çeşit sebze, meyve ve diğer ihtiyaç maddelerini satan insanlarla karşılaşmak mümkün olmaktadır.

Mühendis ve öğretmen olduğu halde işsizlik sebebiyle taksi şoförlüğü yapan ve hayatından şikayetçi olan insanların sayısı her geçen gün artmaktadır. Bu kategoriye girenlerden özellikle kadınlar özel çiftliklerde çalışmak, yahut Türkiye gibi yabancı ülkelere mal getirip satmak suretiyle hayatlarını sürdürmeye çalışmaktadırlar. Bu arada Sibirya'nın Tümen ve İrkutsk gibi şehirlerine ağaç veya petrol işlerinde çalışmak amacıyla gidenler vardır. Bir kısım işsizler ise, Moskova ve Sen Petersburg gibi şehirlerden mal getirip satmak suretiyle geçimlerini sağlamaktadırlar.

Biraz önce Dağıstan'ın ekonomik bir abluka altına girmesine sebep olduğunu belirttiğimiz Çeçenistan problemi, Dağıstan'a gönderdiği mültecilerle bu ülkenin yaşadığı istihdam sıkıntısını daha da içinden çıkılmaz hale getirmiş bulunmaktadır.

Bugün Dağıstan'da işletmelerin açıklamış oldukları işçi ihtiyacı 1500 kişi iken,

resmi kayıtlardaki işsiz sayısı 43 bin 800'dür. Yani açıklanan beher iş başına 33 kişi düşmektedir. 1993'te 33 bin 900 olan bu rakam, işsizlik oranında %5,2'den %6,4 seviyesine bir artış manasına gelmektedir.

Resmi işsizlik haricinde gizli işsizlik de yükselmektedir. Gizli işsizlerin sayısı da 63 bin 300 olarak belirlenmiştir. Böylece 1994 yılında, çalışma iktidar ve isteğinde olduğu halde iş bulamayanların sayısı, resmi ve gizli işsizlik toplamı olarak % 15,6 olmuştur. Oysa bu oran 1993'te %11 kadar idi.

İşsizlikteki artışın enflasyon ile birlikte gerçekleşmesi ise özellikle tehlike arz etmektedir. Bu durumda sosyal rahatsızlıkların ortaya çıkabileceğini söylemek hiç de zor olmasa gerektir.

Fiyatlar ve Gelir Dağılımı

Fiyatların devamlı artışı ücret ve maaşların reel satın alma gücünü azaltmış bulunmaktadır. Ortalama maaş 1994'te 1990 yılına göre reel olarak %64 azalma göstermiştir.

1992'den itibaren Dağıstan toplumunda gelir dağılımında da bozulma ortaya çıkmıştır. 1992'de en yüksek geliri elde eden %10'luk gelir grubu ile en az geliri elde eden %10'luk grup arasındaki gelir farkı 11,8 kat iken, bu miktar 1993'de 12,6 kat olmuştur. 1994'te ise bu farkın biraz dengelenmesi yoluna gidilmiştir. Dünya tecrübesi, en yüksek gelir ile en düşük geliri elde eden %10'luk gruplar arasındaki gelir oranının 1:10 olması halinde toplumların sosyal bozulma sahasına girdiklerini göstermektedir. Buna göre Dağıstan'ın bu sürecin içine girdiğini belirtmek gerekir. 1995 yılında bu oranın 1:12-14 olma ihtimali vardır. Gelişmiş Avrupa ülkelerinde ise bu oran 1:6-8'dir.

1994 yılı itibarıyla en yüksek maaşı 362.8 bin ruble ile kredi-finansman-sigorta alanındaki işçiler almışlardır. Yönetim kademelerinde bulunanlar 179.2 bin ruble ile ikinci sırada yer almaktadır. En az maaş alan tarım işçilerinin maaşı ise 20.2 bin rubledir. Bu durum, ekonomik reformların en çok kredi-finansman-sigorta kurumları ile yönetim kademelerinde çalışanların işine yaradığını göstermektedir.

Ailenin Ekonomik Yapısı

Sovyet sisteminin çöktüğü ana kadar bu ülkelerde devlet üretiminin insanların bütün ihtiyaçlarını tatmin edeceğine inanılırdı. Bu sebeple özel ekonomik teşebbüslere izin verilmediği gibi, çarşı-pazarda küçük çapta kendi adına alış-verişte bulunanlara iyi gözle bakılmaz ve devletten aldığı ile yetinmeyen tamahkar insan olarak değerlendirilirdi. Fakat, beklendiği gibi mal ve hizmet üretimi istenilen seviyede gerçekleşmemiş ve nüfusun büyüyen ihtiyaçlarını tatmin etmede devlet yetersiz kalmıştır.

Dünya konjonktürünün siyasette ve ekonomide liberalleşmeyi hedef seçtiği günümüzde bugün Dağıstan'da da demokratikleşme yönünde adımlar atılmakta, özel mülkiyet ve teşebbüsü geliştirme ve destekleme amacına yönelik olarak bir takım kanun ve kararlar kabul edilmiş bulunmaktadır.

Dağıstan'da zarar eden fabrikaların kapatılması sebebiyle bugün çok sayıda işçi işsiz kalmış bulunmaktadır. Coğrafi yapının ekonomik faaliyetleri tarım merkezli hale getirmesinden dolayı bugün yaşanan iş gücü fazlalığında tarım bölgeleri başı çekmektedir.

Dağıstan İlimler Merkezi Sosyoloji Bölümü tarafından yapılan araştırmadan elde edilen sonuçlara göre, araştırma kapsamına alınan 600 ailenin yarısı son iki-üç yılda işten ayrılmak zorunda kalmış ve yeni iş bulamamıştır. Her üç aileden birisinde aile fertleri yeni tür ekonomik faaliyetler içinde yer almaya başlamışlardır. Bu faaliyetler içinde küçük işletmeler, kooperatifler, çeşitli ortaklıklar, çiftlikler ya da ferdi teşebbüsler olmak üzere, liberal ekonomilerde görülen hemen hemen her çeşit ekonomik faaliyet göze çarpmaya başlamıştır. Serbest ekonomik faaliyetler diyebileceğimiz bu faaliyetler içinde yer alan %33'lük bu gruba karşılık, devlet daire ve işletmelerinde, sovhöz ve kolhozlarda işe başlayanlar ise bu 600 aile içinde ancak 30 kişi yani %5'tir. Bu durum Dağıstan ekonomisi içinde devlet payının küçülme eğilimi içine girdiğini göstermektedir.

Araştırma, 600 ailenin yarısından fazlasında işsiz fertlerin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Her 100 aileden 31'inde birer, 24'ünde ikişer, 4'ünde de üçer işsiz bulunduğu tesbit edilmiştir. Genel olarak anket verileri Cumhuriyet'te istihdam probleminin tehlikeli boyutlarda olduğunu ortaya koymaktadır.

Enerji

Dağıstan'ın enerji sisteminde en büyük problem enerjinin büyük oranda ithalata bağımlı olmasıdır. Benzin, mazot ve doğalgazın %60'ı dışardan gelmektedir. Dağıstan topraklarında petrol ve doğal gaz az miktarda bulunmakta, taş kömürü hiç bulunmamaktadır. Ağaç ürünleri ile gaz ve petrol nakli için kullanılan boru çok sınırlı miktarda bulunmaktadır. Şimdilik Dağıstan yakıt-enerji sisteminin temeli hidroenerjiye dayanmaktadır (1).

Geçtiğimiz kış Dağıstan Çeçenistan'daki savaş sebebiyle elektrik enerjisi sıkıntısıyla karşılaştı. Genelde kışın Dağıstan yakın bölgelerden elektrik satın alıyor, yazın ise satıyordu. Fakat bu süreç durdurularak Nisan ayının ortasına kadar Dağıstan tasarruf rejimi uygulamak ve kendi kaynaklarıyla yetinmek zorunda kalmıştır. Bunun sebebi, Dağıstan'da enerji üretiminin hidroelektrik santrallere bağlı olmasıdır. Bu durum elektrik üretimini nehirlerdeki su miktarına bağlı kılmaktadır. Dağıstan'ın enerji ihtiyacı şimdi Sulak nehrinde bulunan Çirkey Hidroelektrik Santrali'nde üretilen elektrik enerjisiyle sağlanmaktadır. Yeni İnganay Hidroelektrik Santrali'nin ise bu yıl hizmete girmesi beklenmektedir (2).

Turizm

Rusya'nın güney sınırında bulunan Dağıstan, uygun iklim şartları, Hazar Denizi ve Kafkas Dağları'nın süslediği güzel tabiatı ve tarihi eserleriyle büyük bir turizm potansiyeline sahip bulunmaktadır. Fakat siyasi ve ekonomik krizler turistlerin Dağıstan'ı tercih etmesine engel olmakta, bu sebeple Dağıstan'da turizm düşük seviyelerde kalmaktadır.

Diğer taraftan Dağıstan'da ancak içeriden dışarıya, yani tek taraflı bir turizm söz konusudur. Bunlar da shop-tour niteliğinde olup ticaret amacına yöneliktir. Dağıstan'da emek kaynağının fazla olduğu dikkate alınacak olursa, ticaret amacına yönelik bu turizmle insanların geçimlerini sağlaması normal karşılanmalıdır. İç piyasanın ihtiyaç duyduğu malları dışarıdan getiren ve vergisini ödeyen insanların yaptığı bu işin devlet tarafından engellenmemesinde fayda vardır.

Turizmin, bu potansiyele sahip ülke ekonomileri içinde önemli bir yeri vardır. Küçük bir analiz: 45 yıl önce dünyada 25 milyon adet uluslararası sefer yapılmış ve devletlerin bütçelerine 2.5 milyar dolar girmiş iken, 1993 yılında bu rakamlar, 500 milyon sefer ve 30 milyar dolar net gelir olarak gerçekleşmiştir. Tahminlere göre 2000 yılında sefer sayısının iki katına çıkması beklenmektedir. Dışarıdan gelen turistin döviz getirdiği dikkate alınacak olursa, büyük bir turizm potansiyeline sahip olan Dağıstan için bu sektörün önemi ve getireceği kazanç kolayca anlaşılır.

Bugün Dağıstan'da kırk civarında lisanslı turistik şirket faaliyet göstermektedir. Halbuki, Rusya'da yaklaşık 3 bin, ABD'de ise 160 bin turistik şirket ve ajans faaliyet göstermektedir. Dağıstan hükümeti yabancı ülkelerle ortaklıklar kurmaya çalışmaktadır. Bu cümleden olarak, İngiliz şirketleri finansman ve teçhizatı kendilerinden olmak üzere Dağıstan'da uluslararası turistik bir fuar düzenlemeye karar vermiş bulunmaktadır. Siyasi şartların uygun hale gelmesiyle bu faaliyetin hayata geçirilmesi beklenmektedir. Dağıstan'da turizm, ekonomik kalkınmaya temel olabilecek bir potansiyel vaatmektedir. Turizm sektörünün gelişmesi, sanıldığı kadar ekonominin diğer sektörlerine bağlı değildir. Nitekim gelişmiş turizm zayıf ekonomilerde de olabilmektedir (3). Bunun dünyada çok örnekleri vardır.

Dış Ekonomik Faaliyetler

Dağıstan'ın 1994 yılı ihracatı 72.8 milyon, ithalatı ise 133.7 milyon Amerikan doları olarak gerçekleşmiştir. Buna göre dış ticaret açığı yaklaşık 61 milyon dolar olmuştur. Rusya'da ise ihracat 48 milyar, ithalat 28.2 milyar dolar olarak gerçekleşmiş; dış ticaret fazlası 19.8 milyar dolar olmuştur.

İthal edilen mallar arasında gıda maddeleri önemli bir yer tutmaktadır. Bunlar arasında şeker, bitkisel ve hayvani yağlar, çay, turuncgiller, makarna ve pasta mamülleri, süt, kaymak, çocuk mamaları, tıbbi ilaçlar anılabilir. Bir tarım ülkesi olan

Dağıstan'da saydığımız bu gıda maddelerinin ithal edilmekte oluşu tamamen yaşanmakta olan ekonomik krizle ilgili görülebilir. Ülkede mevcut zirai üretim potansiyelinin çok düşük seviyelerde kullanılmakta oluşu saydığımız çok çeşitli zirai ürünlerin ithal edilmesi gereğini ortaya çıkarmış bulunmaktadır.

Yaşanan ekonomik krizin boyutlarını ülkenin her hangi bir tarım kompleksinde görmek mümkündür. Dağıstan'ın ikinci büyük şehri Derbent'in 15-16 kilometre dışında ve başkent Moğaçkale yolu üzerinde inşa edilmiş olan ve petrol istasyonunda işçi çocuklarının okuyacağı ilkokula kadar her türlü tesisin bulunduğu, domuz ve tavuk hariç, bin adet büyükbaş hayvan kapasiteli bir entegre tarım kompleksinde, ilgililerden alınan bilgilere göre, şu anda yalnızca 30-40 civarında sığır, 10-15 civarında domuz beslenmektedir. Buna karşılık bugün Dağıstan'ın, mesela tereyağı ve kaşar peyniri ihtiyacı Almanya, Hollanda, Finlandiya gibi Avrupa ülkelerinden yapılan ithalatla karşılanabilmektedir. Kısacası Dağıstan'ın gıda piyasası yabancı mallarla dolmuş bulunmaktadır.

Bu arada Dağıstan'ın geleneksel ihraç malları olan yün, ham deri, ağaç malzemeleri ve siyah maden düşük fiyatlarla satılmaktadır.

Diğer taraftan Dağıstan, sahip olduğu tarım potansiyeli kadar sanayi potansiyelini de değerlendirebildiği takdirde dış ticarete ürettiği ürünlerde rekabet şansı olan bir Cumhuriyettir. Öncelikle yeni ve rekabet gücü yüksek mamül çeşitlerinin üretimini öğrenmeye kabiliyetli endüstri; düşük ücretli işçilerin yüksek meslek seviyesi, mineral-hammadde potansiyeli, tarım ve enerji üretiminde uzmanlık imkânları, turizm potansiyeli, Dağıstan ekonomisinin önündeki ekonomik avantajlardır. Ayrıca ülkenin jeopolitik durumu, deniz limanı ve ülkeyi güneyden kuzeye bağlayan kara ve demir yolları bu ekonomik potansiyelin harekete geçirilmesinde değerlendirilebilecek ulaşım imkânlarını oluşturmaktadır. Bu imkânların yanı sıra, iletişim ve haberleşme sahasında ülkenin geri kaldığını, hükümetin en başta ele alması gereken konulardan birinin özellikle telefon ve diğer telekomünikasyon hizmetlerinin modernleştirilmesi olduğunu belirtme zarureti vardır. İletişim sahasında kısa bir zaman içinde dünyanın önde gelen bir ülkesi haline gelen Türkiye ile yapılacak bir işbirliği Dağıstan'a önemli kazançlar sağlayabilir. Uydu-uzay haberleşme projesinin gerçekleşme safhasında bulunması Dağıstan'ın haberleşmesinde önemli hizmeti olacağını söylemek mümkündür.

İletişim sahasındaki bu geri duruma ilaveten ekonomik alandaki dezentegrasyon, geleneksel sürüm pazarı kaybı, finansal yapı ve dış ticaretin mevcut gelişmemiş durumu dış ticaret sahasında sahip olunan potansiyeli hayata geçirmede engel teşkil etmektedir. Dağıstan hükümeti yakın geçmişte dış ekonomik faaliyetleri geliştirme programını kabul etmekle birlikte bu program henüz hayat geçirilmiş değildir.

Rusya Federasyonu'nun dış ticaret mümesilliklerinde Dağıstan temsilcilerine yer

verilmesine rağmen, Dağıstan finansman problemi yüzünden bundan vazgeçmiş ve üç yıldır Türkiye'deki Dağıstan ticaret temsilcisinin yeri boş tutulmaktadır (4).

Bu arada olumlu gelişmelerin de olduğunu belirtmek gerekir. Mesela, geçen yıl Mohaçkale'deki deniz limanı restorasyonu için İtalyan **Dsirola** şirketi ile bir kontrat imzalanmıştır. Proje yılda 11 milyon ton yük ve 500 bin yolcu kapasitesine sahip bulunmaktadır. Bu projenin bir avantajı da restorasyon çalışmaları esnasında limanda günlük işlerin aksamayacak olmasıdır. Bundan başka Mohaçkale hava limanının da İtalyanlar tarafından restore edilmesi beklenmektedir (5).

Son yıllarda Dağıstan'da yeni bankalar açılmış bulunmaktadır. Bunlardan **Elbin-Bank** ekonomiye büyük katkıda bulunmaktadır. Bu arada Arap-Amerikan Bankası'ndan alınan kredi ile Mohaçkale'de yeni plastik fabrikası inşa edilmiştir. Bu fabrika Avusturyalı **Teknoplast** ve **Lisik** şirketlerinin teknolojiyle yapılmış ve üretime geçmiş bulunmaktadır. Projenin değeri 5.5 milyon dolardır (6).

Plana göre vardiya başına 500 metre kare mamül çıkarılacaktır. Teknoplast şirketinin müdürü Zigfrid Polič'in dediğine göre, fabrikanın Avrupa'da benzeri bulunmamaktadır (7).

Bu arada Amerikan **Intec** şirketiyle anlaşma yapılması düşünülmektedir. Bu proje ile Dağıstan'da cam elyafı boru üretim kompleksinin kurulması, petrokimya ve gaz çıkartma tesislerinin kurulması planlanmaktadır. Bu projenin üstünlüğü, üretilen mamüllerin **Intec** şirketi tarafından satın alınacak olması, yani pazar probleminin söz konusu olmamasıdır (8).

Dağıstan'da başta Mohaçkale ve Derbent olmak üzere Türk işadamlarının da yatırım yaptığını belirtmek gerekir. Orta ve yüksek öğrenim seviyesinde kurulan özel eğitim kurumları yanısıra Türk işadamları, plastik fabrikası, marangozhane, fırın ve pazarlama şirketleriyle ile Dağıstan piyasasına girmiş bulunmaktadırlar. Ancak tarihi ve kültürel çok sıkı bağların bulunduğu Dağıstan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin, aralarında hiç bir bağın bulunmadığı diğer batılı ülkelere göre düşük seviyelerde kaldığını ifade etmek gerekir. Türkiye'nin bu ülkeye henüz diplomatik bir temsilci bile göndermemiş olması, meseleye hangi noktadan başlanması gerektiğini ortaya koyması bakımından önemlidir.

Sonuç

İki milyon nüfusa sahip olmasına rağmen 30'dan fazla etnik grubu bünyesinde barındıran Dağıstan, Hazar Denizi ile Kafkas Dağları arasındaki konumuyla Kafkasya'nın en önemli ülkesi durumundadır. Bugün içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılara rağmen Dağıstan, sahip olduğu ve çoğunluk itibarıyla işlemeye açılmamış yeraltı ve yerüstü kaynaklarıyla parlak bir ekonomik geleceğe sahip gözükmektedir. Ülkenin içinde bulunduğu sıkıntılardan kurtulması için, yabancı yatırımların teşvik

edilmesi, yeni teknolojilerin ithal edilmesi, modern tarım makinalarının getirilmesi, yabancı ülkelerle öğrenci mübadelelerinin yapılması gibi kısa ve uzun vadeli hamlelerin birlikte ele alınması gerekir.

Tarihi ve kültürel bağlarla birbirine yakın olan Dağıstan ile Türkiye, ekonomik ve kültürel işbirliğine gitmek suretiyle, Türkiye ile Rusya arasındaki mevcut siyasi ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesinde önemli bir fonksiyon icra edebilirler. Türk işadamlarının bu ülkede başlattıkları sınai ve ticari yatırımlara paralel yürüyen eğitim yatırımları bu fonksiyona hizmet edebilir. Önemli miktarda Türkçe konuşan insanın bulunması sebebiyle Dağıstan'a Türkçe televizyon yayınlarının yapılmasında büyük fayda bulunmaktadır. Türk hükümetinin bu ülkede diplomatik temsilci bulundurma zamanı ise çoktan gelmiş bulunmaktadır.

Dipnotlar

1. İsrailov, M., "Skolko Mojno Zavisit ot 'Bolşoy Trubi'", **NOVOYE DELO**, Sayı: 6, Tarih: 10.02.1995, s.3.
2. Onişenko, Aleksandr, Vstreça, **NOVOYE DELO**, Sayı: 6, Tarih: 10.02.1995, s.2.
3. Karbov, Anatoliy, "Protsetayuşiy Turizm Vozmojen i Pri Slaboy Ekonomike", **NOVOYE DELO**, Sayı: 16, Tarih: 21.04.1995, s.3.
4. Aduhov, Abdurahman, "Investitsiyoniye Programi-vot çto nam nujneye vsego", **NOVOYE DELO**, Sayı: 5, Tarih: 03.02.1995, s.3.
5. **NOVOYE DELO**, Sayı: 5, Tarih: 03.02.1995, s.2.
6. **NOVOYE DELO**, Sayı: 16, Tarih: 21.04.1995, s.2.
7. **NOVOYE DELO**, Sayı: 19, Tarih: 12.05.1995, s.2.
8. **NOVOYE DELO**, Sayı: 5, Tarih: 03.02.1995, s.2.

İslam Ulusunun Kutsal Roma İmparatorluğu

Erik CORNELL

Bu makalenin başlığı iddialı ya da açıkca tahrik edici (provokatif) gelebilir ve kuşkusuz, tarih bilimi açısından haklı olarak eleştirilebilir. Bu başlık Osmanlı devletinin dinsel özelliklerini vurgulamak için değil, imparatorluğa ve onun devamı olan Türk cumhuriyetine yönelik, bir yandan Konstantinopolis ve Ankara'da, öte yandan yalnızca Roma-Germen imparatorluğunda değil (das heilige Römische Reich Deutscher Nation), bütün Hristiyanlık aleminde mevcut olan ve bugün de süren farklı bakış açılarına dikkat çekmek için seçildi.

Modern ve bilinçli Türkler açısından Türkiye'nin Avrupa'ya ve Batı dünyasına mensup olduğu neredeyse apaçık bir gerçektir. Batılılar ise, Türkiye uzun süredir hemen tüm uluslararası bağlamlarda Batı grubuna dahil ve pek çok Batı Avrupa işbirliği örgütüne üye olduğu halde, bu görüşü neredeyse anlamazlığa yakın bir hayretle karşılıyor.

Herşeyden önce Avrupa'nın Doğu sınırları nereden geçiyor? Tarih açısından bakılırsa, Akdeniz çevresindeki ülkeler uygar dünyayı meydana getiriyordu. Uygarlık buradan Almanya ormanlarına daha geç ulaştı; Ultima Thule'ye ise daha da geç vardı. Roma İmparatorluğu'nun tedricen dağılması ve Avrupa kavramının gelişmesinden sonra, kesin bir Doğu sınırı hiçbir zaman tanımlanmadı. Kuzeyde bu sınır şimdilerde genellikle Ural dağlarından geçirilir, fakat güneyde daha belirsizdir. Belirgin kara ve deniz sınırlarının bulunmaması nedeniyle de daha çok etnik, dinsel ve siyasal değerler tarafından belirlenir.

O halde Türkiye'nin Avrupa tarihine ve kıtasına ait olduğunu kabul ettirmek için ne gibi gerekçeleri vardır? Ve Avrupalılar buna karşı hangi iddiaları ileri sürebilir? Genel olarak denilebilir ki, Türkler tarihin birleştirdiğini vurgularken, Batılılar dinsel ve kültürel farkların üzerinde durur. Bu bakış tarzları peşinen kabul edilmemeli, aksine aşağıdaki tarihsel gelişmeler ve görüşlerle ilgili döküm için bir çıkış noktası olarak görülmelidir.

Batı Avrupa ve Bizans

Roma İmparatorluğu 312 yılında Hristiyanlığı devlet dini olarak kabul etti ve 4.

* Erik CORNELL, İsveç'in Ankara Büyükelçisi.

** Bu makale *International Studies*, Nr.3, hösten 1993, için yazılmış olup yazarın özel izni ile yayımlanmaktadır.

yüzyılda Batı ve Doğu imparatorluklarına ayrıldı. Batı Roma'nın 476 yılında yıkılmasından sonra Batı Avrupa, German kabilelerinin göçleri sırasında kurulan bir çok devlete bölündü. Papa ve kilise bunları birarada tutan ya da, daha ziyade, denetim altında tutan güç olmaya çalıştı. Doğu Roma, yani Bizans ile çelişkiler ve sınırlar, hem siyasi hem de dinsel bir ayrım olarak gelişti. Batı ile Doğu arasındaki karşılaştırma dağınık ve barbar Batı'nın aleyhineydi. Bizans ve dünya kenti Konstantinopolis, dünya uygarlığının merkezi olarak mukayese götürmez bir parıltı içindeydi. 7. yüzyılda, daha önce German kabilelerinde olduğu gibi, yeni kurulmuş ve yayılmaya başlayan Araplar da bu parlak Akdeniz uygarlığının cazibesine kapıldı. Muhammed, Konstantinopolis'i gerçek öğretiyeye kazandırmayı başaracak olan hükümdarı kutsamıştı bile. Arap yayılmacılığının hedefi belliydi. Bir kaç on yıl içinde Suriye'den Kuzey Afrika'ya kadar uzanan Bizans fethedildi; Konstantinopolis'e de denizden taarruz edildi. Hemen ardından İslam yayılması Batı Avrupa'ya dayandı. 8. yüzyılın başında Araplar Kuzey Afrika'dan İspanya'ya atlayarak ülkenin büyük bir kısmını ele geçirdiler. Pirene dağlarını da aştılar, ancak Franklar tarafından 732 yılında Potiers'de durduruldular. Yüzyılın geri kalan bölümünde Franklar güçlerini Batı Avrupa'ya yaydılar ve 900 yılında büyük Karl Roma'da Papa'nın elinden Roma İmparatoru tacını giydi. Yeniden kurulmuş olan Batı Roma İmparatorluğu 962 yılında tahta çıkan I. Otto ile birlikte Roma-Germen İmparatorluğu haline geldi ve egemenliğini hem Almanya hem de İtalyan prenslikleri ve özgür kentlerine yaydı. Alman ulusunun Kutsal Roma İmparatorluğu adı ilk olarak 15. yüzyılın başlarında kullanılmaya başlanmış olmalı.

İslamın Hristiyanlığı iki yönden tehdit etmesi, Batı Roma ile Doğu Roma/Bizans arasındaki rekabeti gölgelemedi. Bu rekabet Katolik ve Ortodoks hristiyanlık şeklindeki çok belirgin bölünmeyle derinleşti. Bu bölünmenin izleri kalıcı oldu, çünkü Batı ve Orta Avrupa kimliğini Doğu Avrupa kimliğinden pek çok bakımdan ayıran bu dinsel sınırdır. Selçuk Türkleri'nin 1071 yılında Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'nun büyük bir bölümünü fethetmeleri ve burada çok anlamlı bir şekilde, Rum adını verdikleri bir devlet kurmalarından sonra Bizans Batı'dan yardım talep etti. Bu Haçlı Seferleri'yle sonuçlandı; ancak Batı'dan gelen şövalyelerin amacının Bizans'a yardım değil, bu karışıklıktan kendi amaçları için yararlanmak olduğu ortaya çıktı. Suriye, Filistin ve Bizans topraklarında kısa ömürlü devletlerini kurdular ve sonunda yarım yüzyıl süreyle Konstantinopolis'i dahi egemenlikleri altına aldılar. İki yönden gelen öldürücü darbeler altında Bizans kendini toparlayamadı ve 1453'te Konstantinopolis'in düşmesiyle kaderi belli oldu. Kısa süre sonra Arapların Batı'daki uç beyliklerinin İspanya'yı terketmek zorunda bırakılmaları Katolik Hristiyan aleminde sevinç yarattı. Ancak Doğu'da Hristiyanlar Osmanlı sultanlarıyla doğrudan temas halindeydiler ve bir ölüm-kalım mücadelesi ile karşı karşıyaydılar.

Ortaçağ'da Avrupa'nın iç mücadeleleri -Viking akınları, Investitur anlaşmazlığı,

Yüzyıl savaşları bunların yalnızca birkaçıdır- İslam'ın ilerleyişine karşı verilen sürekli mücadeleden dikkati uzaklaştırmamalı. Pirene yarımadasında savaş, Arapların -ve İslam'ın- 1492'de nihai olarak sürülmesine değin yaklaşık 800 yıl sürdü. Sicilya'nın yanı sıra Girit ve Kıbrıs bir süre Arap egemenliğine girdi.

Haçlı Seferlerine değinmiş bulunuyoruz. Konstantinopolis düştüğü zaman Balkanlar'ın büyük bir bölümü yüzyıldan fazla bir süredir zaten Osmanlıların egemenliği altındaydı. XVI. yüzyılda Osmanlıların Viyana'ya doğru yürüyüşe geçmeleri şaşırtıcı olmadı. Bu bin yıllık savaşın bir devamıydı. VII. yüzyılda Kutsal Toprakların fethi ve 732'de Poitiers savaşından Türklerin 1683'teki son Viyana kuşatmasına değin, Avrupalı kimliği İslam'ı durdurma mücadelesi içinde biçimlendi. Batı'da İslam iki yönden öldürücü bir tehdit olarak algılandı: Yayılmacılık açısından siyasi bir tehdit ve İsa'nın yalnızca bir peygamber değil Tanrı'nın oğlu olduğuna dair temel inancını reddettiği için, dinsel bir tehditti. Rusya'nın ortaya çıkışı ile birlikte Doğu Avrupa'da benzer bir gelişme yaşandı. Kiev Metropoliti 14. yüzyıl başlarında Moskova'ya taşındı; III. Ivan son Bizans imparatorunun yeğeni ile evlendi. Ondan sonra gelenler bu nedenle Bizans imparatorlarının mirasçıları olduklarını iddia ettiler. 1492'deki zaferden sonra hem Yahudiler hem de Müslümanlar İspanya'dan sürüldü. 1593'te Rus Kilisesi kendine bir patrik seçerek Konstantinopolis'ten bağımsızlığını ilan etti. Rus çarları, hacı yeniden Ayasofya Katedrali'nin tepesine dikmenin hayalini kurdular. Hristiyanların İslam karşısındaki konumu, yabancılaşma ve uzak durma olarak nitelendirilebilirdi.

İslamın Yayılması ve Türkler:

Müslümanlar açısından başka türlü bir temel perspektif geçerliydi. İslam dünyasında Musevilik ve Hristiyanlık günümüze değin yaşadı. Müslümanlar fethettikleri topraklarda yaşayan Musevi ve Hristiyanların, kitaba inanan halklar oldukları için, yaşamalarına ve çalışmalarına izin verdiler. Hakim anlayışa göre, Museviliğin başlattığı ve Hristiyanlığın geliştirdiği inanç İslam ile en gelişmiş biçimine ulaşmıştı. Bu nedenle Osmanlı devleti sınırları içinde yaşayan Musevi ve Hristiyanlara haklar tanıdı; Ortodoks ve Ermeni kiliselerine dinsel özerklik tanıyan milletler statüsü verildi. Osmanlılar fethettikleri topraklarda yaşayan halkı dinlerini değiştirmeye zorlamadılar. Batı Avrupa'da ise bunun tam tersi geçerli idi. İspanya'da Hristiyanlar Yahudileri ve Müslümanları ülkeden sürdüler ve bunların pek çoğu Osmanlı sultanına sığındı. Alman ulusunun Kutsal Roma İmparatorluğu'nda "cuius eius religio" (halkın dini hükümdarın dinidir) ilkesi uygulandı. Osmanlıların tutumu ise buna tam bir tezat oluşturdu. Fethedilen yerlerdeki halkın başlarına gelmesi muhtemel güçlüklerle rağmen, halifenin himayesi altındaki Doğu Avrupa kiliselerinin Batı Hristiyanlığının ilerleyişine karşı korunduğu iddia edilebilir. Pek çok Ortodoksun dinsel kimliklerini koruyabilmek için Osmanlı egemenliğini Katolik

egemenliğine tercih etmeleri bunun kanıtıdır. Ortodoksların patriği o günden bu yana İstanbul Boğazı'nın kıyısında oturuyor. İslamın Hristiyanlıkla çelişkisi her şeye rağmen Hristiyanlığın İslama karşı duyduğu gelişmiş bir düşmanlık hissine yol açmadı. Günümüzde bile militan İslamcıların Hristiyanlığa değil Batı'ya karşı oldukları gözlenebilir. Oysa laik Hristiyanlar İslama karşı değişmeyen bir tutum içindedirler.

Öte yandan başlangıçta Hristiyan olan Anadolu'nun, halk inanışlarında hala belirligin senkretist unsurlar görülse de, hemen tamamen İslamlaştığı yadsınamaz. Aynı şekilde İslamın inancı mükemmeliyete erdirdiği ve din ile siyasetin ayrılmazlığı iddialarının, dinsel ve siyasi emellerin kaynaşması sonucunu verdiği de belirtilmelidir. Ne var ki insanlar öğretildikleri gibi yaşamazlar. Teorik açıdan dinsel öğenin egemen olması gerekirken, pratikte siyasi mülahazaların tam olarak hakim olduğu izleniminden kuşulmak çok güçtür. İslam yayılmasında öncülüğün Araplar'dan Türklere geçmesinden sonra, yayılmanın niteliği de değişti: Arapların, halifelüğün merkezini Şam, Bağdat, Cordoba ve Kahire'de kurmaları, Arap ulusunun ortaklık duygusuna zarar vermedi. Buna karşılık Türk yayılması, Orta Asya'daki kabile kardeşlerine sırtını dönme ve bütün Arap dünyasını egemenlik altına alarak sırtını sağlama alıp Batı'ya doğru ilerlemek biçiminde oldu. Şimdiden belirtmek gerekir ki Orta Asya'da Türkçe konuşan cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını kazanmaları bu açıdan bir değişikliğe yol açmış değildir. Türkiye yönünü değiştirmiyor, aksine kabile kardeşlerinin Batı'ya bağlanmaları için arka kapısını onlara açıyor.

Yukarıda değinildiği gibi Orta ve Doğu Anadolu'da kurulan Selçuk Sultanlığının adı Rum idi. Bu ad, Doğu Roma İmparatorluğu toprakları üzerinde kurulduğunu yansıtıyordu. Selçukluların yerini alan Osmanlılar Batı'ya doğru ilerleyişi sürdürdüler ve 1350'lerde Çanakkale Boğazı üzerinden Avrupa'ya geçip kısa sürede Balkanların büyük bölümüne hakim oldular. Balkanlarda genel olarak Bizans yönetimini devraldılar. Başkentlerini Adrinopolis'e, şimdilerde Türkiye'nin Yunanistan ve Bulgaristan sınırına yakın Edirne'ye taşıdılar. Konstantinopolis uzun süre Türkler tarafından kuşatılmış durumda kaldı ve nihayet 1453'te düşmesi, Sultanın yalnızca Bizans topraklarını değil, imparatorluğun payitahtını da fethettiğini simgeledi. II. Mehmet böylelikle peygamberin verdiği görevi yerine getirdi ve Osmanlı Devleti Bizansın yerini aldı. Kendisinden yarım yüzyıl önce gelen Beyazıt gibi, Mehmet'in de kendisini Bizans imparatorunun varisi olarak gördüğü biliniyor. Doğu Roma'dan miras kalan Batı Roma ile rekabet şimdi kökten değişikliğe uğrayan güç dengesiyle yeniden canlanabilirdi. Batı'ya doğru ilerlemeye hazır dılar. İlerleyişin sürmesi için kazanımların sağlama alınması gerekiyordu. Anadolu ve Kuzey Afrika üzerindeki egemenlik güven altına alındı ve sonraki yarım yüzyıl içinde günümüze kadar gelen İran sınırı çizildi. XVI. yüzyılın başında Sultan Selim sünni mezhebine

üstünlük tanıdı. Bunun nedeni, kendini halife ilan ederek, Doğu Roma ve Bizans imparatorları gibi, hem dünyevi hem de ruhani gücü elinde tutmak istemesiydi. İmparatorluk güven altına alındıktan sonra Selim'in yerine geçen Süleyman bütün gücünü Batı'ya doğru ilerletmeye verdi. Yüzelli yıl boyunca sultanlar Alman ulusunun Kutsal Roma İmparatorluğu hükümdarlarının başkenti olan Viyana'yı fethetmeye çalıştılar. Eğer Sultan Batı Roma İmparatorluğu'nun başkentini ele geçirmeyi başarsaydı, halife olarak Roma'ya doğru ilerlemesi beklenebilirdi.

Türkiye ve Avrupa

Bu geçmişin ışığı altında bakıldığında, Türklerin Avrupalı olma iddiaları aydınlığa çıkar ve belki de Germenlerin bin yıl önceki iddiasına benzetilebilir. Germenlerin Avrupalı kimliği, bir hasım olmaktan çıkıp, örnek haline dönüşen Batı dünyası ile bir kaç yüzyıl süren bir mücadele içinde oluştu. Yukarıda gösterildiği gibi dinsel hareketliliğin fazla bir rolü olmadı. Herkes kitaplı dinlere inanıyordu ve İslam, Hristiyanlığın, kitaplı dinin en gelişmiş biçimi olarak görüldü. Ayrıca Konstantinopolis, Moskova'ya taşıma iddialarına karşın, Ortodoks Hristiyanlığının başkenti olmayı sürdürdü.

Bu İslamı iddiaları Osmanlı Devletinin ilerleme dönemindeki yıllarda savunmak kolaydı. 1683'ten sonra, süren gerileme sırasında durum çok farklı oldu. Araplar hala bu sorunla mücadele ediyor ve Batı'nın üstünlüğüne bir alternatif bulmak için içe kapanmış bulunuyorlar. Ama pragmatik Osmanlılar 18. yüzyıldan itibaren, öncelikle askeri ve teknik alanda Batı dünyasının ilerleyişine ayak uydurmak ve bununla bütünleşmek zorunda olduklarını kavradılar. Tüm 19. yüzyıl bu ayak uydurma sürecine ve bu yönde izlenen bilinçli politikaya tanıklık etti. Türbanlar ve kaftanlar çıkarılıp Topkapı'daki yer minderlerinden Viktorya üslubundaki Dolmabahçe Sarayı'na taşındı. Üniforma ve elbise giyildi. Şeriat yanında Batı hukuk sistemi benimsendi. Bunlar yapılanlara yalnızca bir kaç örnekti. Avrupa Osmanlıları ürkütmedi; aksine izlenecek, özdeşleşecek bir örnek oldu. Türkiye Bizanslı, Doğu Avrupalı değil, Batı Avrupalı olacaktı. Yönetici tabakanın kendi kendini yenileme yöntemi de bu süreci kolaylaştırdı. Hristiyan imparatorluklarının yöneticileri belirli bir ulusal ve genellikle de etnik gruba mensup kimselerdi. Osmanlı Devletinin yönetimindeki Türk unsur zamanla tamamen sulandırıldı. Din ve hukuk alanındaki seçkinler dışında, askeri ve sivil yöneticiler sınıfının kaynağı devşirme sistemi idi. Bu sistem, fethedilen halkların öncelikle de Balkanlardaki Hristiyan ailelerden alınan erkek çocukların sultanın kulları olarak yetiştirildikten sonra en yüksek düzeyde devlet görevlerine, sadrazamlığa kadar yükselmeleri esasına dayanıyordu. Yani İmparatorluk Türkler tarafından dahi yönetilmiyordu. Batılılar onlara Türk diyordu, ama onlar kendilerini Osmanlı olarak görüyorlardı ve gerçekte Türk sözcüğü zamanla cahil köylü gibi, biraz aşağılayıcı bir anlama büründü. İmparatorluğun ulusal

bir çekirdeği yoktu ve bu yüzden de önce Avrupa'da sonra da Arap dünyasında ayaklanan milliyetçilere yenik düştü. 19. yüzyılda Batı'daki milliyetçiliği örnek alan Türk milliyetçiliği doğan boşluğu doldurmaya başladı.

Bu gelişme I. Dünya Savaşı sonunda Atatürk'ün Türkiye Cumhuriyeti'ni kurmasıyla tamamlandı. İngilizler Konstantinopolis'in işgaline son vermek zorunda bırakıldıktan; Batı Anadolu'da Yunan ordularına karşı zafer kazanıldıktan; İtalyanlar Antalya'dan, Fransızlar Kikya'dan çekildikten ve Kars bölgesi Rusya'dan alındıktan sonra Atatürk Türkiye'yi düşmanın örneğinde yeniden inşa etmeye karar verdi. Şeriat yürürlükten tamamen kaldırıldı ve yerine Batı'dan alınma yasalar kondu. Peçe ve (gerçekte Batı'dan alınma bir modernleşme simgesi olan ve günümüzde de İtalyanların geçit törenlerinde görülmesi mümkün olan) fes yasaklandı. Sultan ve halife sınırışı edildi. Hristiyan takvimi kabul edildi. Bilinçli olarak hem kendi tarihiyle hem de İslam kaynaklarıyla bağların koparılması demek olan, Arap harflerinin yerine Latin harfleri benimsendi. Modernleşme çabalarına beklenmeyen bir destek Hitler Almanyasından kaçarak Türkiye'ye sığınan mültecilerden geldi. Bunlar öncelikle Batılı bir üniversite dünyasının kurulmasına çok önemli bir katkıda bulundular. Atatürk'ün laik bir cumhuriyet kurarak dinin devlet üzerindeki etkisini tasfiye ederek Batı Roma Hristiyanlığı ile Doğu Roma Müslümanlığının mirasçıları arasındaki ayrımı ortadan kaldırma çabaları, Batı-Doğu Roma'nın Katoliklik ile Ortodoksluk arasındaki bölünmesinin kendine özgü bir yorumu olarak nitelenebilir.

Dönüşüm başarılı oldu fakat otoriter bir yönetim gerektirdi. Atatürk Anadolu'nun etnik erime potasında Batı örneğinde bir Türk milli bilinci yaratmada hayret verici ölçüde başarılı oldu. Laiklik reformu bir ölçüde geriye tepen şiddetli bir sarkaç hareketine benzetilebilir ve İslamın ulusal bilincin önemli bir parçası olduğu söylenebilir. Laik seçkinler tabakası bir çok ateisti ve agnostığı kapsıyorsa da, çoğunun geleneksel Müslüman oldukları ve İslam'ın ülkenin dini olduğu konusunda bir kuşkusu olmasa gerekir. Dinsel tepki 1950'de çok partili sisteme geçişle birlikte kendini hissettirdi. Siyasiler ve partiler halkın derinlemesine laikleşmeye karşı tepkisinden yararlandılar. Akılda tutulması gereken bir nokta, nüfusun üçte birine yaklaşan bir bölümünün sünni olmadığı ve hoşgörülü Alevi mezhebine mensup olduğudur. Laikleşme sürecini destekleyen Aleviler, toplumdaki konumlarını koruyabilmek ve eşitlik taleplerini ileri sürebilmek için de laik rejimin devamından yanadı.

Öte yandan Osmanlı imparatorluğunun Hristiyanlığa karşı hoşgörüsü cumhuriyet döneminde zayıflamıştır. Bunun nedeni tek parti yönetimi altında gerçekleşen laikleşme süreci sırasında bütün inanç cemaatlerinin hareket serbestisinin kısıtlanmış olmasıdır. Çok parti sistemi dinsel akımların temsiline kapıyı açtığından da bu yalnızca dinsel çoğunluğun yararına oldu. Devletin laik niteliği yasalarla belirlenmişti, ancak Sünni canlanış giderek güçlendiği gibi bütçeden önemli miktar

kaynak cami inşaatına ve laik eğitimin aleyhine olarak dinsel okullara tahsis edilmektedir.

Laik seçkinler ve Aleviler köktendincilerin hakimiyet çabalarına karşı etkili bir kalkan oluşturuyorsa da, bu çevreler Kur'an kursu öğrencilerinin seçmen yaşına ulaştığı zaman oylarını kime verecekleri konusunda endişelidirler. Bu, uzun vadede Türk kimliği üzerinde etkili olabilir. Batı dünyasının sınırlarının nereden geçtiğine dair başlangıçta ortaya attığımız soruya geri dönmek gerekirse, ufuktaki bu bulutta dikkate alındığında, Avrupa'nın Uralların güneyindeki hiç bir zaman belirlenmemiş olan Doğu sınırı Bulgaristan, Gürcistan ve Ermenistan'ın Türkiye sınırından değil; Türkiye'nin Suriye, Irak ve İran sınırlarından geçtiği sonucuna varmak kaçınılmazdır.

Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetlerinin Başlaması

Mustafa BUDAK

XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti ile Özbek Hanlıkları arasındaki siyâsî münasebetlerin başlamasında, Şif İran'ın Anadolu ve Türkistan'ın dinî ve siyâsî bütünlüğüne karşı hasmâne faaliyetleri önemli bir rol oynamıştır. Genellikle, siyâsî ilişkilerin Yavuz Sultan Selim döneminde başladığı kabul edilir. Ancak, 1510'da Merv yakınındaki Mahmudabad'da yapılan Safevî-Özbek savaşında Şah İsmail, Özbekleri yenerek Muhammed Şeybanî Han'ın kesik başını, II. Bayezîd'e tacizkâr bir mektupla göndermiş olması, Osmanlı-Özbek siyâsî ilişkilerinin daha önceki varlığını ortaya koymaktadır (1).

İran'ın Anadolu'ya yönelik mütecaviz siyasetine son vermek üzere Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Savaşı (1514) öncesi giriştiği ittifak arayışları, taraflar arasındaki diplomatik temasların kurulmasına yol açmıştır. Nitekim, ilk resmî temasların Yavuz Sultan Selim'in Muhammed Bey vasıtasıyla Semerkand hükümdarı Köşkücü Han (1510-1530)'a (2) Çaldıran Savaşı öncesinde gönderdiği Ağustos 1514 (Muharrem 920) tarihli nâmesiyle başladığı görülür (3). Yavuz, bu farsça yazılan mektubunda doğu bölgesi halkının Şia zulmünden bıktığını, Müslümanların can, mal ve namusunun tehlikede olduğunu belirterek adı geçen fesadın önünün alınacağını bildirmiştir. Ayrıca, kurulmuş olan dostluğun sağlamlaşmasını da istemiştir. Böylelikle, Yavuz Sultan Selim, yazdığı bu mektup ile İran'a karşı Türkistan Müslümanlarıyla ittifakın temelini atmış olmaktadır.

Osmanlı hükümdarının bu girişimine karşılık, Semarkand Hanı göndermiş olduğu cevabnamede (4), Padişahı, Şeybani Han'ın ölümünden sonra Türkistan'daki siyâsî gelişmelerden haberdar etmiştir. Bu arada, Babürşah'ın Safevilerle birlikte Turan illerine yaptığı ve sonuçta umduğunu bulamadığı seferlerinden de bahsolunmuştur.

Osmanlıların Çaldıran Zaferi, Hazar Denizi doğusundaki Özbeklerin işine çok yaramış, Horasan ile Herat'a hücum etmelerine ve kolayca ilerlemelerine imkan vermiştir. Bu durumdan rahatsız olan Şah İsmail, Osmanlılara başvurmuş ise de netice alamamıştır. 1515 yılında da akınlarına devam eden Özbeklerin, Padişah'a sunulan

* Bu makale, yazarın *Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetleri (1510-1740)*, adıyla İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim dalında 1987'de tamamladığı yüksek lisans tezinin küçük bir ilaveyle ikinci bölümünün bir kısmından ibarettir.

** Dr. Mustafa BUDAK, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

bir arızada Amu Derya'yı geçip Herat'ı aldığı kaydedilmiştir (5). İşte Horasan'ın fethini haber vermek üzere Özbek Hanı bir elçisini İstanbul'a göndermiştir (6).

Çaldıran savaşından sonra Safevi Devleti'nin elinde bulunan en önemli kale-şehirlerden biri olan Diyarbekir, 1515'de fethedilince (7), Yavuz Sultan Selim, şehrin fethini haber vermek için Semerkând Hanı'na 8 Eylül 1515 (29 Recep 921) tarihli bir mektup göndermiştir (8). Biraz önce temas ettiğimiz gibi Horasan'ın fethini bildiren mektuba bir çeşit cevap niteliği taşıyan bu nâmesinde Osmanlı Padişahı, diyarbekir'in alınmasının, rafızî unsurları te'dîp amacını taşıdığını, ilk önce elçiler gönderip barış talep ettiğini, netice alamayınca da Şiilerle savaşılıp Diyarbekir'in alındığını bildirmiştir.

Bu arada, Özbek hükümdarlarından Hoca Muhammed Sultan'ın oğlu Canibeg, Amir Hacı Seyyid ile Yavuz'a gönderdiği bir mektupda, Mısır'ın fethinden dolayı tebriklerini sunarken, Çaldıran savaşı öncesi kızılbaşlara karşı harekete geçilmesi yönündeki emirleri doğrultusunda bir ordu ile beraber kardeşlerini ve oğullarını Horasan tarafına yolladığını bildirmiştir (9). Yine, aynı mektupdan, Osmanlı Padişahı'nın Çaldıran zaferi sonrasında Şah İsmail'i iyice ezmek amacıyla Azerbaycan taraflarına gitmek istediğini, bu niyetini bildirmek üzere Mustafa Çelebi adındaki bir elçisini Özbeklere gönderdiğini, Özbeklerin de o taraftan hücumu geçmesini tavsiye ettiğini anlamaktayız. Bu mektup, Yavuz devrinde Osmanlı Devleti'nin Özbeklere karşı tavrını ortaya koyarken, Özbeklerin de Osmanlı Sultanı'na duydukları muhabbeti bize açıklamaktadır.

Hiç şüphesiz, karşılıklı yakınlaşma teşebbüslerinde Şah İsmail idaresindeki Safevilerin yıkıcı faaliyetleri de büyük bir rol oynamıştır. Ancak, Yavuz Sultan Selim'in nerede olursa olsun Müslüman beldelerin korunması ve gerekirse her türlü yardımın yapılması hususundaki politikası (10) dikkate alınırsa, Osmanlı Sultanı'nın hassasiyeti daha iyi anlaşılabilir olacaktır.

İrakeyn Seferlerinde Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetleri

Kanuni devrinde Osmanlı-Özbek siyâsî münâsebetlerinin oldukça yoğunlaştığını görüyoruz. Bunda, Safevilerin Osmanlıların Orta Avrupa'da meşguliyetinden istifâdeyle Maverâünnehir'e hücumlarının çoğalmasının da rolü vardır. Ayrıca, İran Şahı I. Tahmasp'ın Kanuni'den aldığı tehditnâmeyle aldirmayarak, Macar Krallığı ve Alman İmparatorluğu ile münâsebetlere girişip Osmanlılara karşı ittifak arayışlarına yönelmesi (11) Osmanlı Sultanı'nı iki ateş arasında kalmamak için doğu seferine çıkmaya mecbur bırakmıştır. Kanuni İran seferine çıkmadan önce Avusturyalılarla 1533'de barış yaparak batı cephesini teminat altına almıştır (12).

Diğer tarafta, merkezi Semerkând olan Maverâünnehir hükümdarı Ubeydullah Han (1533-1539), İranlılara karşı bir taarruzda Bistam ve Damgam şehirlerini zapt ederek memleketinin hudutlarını Horasan'a kadar genişletmiş, Sadrazam İbrahim

Paşa'yı İrakeyn seferi öncesinde kızılbaşların tahripkâr hareketlerinden haberdar ederek, ittifak teklifinde bulunmuştu (13). Nitekim, İbrahim Paşa'nın "Yukarı kızılbaş ahvâli ve evza'ı" hakkında sağlıklı bilgi istediği Süleyman Paşa'nın verdiği cevap, Ubeydullah Han'ın faaliyetlerini doğrulamaktadır. Süleyman Paşa cevabnamesinde (14), İran Şahı ile ilgili çeşitli söylentilerin var olduğunu, Tahmasp'ın kışı Kum şehrinde geçirmesinin kuvvetle muhtemel bulunduğunu, çünkü Özbek hükümdarının Merv'den gelerek her an hücumu geçebileceği endişesi ile Horasan sınırından ayrılmayacağını zannedildiğini yazmaktadır.

Kanuni, İrakeyn seferine çıkmadan evvel İran'a karşı Orta Asya'da hüküm süren Semerkând, Buhara ve Belh hükümdarları ile onlara bağlı emirler hakkında gerekli bilgiyi edindikten sonra (15) belli başlı Orta Asya hükümdarlarına mektuplar göndererek Şii İran'a karşı harekete geçilmesini istemiştir. Buhâra hükümdarı Ali Sultan, Osmanlıların Tebriz'e yöneldikleri sırada Kanuni'ye yazdığı mektubunda (16) "Biz gaza niyetiyle atlanıp Tebriz üzerine yöneldik, siz de Horasan üzerine yürüyün." şeklindeki davete uyduklarını, çünkü hac yolunun açık tutulmasını istediklerini belirtmiştir. Aynı şekilde, Semerkând hükümdarı Ubeydullah Han, Kanuni'ye Yahşi Bey Hacı ile gönderdiği mektubunda, kızılbaşlara karşı açmış olduğu sefere iştirak davetini memnuniyetle karşıladığını, İslam dünyasında tefrikaya sebep olan kızılbaşların "katl ve tenkil"nin kendisinin de başlıca emeli olduğunu kaydetmiştir. Özbek hükümdarı tarafından gönderilen mektuba verilen cevapda (17), Osmanlıların kazandığı zaferlerden bahsedilmiş ve Özbeklerin elde ettiği başarıların bu zaferleri daha da önemli kıldığını bildirilmiştir.

Fakat Osmanlıların İrakeyn bölgesinde kazandığı başarılar Safevi Devleti'nin varlığını sona erdirememiştir. Bunda en önemli unsur, şüphesiz coğrafi şartlar olmuştur (18). Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin batı cephesinde Avusturya ile savaşa girmiş olması, İran işini ikinci plana bıraktırmış ve İran Şahı Tahmasp, elinden çıkmış olan bazı yerleri geri alma imkanına kavuşmuştur. 1539'da tahta çıkan ve sadece altı ay hüküm süren Köçkuncü Han'ın oğlu I. Abdullah'ın Safevilere karşı savaşıp Herat valisi kuvvetlerini telef ederek Nişabur'a kadar olan hattı itaata alması (19), Safevilerin kelimenin tam anlamıyla "fırsatı ganimet bilerek" Özbeklerle harp etmiş olduğunu bize gösterir. Nitekim, Semerkând hükümdarı Abdullatif Han (1540-1551), Kanuni'ye gönderdiği Şubat 1541 (Zilkade 947) tarihli farsça nâmede (20), Abdullah Han'ın İran'da kızılbaşlarla giriştiği sözkonusu savaştan bahsetmiş ve Harem Sultanları arasına Şah Tahmasp yüzünden tefrikâ girdiğini ve hatta onunla işbirliğinde bulunduklarını haber vererek Şiilerle "cihad"a devam ettiğini bildirmiştir.

İran'ın Osmanlı Devleti'ne karşı hasmane tavırlarından vazgeçmemesi üzerine Kanuni II. İran seferi (1548)'ne çıkmak zorunda kalmıştır. Padişah, bu seferde Halep'de kışladığı bir sırada Semerkând hanı Abdullâtif'in Baba Şeyh Abdullâtif

adında bir elçisini kabul etmiştir. Esasında hacca giden bu zatın getirdiği mektuba Ahmed Çavuş vasıtasıyla verdiği cevapda (21), Gürcistan'ın fethedildiğini, elçinin Hicâz'a gidip geldiğini ve her iki tarafın ittifâkı ile ancak İran'a karşı bir başarı elde edilebileceğini bildirmiştir (14 Cemaziye'levve 1557/31 Mayıs 1550). Ayrıca Kanuni, Şeyh Abdüllatif ve Nizameddin Ahmed Çavuş ile beraber belli sayıda tüfekçi ile darbzenler göndermiştir (22).

Fakat, Abdüllatif Han'ın ölümü (1552) üzerine oğulları ve yeğenleri arasında taht mücadelesi başlamış ve lakâbı Barak Han olan Nevruz Ahmed Bahadır Han (1552-1556), rakiplerine üstün gelerek Semerkând tahtının hâkimi olmuştur. Osmanlıların Özbeklere yaptığı bu yardımdan Nevruz Ahmed Han'ın muhtemelen Şeyh Abdüllatif ile gönderdiği Şubat 1556 (Rebiü'lahir 963) tarihli mektubu vasıtasıyla haberdar olmaktadır (23): Nevruz Han, bu mektubunda, Abdüllatif Han'ın öldüğünü ve tahta kendisinin çıktığını bildirerek "300 yeniçeri, top ve darbzenler"i ulaştığını, selefi gibi Horasan'da muhalifleriyle savaşmak istediğini ancak, asi kardeşlerinin ayaklandığını, sonradan pişman olarak kendisine bağlandıklarını ve sadece Pir Muhammed'in Belh'e kaçtığını Buhâra'nın fethedildiğini, artık, bundan sonra Horasan'a gideceğini haber vermiştir.

Bu arada, Kanuni, İran seferi sonunda Nahçıvan, Revân, ve Karabağ taraflarını zaptetmiş, Özbeklerle savaşmak zorunda kalan İran Şahı barışa razı olmuştur. Neticede, uzun süreden beri aralıklı da olsa devam eden Osmanlı-Safevi savaşı, imzalanan Amasya antlaşmasıyla (Receb 96/Mayıs 1555 sona ermiştir (24). Osmanlı-Özbek siyâsî münâsebetleri açısından bu antlaşmanın önemi, İran Şahı'nın Özbeklere karşı hiçbir olumsuz harekete girişmemeyi kabul etmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Osmanlı Padişahı, Buhâra Hâkimi Burhan Barâk Han'dan Mübârizeddin Kutluk Fuladi ile gelen mektuba verdiği cevapda (25), eski dostluğun sürdürülmesini isteyerek, hiçbir surette İran Şahı'nın Maverâünnehir'e karşı hücumlarına göz yummayacaklarını, barış için bunu şart koştuklarını ve aksi durumda kendisine haber verilmesini rica etmiştir.

Maverâünnehir'de hakimiyetini sağlayarak Semerkând hâkimi olan Nevruz Ahmed Han, Buhara'yı fethettikten sonra Seyyid Burhan Barak Han'ı Buhâra tahtında bırakmıştı. Bundan sonra, Osmanlı Devleti'nin Buhara ve Semerkând Hanlarıyla siyâsî münâsebetlerinin daha da geliştiğini müşahade etmekteyiz. Gerçi, Maverâünnehir'in gerçek hâkimi Semerkând hanları ise de Osmanlı Devleti İran'a karşı bir Sünnî-siyâsî ittifâk oluşturmak üzere her iki han ile de siyâsî münâsebetlerini sürdürmekte bir beis görmemişti. Nitekim Amasya antlaşmasından sonra Buhâra hanı elçilerinin İstanbul'a gelip gittiklerini görüyoruz. Buna sebep de râfızilerle savaşmak için askeri yardımlar istemeleridir. Seyyid Burhan Han, Nisan 1556 (Cemaziye'lahir 963) tarihli, Ahmed Çavuş ile Dost Muhammed'in getirdiği mektubunda, hac yolunu tehlikeye düşüren "küffar taifesi"yle savaşacağını, bunun

için de bir grup askeri uzman ile silah yardımının yapılmasını istemişti (26).

Aynı tarihlerde, Nevruz Ahmed Barak Han, Semerkand Müftüsü Mevlana Şeyh Muslihiddin Mustafa (27)'nin İstanbul'da bulunduğunu haber aldığı akrabası vasıtasıyla Kanuni'ye bir mektup göndermiştir (28). Mevlâna Alaaddin Ali Çelebi, Mevlâna Ahmed Çelebi ile Yahya Çelebi adlı ulemadan kişilere iltifâtî davranılmasını rica etmiştir. Kanuni, Semerkând hanına gönderdiği cevabî mektubunda (29), adı geçen ulema mensuplarına mümkün olan her türlü hürmet ve kolaylığın gösterileceğini, eski dostluğun güçlendirilmesini istediğini, fakat, İran Şahı Tahmasp ile sulh akdedildiğinden dolayı artık, askeri yardım için siyâsî durumun müsait olmadığını bildirmiştir (Receb 964/Mayıs 1557).

Bu arada, Semerkând Hanı'na muhâlif olarak Belh'de hüküm süren Özbek Pir Muhammed Han, Kanuniye dostluk ve bağlılığını bildirmiştir. Pir Muhammed'e, hac niyetiyle İstanbul'a gelen Muhammed Bedahşâni vasıtasıyla bir mektup gönderilmiştir (30). Kanuni, bu mektubunda, dostlukların ancak elçi teâtilleriyle mümkün olduğunu bildirdikten ve oğlu Bayezid'in İran'a ilticasına değindikten sonra "dinin gerektirdiğini yerine getirip kızılbaş taifesinin ortadan kaldırılmasına himmet edersiniz." demiştir (Zilhicce 968/Ağustos 1561).

XVI. yüzyılın ikinci yarısında doğru Osmanlı Devleti ile Özbek Hanlıkları arasındaki siyâsî ilişkilerin an'anevi çerçevesi devam etmekle beraber keyfiyet bakımından değişikliğe uğradığını görüyoruz. Hiç şüphesiz, bu değişiklikte İran Şahı'nın aldığı birtakım tedbirlerle, ordusunu mücehhez kılıp Özbeklere karşı hücumlarını artırmış olmasının payı büyüktür. Bunun yanı sıra, Osmanlı-Safevî mücadelesi de yeni ateşli silahlar konusunda bir hayli tecrübe sağlamıştır. Nitekim, 1514'de Osmanlıların Çaldıran'da kazandığı zaferi temin eden toplara sonradan sahip olan İran Şahı, 1528'de Özbeklere karşı giriştiği savaşı "tabur cengi" adı verilen Osmanlı metodları sayesinde kazanmıştı (31).

Ayrıca, XVI. yüzyıldan itibaren Hind ticaret yolunu kontrol etmek isteyen Portekizliler, Osmanlılara karşı müttefik bulma fikriyle 1548'de Kanunî'nin II. İran Seferi'nde kullanılması için İran ordusuna 10.000 asker ve 20 parça top sağlamışlardır (32). 1559'da Şehzade Beyazid'in 30 parça top ile İran Şahı'na iltica ettiğini İtalyan seyyahlar kaydetmişlerdir (33).

Bu gelişmeler, Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupa-İran ticarî ve askeri işbirliği sürecinin başlangıcını teşkil etmiştir. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti bir taraftan muhaliflerinin işbirliğine sebep olurken, diğer taraftan bu ittifaktan hoşlanmayan Özbek Hanları cinsinden birtakım devletlere, cihanşümül bir güç politikası takip etmede, ateşli silahlardaki teknolojik üstünlüğünden istifadeyle doğrudan askeri yardımları gerçekleştirmiştir (34). Ne var ki, Osmanlı Devleti, 1555 Amasya antlaşmasını ileri sürerek ve belki de Avusturyalılarla yapacağı harbi hesaplayarak Özbek hanlarının yardım taleplerine olumsuz cevap vermiştir (35).

Bu çerçevede diyebiliriz ki, Osmanlı Devleti'nin Özbek Hanlıkları ile siyâsî ilişkilerinin başlamasında Şii İran önemli bir rol oynamıştır. Bir başka deyişle, Osmanlı Devleti'nin Özbek Hanlıklarına karşı yürüttüğü siyâset, Safevîlere yönelik genel politikasıyla ilgilidir. Osmanlı Devleti, bu siyâsî ilişkilerin sürdürülmesinde maddî ve manevî nüfuzunu kullanarak pragmatik bir siyâsî tavır göstermiştir ki, bu durum, daha sonraki yüzyıllarda da özellikle bölgede yayılma istidâdında bulunan Rusya karşısında da devam etmiştir (36).

Dipnotlar:

1. Ghulam Sarwar, *History of Shah İsmail Safawî*; Aligarh 1975, s. 60-63, İsmail Hakkı Uzunçarşılı da aynı fikirdedir. Bkz. "Bâyezîd II", *İslâm Ansiklopedisi*, c. II, s. 397, L. Bouvat, "Şeybânî Han", *İslâm Ansiklopedisi*, C. XI, s. 455.
2. Bazı kaynaklarda Özbek hükümdarının adı Ubeydullah han olarak geçer. Bkz. Feridun Bey, *Münşeatü's-selatin*, I, s. 374-377; Oysa, L.P., Stanley'in Şeybanilerle ilgili verdiği secerede, bu tarihlerde Semerkând tahtında Köçkuncü Han bulunur. Bkz., *Düvel-i İslâmiyye* (tercüme Halil Edhem), İstanbul 1345, s. 432-433, Henry Howorth da aynı düşüncededir. Bkz., *History of the Mongols*, II/2, London 1980, s. 713-719.
3. Cennetmekân Sultan Selim Gazi Hazretleri dergâhından Semerkând Hanı Sultan Ubeyd'e irsal eylediği name-i hümayunun suretidir., Feridun Bey, *Münşeatü's-selatin*, I, s. 374-375, Aynı mektup sureti için bkz., I. Bayezid ve I. Selim Zamanına Ait Muhaberat, Topkapı Sarayı Müzesi kütüphanesi, Revan Kitaplığı, Nr. 1958, 104b-108b.
4. Feridun Bey, *Münşeatü's-selatin*, I, s. 377-379, II. Beyazid ve I. Selim Zamanına Ait Muhaberat, TSMK., Revan Kitaplığı, Nr. 1958, 108b-111b.
5. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, Ankara 1976, s. 112-113.
6. J.Von Hammer, *Devlet-i Osmaniyye Tarihi IV*, (Mehmet Aia tercümesi), İstanbul 1332, s. 66.
7. İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara 1983, s. 273-275.
8. Cennetmekân Sultan Selim Han Gazi Hazretleri dergâhından Semerkând Padişahı Ubey Han'a gönderilen cevabnamedir., Feridun Bey, *Münşeatü's-selatin*, I, s. 415-416, II. Beyazid I. Selim Zamanına Ait Muhaberat, TSMK., Revan Kitaplığı, Nr. 1958, 156a-158a.
9. Özbek hükümdarı Muhammed B. Ebu'l Hayr Han oğlu Canibeg'den Yavuz Sultan Selim'e nâme, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E.Nr. 8358, Aynı mektubun tam tercümesi için bkz., Ayten Sarıyar, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı-Özbek Münasebetleri*, İ.Ü., Edebiyat Fakültesi yayınlanmamış mezuniyet tezi (Genel kitaplık Nr. 202), İstanbul 1965, s. 36-45.
10. Ahmed Asrar, *Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Devleti'nin Dini Siyaseti ve İslam Alemi*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, doktora tezi (Genel kitaplık, Nr. 19), İstanbul 1971, s. 48-49.
11. İsmail Hamî Danişmend, *İzâhlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, II, İstanbul 1948, s. 158-159.
12. İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s. 336-337, Tayyib Gökbilgin, "Süleyman I", *İA*, XV, s. 115, Kerim Yans, *IV. Murad Devrinde Osmanlı-Safevî Münasebetleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, doktora tezi (Genel kitaplık, Nr. 49), İstanbul 1977, s. 12.
13. A.Asrar, *Kanuni Sultan Süleyman Devrinde...*, s. 163-164.
14. T.Gökbilgin, "Arz ve Raporlarına göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn seferlerindeki ilk tedbirleri ve fütuhâtı", *Belleten*, XXI, Sayı 83, Ankara 1957, s. 449-482.
15. İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, II, s. 348.
16. Buhara hükümdarı Ali Sultan'ın Kanuni Sultan Süleyman'a namesi, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. Nr. 8333, Mektup tercümesi için bkz., A.Sarıyar, a.g.t., s. 56-57; Tebriz, Osmanlılar tarafından 1534'de alındığına göre mektup; 1533-1534 yılları arasında gönderilmiş olması gerekir.
17. Şeybanilerden Maveraünnehir hükümdarı Ubeydullah'a cevaben gönderilen name-i hümayun, T.S.M.A., E. Nr. 6515, Bu mektup 1533 (940)'den sonra yazılmış olmalı.
18. Faruk Sümer, *Safevî Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara

1976, s. 65.

19. J.V. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, IV, s. 68.
20. Buhara hükümdarı Şeybanilerden Abdüllâtif Han'ın Kanuni Sultan Süleyman'a farsça namesi, T.S.M.A., E. Nr. 5489.
21. Cennetmekân Sultan Süleyman Han Gazi Hazretleri dergâhından Semerkând Padişahı Abdüllâtif Han'a yazılan nâme-i hümayûn suretidir., Feridun Bey, *Münşeatü's-selatin*, II, s. 606-608.
22. Seydi Ali Reis, *Miratü'l-Memalik*, İstanbul 1313, s. 64-68, H.Howorth, *History of the Mongols*, II/2, s. 728, Howorth, kaynak olarak Hammer'i gösteriyor. Fakat Hammer gönderilen yenîçeri ve askerî yardım konusunda rakam vermiyor. Bkz. Hammer, *Devlet-i Osmaniyye Tarihi*, VI, s. 68.
23. Sabika Şeyh Abdüllâtif Han ile Semerkând'a gönderilen nâme-i hümayûn mukâbelesinde Barak Han'ın gönderdiği cevabdır., Feridun Bey, *Münşeatü's-selatin*, II, s. 80-81, *Kanuni Sultan Süleyman Devri Muhaberatı*, T.S.M.K., Revan Kitaplığı, Nr. 1956, 22a-24a.
24. İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s. 361, Ali Ekber Diyaneti, *Osmanlı-İran Münasebetleri (1520-1566)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, doktora tezi (Genel kitaplık Nr. 20), İstanbul 1971, s. 93-94.
25. Hüdâvendigâr Süleyman iktidârından Buhara Hâkimi Burhan Han'a yazılan cevabnamedir., *Kanuni Sultan Süleyman Devri Muhaberatı*, T.S.M.K., Revan Kitaplığı, Nr. 1956, 31a-31b, Feridun Bey, *Münşeatü's-selatin*, II, s. 50-52.
26. Feridun Bey, *Münşeatü's-selatin*, II, s. 81-83. *Kanuni Sultan Süleyman devri Muhaberatı*, T.S.M.K., Revan Kitaplığı, Nr. 1956, 24a-27b, Ayrıca, mektubun tam tercümesi için bkz., A. Sarıyar, a.g.t., s. 66-67.
27. Mevlana Şeyh Muslihiddin Mustafa, aslen Muğlalı olup, sonradan Semerkând'a giderek Uluğ Beğ Medresesi müderrisi ve bilâhire Semerkând müftüsü olmuştur. Atâhi, *Zeyl-i Şekâ'ik*, İstanbul 1268, s. 21-22.
28. Barak Han'dan Mevlana Mustafa Rumi'nin akrabası siparişine gelen namedir., Feridun Bey, *Münşeatü's-selatin*, II, s. 83-84, *Kanuni Sultan Süleyman Devri Muhaberatı*, T.S.M.K., Revan Kitaplığı, Nr. 1956, 27b-29a.
29. Hüdâvenigâr Süleyman iktidârı tarafından Barak Hana yazılan cevabnamedir., Feridun Bey, *Münşeatü's-selatin*, II, s. 84-85, *Kanuni Sultan Süleyman Devri Muhaberatı*, T.S.M.K., Revan Kitaplığı, Nr. 1956, 29a-31a, J.V. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, s. 69.
30. Sultan Süleyman Han Gazi Hazretleri dergâhından Özbek Pir Muhammed Han' yazılan nâme-i hümayûn sureti, Feridun Bey, *Münşeatü's-selatin*, II, s. 48.
31. "Şehzade Tahmasp, Irak'tan kırkbin adam ile rum usûlü tüfek ve arabalar tanzim edip sür'atle gelir. Bistâm ve Damgân'da Özbek Reniş'i mağlup edip adamlarını ve sür'atle geçer..." Babürşah, *Babürname*, (Hazırlayan R. Rahmeti Arat), Ankara 1985, s. 559.
32. R.M. Savory, "Barud (Safawids)", *Encyclopedia of Islam* s. 1059-1069.
33. *A Narrative of Italian Travels in Persia in the 15 th and 16 th Centuries*, (İngilizceye tercüme Charles Grey), London 1873, s. 228-229.
34. Halil İncalık, "The Socio political Effect of the diffusion of Fire arms in the Middle East", *War, Technology and Society in the Middle East*, London 1975, s. 202-203.
35. Hüdâvendigâr Süleyman iktidârı tarafından Barak Han'a yazılan cevabnamedir., Feridun Bey, *Münşeatü's-selatin*, II, s. 84-85, *Kanuni Sultan Süleyman Devri Muhaberatı*, T.S.M.K., Revan Kitaplığı, Nr. 1956, 29a-31a, J.V. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, IV, s. 69.
36. XIX. yüzyıldaki Rus yayılması için bkz. Mehmet Saray, *Rus İlgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyâsî Münasebetler (1775-1875)*, İstanbul, 1984.

XV. Yüzyılda Özbeklerin Ortaya Çıkışı ve Özbek Hanlıkları

Mediha AKARSLAN

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ortaya çıkan Türk Cumhuriyetleri'nden biri olan Özbekistan Batı Türkistan'ın Maveräünnehir denen bölgesinin en büyük kısmını oluşturur. Sır Deryâ (Seyhun) ile Amu Derya (Ceyhun) arasında yer alır. Güneyde 37° paralele kadar iner, kuzeyde 45° paralele kadar çıkar. Başkent Taşkent ile İstanbul aynı paralel yakınlarındadır (1).

Özbekler XV. yüzyılda oluşmuş bir Türk Boyudur. Volga ve Ural boylarından, Kazak bozkırlarından geçen Türklerin uygar, yerleşik, yüksek kültürlü, Çağatay edebi dili konuşan yerli Maveräünnehir Türkleri ile karışmasıyla oluşmuştur. Özbekler'in siyasal bir yapı olarak ortaya çıkmaları XV. yüzyıl ortalarında olmuştur.

"Özbek" terimi ve Özbeklerin kökeni tartışılmakta olup bu konuda farklı görüşler vardır. Kendi dillerinde Özbek, Rusça'da Uzbeki olarak adlandırılırlar.

Devrim öncesi zamanlarda şehirli Özbekler "Sart'lar" olarak adlandırılırlardı, bu terim yerleşik haklar için de kullanılırdı. Özbekler de çoğu zaman oturdukları yere göre adlandırılırlardı. Örneğin; Taşkent Özbekleri, Nurata Özbekleri gibi...

I- Özbekistan'ın Tarihçesi

Özbekler XV. yüzyıl ortalarında ortaya çıkmışlardır. Özbeklerin olduğu yöreye, XIX. yüzyılın ikinci yarısında itibaren Ruslar müdahale etmeye başladılar. 1884'te Buhara ve Hive Hanlıkları dışında bütün Batı Türkistan, Rusya sömürgesi olmuştur. Buhara ve Hive'nin otonomileri ve Türk hanedanları otonomileri ve Türk hanedanları 1920'ye kadar sürdü. 1920'de bölgeye komünizm iyice hâkim oldu. Daha sonra Türk Cumhuriyetleri'nin ilhaki başladı. Ruslar Fergana Vadisi'nin büyük bir bölümünü Özbekistan'da, diğer iki parçasını da Kırgızistan ve Tacikistan'a bırakacak şekilde vadiyi parçalamışlardı. Buhara ve Hive'nin bir kısmını bünyesinde bulunduran Özbek Cumhuriyeti 27 Ekim 1924'de kuruldu. Bu Cumhuriyet 1929'a kadar Tacikistan'ı da bünyesinde bulunduruyordu. Fakat adı geçen yılda Tacikistan, bir Sovyetler Birliği Cumhuriyeti statüsünü elde etti, 1936'da Karakalpak, Özbek Cumhuriyeti ile birleştirildi. 1963'de Kırak Bozkır bölgesi Kazak Cumhuriyeti'nden Özbek Cumhuriyeti'ne verilerek küçük bir toprak düzenlemesi yapıldı (2).

Özbek Cumhuriyeti (Özbekistan Sovyet Sotsialist Respublikası) Özbekistan ola-

* Dr. Mediha AKARSLAN, Uludağ Üniversitesi, İ.İ.B.Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü.

rak da bilinir. 20 Haziran 1990'da egemenliğini ilân eden Özbekistan, 31 Ağustos 1991'de resmen bağımsızlığını dünya kamuoyuna duyurmuştur. 12 Büyük vilâyetten oluşan Özbekistan'da, bağımsızlık sonrasında 29 Aralık 1991'de genel seçimler yapıldı. Bu kısa açıklamadan sonra, XV. yüzyıla dönerek Özbek Hanlıkları'nın kuruluşu ve siyasal durumunu tetkik edelim.

I-a. Özbek Konfederasyonu

Özbekler'in ilk kurucusu XV. yüzyıl ortalarına doğru Şibanlılar'dan Ebulhayir olmuştur (3). Maveräünnehir'de kurulan Özbek hanlığı da XVI. yüzyılın sonlarına kadar Ebulhayiroğulları olarak bilinecektir. Şiban (4) Hanedanı Cuci'nin oğlu Şiban adında Cengiz Han'ın bir torunundan inmektedir. Bu hanedan soyundan üç kol gelmektedir. Bunlardan Ebulhayiroğulları Maveräünnehir'de, Yedigaroğulları Harezmi'de, Bek-Kundu oğulları da Batı Sibirya ve Tura'da Özbek hanlığı kuracaklardır (5).

Ebulhayir 1428'de bazı Özbek kabile beylerinin birliği vasıtasıyla Sibirya'da hanlanmıştır. Bütün Kazakistan'ı kontrolü altına almaya çalışarak Ural Irmağı'nın doğusunda ve Sır Derya'nın kuzeyinde kalan toprakları ele geçirmiştir. Karşıt grupların baskısıyla Sibirya'dan dönen Ebulhayir, 1430-1431'de Harezmi bölgesini ele geçirerek Ürgenç'i yağmalamıştır. O sırada Timurlular'ın elinde bulunan Harezmi bölgesi Özbekler'in başka topluluklarla iletişim içinde olduğu ilk bölgelerden olmuştur. İduku Bahadır zamanında (1396-1411) Özbekler Harezmi bölgesinde Timurlular'a karşı akınlarda bulunmuşlar ve burada bir süre kalmışlardır. Özbekler bu süre zarfında şunu tesbit etmişlerdir ki;

1. Yerleşik hayata intibakları iyidir.
2. Askeri güçlerini iyi geliştirdikleri, gösterdikleri başarı ile saptanmıştır (6).

Bundan sonra, yerleşik bölgeleri ve kent merkezlerini ele geçirmek isteyen Ebulhayir, Sır Derya üzerindeki kentlere de akınlarda bulunmuştur. Bu arada Maveräünnehir işlerine karışan Ebulhayir 1451'lerde Ebu Said'in Semerkant tahtına çıkmasına yardım etmiştir (7).

Ebulhayir'in oluşturduğu Özbek konfederasyonu uzun sürmemiştir. Kurulan Özbek Konfederasyonu, 1456-1457 yılları arasında olan yoğun istilâlar sonucunda çöküntüye uğrayıp, Ebulhayir'e bağlı Kirey ve Canibek sultanların ondan ayrılıp "Kazak" (kendi başına, kendi kendinin beği) olmaları ile bölünmeye başlamıştır (8).

Esasında bu ayrılık ve bölünme eylemleri Orta Asya'da bazı değişiklikleri haber veren ön olaylar gibidir. Bu devirde, Özbekler Orta Asya'nın yerleşik merkezlerine özellikle Maveräünnehir ve Harezmi yörelerine doğru yönelmişlerdir. Kazaklar ise stepleri tercih etmişlerdir.

1-b. Şeyban (Şiban) - Özbek Hanlıklarının Kuruluşu

XV. yüzyıl ortalarında Şibanlılar Hanedanından Ebulhayir'in temsil ettiği Özbek

Konfederasyonu dağıldıktan sonra Şiban Özbekleri Ebülhayir'in torunu Muhammed Şaybak'ın (Şeybani) (1468-1510) liderliğinde XVI. yüzyılın başlarında Orta Asya'nın yerleşik merkezlerinde özellikle Harezm ve Maverâünnehir yörelerinde yerleşmeye başladılar.

Özbekler bu bölgeleri Timurlar'ın egemenliğine son vererek ellerine geçirdiler. Bundan sonra yani, XVI. yüzyılın başlarından itibaren, Orta Asya'nın yerleşik bölgelerinde Özbek devri başlamıştır. 1500 yılında Özbekler, Buhara'ya girdiler. Yine aynı yıl içinde Timurlular'ın merkezi Samarkand'ı da ellerine geçirdiler. Özbeklerin lideri Muhammed Şaybak, Timurlular Hanedanını siyasal iktidardan uzaklaştırdığını beyan ederek, tahta oturdu (9). Bu arada, ileride Hindistan'da Hind-Timur Devletini kuracak olan Timurlular'dan, Babür'le yoğun mücadeleye girişti (10).

Özbekler 1510 yılında bütün Maverâünnehir'e Harezm, Belh ve Horasan'a hakim olmuşlardı. Özbeklerin Timurlular ülkesine yerleşmeleri onları İran'da Safavi Devleti'ni kuran Şah İsmail ile komşu yaptı. Bundan sonra, takibeden yıllarda, Şah İsmail, Babür ve Özbeklerin bölgeyi hakimiyetleri altına alma çabalarından dolayı bölge yönetimi sık sık el değiştirdi. Mücadelede bir nevi dini yön de vardı. Şöyle ki; Şah İsmail Şii idi; Babür, Özbekler ve yerli halk Sünni idi. Ama Özbeklere karşı, Şah İsmail ile Babür'ün işbirliği oldu. Sonuçta; Şeybaniler (Şiban) galip geldiler, ancak çoğu zaman bölgedeki kontrolleri sözde kaldı, çünkü sık sık mahalli liderler gerçekte bağımsızlıklarını elde ediyorlardı (11).

Bu olaylar, Özbek Hanlıklarının kesin olarak kuruluşunu ortaya çıkardı. Şöyle ki; 1512'de Samarkand merkez olmak üzere Maverâünnehir Özbek Hanlığı kurulurken aynı yılda Harezm Özbek Hanlığı kurulmuştur (12).

Oğuz-Türkmen unsurunun yoğun olduğu Harezm'de Özbek Hanlığı kurulduktan sonra, Türkmenler'le Özbekler arasında değişik örf ve adetten doğan mücadele olmuştur. Ayrıca, bu iki hanlık arasında da ilişkiler iyi olmamıştır. Bu tarihten itibaren birbirine rakip olan bu iki hanlık çoğu zaman birbirlerinden farklı dış politika izlemiştir (13).

Türkmenlerle Özbekler arasındaki bu gerginlikten istifade eden Maverâünnehir Özbek Hanlığı, dönem, dönem Harezm Özbek Hanlığı'nı ele geçirmiştir. Fakat bu ele geçirme eylemi süreklilik arz etmemiştir. XVI. yüzyılda kuruluş sürecini yaşayan Özbek Hanlıkları Orta Asya'nın siyasal yapısında da yeni bir değişikliğin ortaya çıkmasına sebebiyet verdi.

II- XVI. Yüzyılda Özbek Hanlıklarının Siyasal Yapısı ve Bölgeye Etkileri

XVI. yüzyılın başlarından itibaren Maverâünnehir ve Harezm gibi Orta Asya'nın yerleşik bölgelerinde Timurlular egemenliğinin sona erışı, göçebe geleneklerine ve siyasal ideallerine sahip Özbeklerin gelişi ve Özbek Hanlıklarının kuruluşu, Orta Asya'da yeni bir siyasal yapının ya da sistemin oluşumuna işaret etmektedir. Bu

oluşum ise bölgenin üç yüz yıl ve daha fazla sürecek olan siyasal tarihinin temellerini teşkil edecektir (14). Timurlular zamanında hızlanan adem-i merkeziyetçi süreç, Özbekler ile kesin bir siyasal yapı şekline dönüşecek, XIX. yüzyılda Rusya'nın bu hanlıkları ele geçirmesine kadar devam edecektir.

Özbekler'in bu yöreye gelişi, bazı tarihçiler tarafından yeni bir göç dalgası olarak nitelendirilmektedir. Bu yeni siyasal düzen; "Çok merkezli, hâkimiyette ortaklığı, kaynakların kullanımında ise üleşilmeyi, kaynakların yerel olarak toplanmasını ve yerel güçlere dağıtılmasını" (15) öngören bir siyasal yapıydı. Esasında bu siyasal yapı o dönemde merkeziyetçi İran-İslam bürokratik devlet sistemiyle bağdaşmıyordu. Çünkü çok merkezli idi. Özbekler'in siyasal sisteminde, siyasal egemenlik kişiye münhasır değil, hanedan soyunun bütün üyelerine aittir (16). Daha açık bir ifade ile hâkimiyette ortaklık söz konusudur. Bu bağlamda Maverâünnehir Özbek Hanlığı'nda siyasal egemenlik Şiban hanedan kolundan Ebülhayiroğulları'na Harezm'de ise Yedigaroğulları'na aittir (17). Maverâünnehir'de Özbek Hanlığı'nı 1510'a kadar Şaybak Han 1540'a kadar Küşküncü Han, Ebusaid ve Ubeydullah Han, 1540-1559 yılları arasında Han Barak (Nevruz Ahmed), 1560-1598 yılları arasında Abdullah Han temsil etmiştir (18). Harezm Özbek Hanlığı'nı ise Yedigaroğullarından İlbars, Sufyan Han (1525-1535), Din Mehmed, Hacı Mehmed (1557-1505) temsil etmiştir (19).

Özbek siyasal anlayışında; Hanedan ailesine ait topraklar ailenin koleteral soydan gelen bütün üyelerine üleştirilmektedir. Ülüş sisteminin temeli budur (20). Yine Özbek siyasal sisteminde; kişisel, babadan oğula geçebilen bir ardılık yerine koleral; yani yatay kardeşlerarası bir veraset sistemi söz konusudur. Bu sistemde hanedan soyunun yaşça en büyük üyesi diğer soy temsilcileri tarafından "han" olarak seçilir (21). Maverâünnehir Hanının başkentte oturma, kurultaylara başkanlık etme, adına hutbe okutma ve para bastırma gibi yetkileri vardır. Ancak seçilmiş ve eşitlerden biri olarak onun yetkileri sınırlı olduğu gibi konumunu mutlak bir otoriteye dönüştürmesi ihtimali azdır. Siyasal egemenlik, ailenin üyeleri olan sultanlara mülklerle birlikte dağıtılmıştır. Sultan koleteral soyu temsil etmekte ve irsi olarak sahip oldukları topraklar üzerinde yerel otonomiye sahiptir. Sultan ve han arasındaki ilişkiler zayıftır. Hanların otoritesi çok zaman sembolik olarak kalmıştır. Bu, Özbek siyasal sisteminde topraklar devamlı üleştirildiği için toprakları genişletme isteği ve çabası, sistemin işleyebilmesi için daima gerekli olmuştur (22). Bu nedenle Özbekler sınırlarını genişletmek için daima akınlar yapmışlardır.

Nitekim Şiban Şeybani hanedanı Abdullah Han (1557'den itibaren Buhara'nın hakimi; 1583'den 1598'e kadar da bütün Özbek topraklarının hakimi) yönetiminde genişleme doruk noktasına ulaştı. Abdullah Han yönetiminde Özbek Hanlığı doğuda Hotan ve Kaşgar, güneyde Belh ve Badahşan, kuzeyde de Taşkent topraklarına kadar genişledi. Ancak Abdullah kendi neslinin sonuncusuydu, çünkü oğlunun ölümünden sonra taht Astrahan Hanlığı'ndan bir prense verildi. İlk defa 15. yüzyılda Amuderya'ya yerleşen Özbekler 17 yüzyılın başlarına gelindiğinde kendilerinden

çok önce bu bölgeye yerleşmiş olan Karahanlılar gibi Türk halklarıyla kaynaşmışlardı. Astrahanlılar döneminde mahalli özerklik eğilimi arttı. Artık tek bir üniter Özbek Hanlığı yoktu. Astrahanlıların merkezi olan Buhara güçlü durumunu devam ettirdi. Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlayan ticaret ağının önemli bir kavşağı olması sebebiyle de zenginliğini ve önemini korudu. Bu arada;

1. Semerkant Bölgesinde Hive Hanlığı

2. Fergana'da Hokand Hanlığı gelişti.

Özbeklerin devamı durumunda merkezi Buhara olan Astrahanlılar'da dahil olmak üzere Ruslar bu üç devlet ile de onları güçsüz duruma getirinceye kadar mücadele ettiler.

1740'lı yıllarda Fars lideri Nadir Şah, Orta Asya'nın denetimini eline geçirdi. Onun himayesindeki Muhammed Rahim Bey, 1753'de Astrahanlılar'ın yerini alarak Buhara tahtına yerleşti. "Han" ünvanı yerine "Emir" ünvanını almayı tercih etti. Halk Cumhuriyeti'nin kurulması dönemi 1920'ye kadar siyasal iktidarda kalacak olacak Mengit Hanedanlığını kurdu (23).

Sonuç

Kendi dillerinde Özbek, Rusça Uzbeki olarak adlandırılan Özbekler XV. yüzyılda tam anlamıyla siyasal bir yapı olarak ortaya çıkmışlardır. Esasında XV. ve XVI. yüzyıl da Asya'nın siyasal yapısında köklü değişikliklere işaret eden siyasal gelişmelerin olduğu bir dönemdir. Çünkü XVI. yüzyıl başlarından itibaren Asya'da yerleşik güçlü aktörler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu aktörlerden birisi de, Özbek Hanlıkları'dır.

Göçebe gelenek ve ideallerine haiz Özbekler, Timurlular egemenliğini sona erdirerek, XVI. yüzyıl başlarında Maverünnehir ve Harezm gibi Orta Asya'nın yerleşik bölgelerine yerleşerek, kendilerine özgü, bu hususta yoğun çalışmalar yapan Dickson'un ifadesiyle; Özbek siyasal sistemini kurarak, XIX. yüzyılda bu hanlıkların Rusya tarafından ele geçirilmesine kadar bunu yaşatmışlardır. Diğer bir ifade ile; XVI. yüzyılda Özbekler, Timurlular egemenliğine son vererek, 300 yıldan daha fazla sürecek olan siyasi tarihin temellerini atmışlardır.

Dipnotlar

1. Ötüken Türk Tarihi Ansiklopedisi, Ötüken Neşriyat A.Ş. İstanbul, 1985, C. XII, s. 2950.
2. Yılmaz, Öztuna, Devletler ve Hanedanlar, Kültür Bakanlığı Yayını, Cilt. IV, s. 242.
3. H.Howorth, History of the Mongols From the 14th Century to the 19th Century, Burt Franklin, New York: 1980, s. 687-747.
4. "Aslı" "Şeyban" olan bu hanedan adının "Şiban" şeklinde okunuşu hakkında bakınız; Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1982.
5. Howorth, a.g.e, s. 686.
6. A. Edward, Allworth, The Modern Uzbeks, Hoover Institution, Press, Standford 1990, s. 6.

7. B. Peter, Golden, An Introduction to the History of the Turkish Peoples, Ethogenesis and Early Modern Eurasia and the Middle East Otto Handsowitz, Wiesbaden 1992, s. 331.
8. V.V., Barthold, "Kazakh", Encyclopaedia of Islam, E. I, Brill, Leiden.
9. Howorth, a.g.e, s. 695; Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu, (Çev. M. Reşat Uzman); Ötüken Yayınları, İstanbul 1980).
10. Gazi Zahirüddin, Muhammed Babur, Vekayi Babur'un Hatıratı, 2. Baskı, C. I, (Çev. R. Rahmetli Arat) T. Tarih Kurumu bs. Ankara 1987, s. 99.
11. Shirin, Akiner, Sovyet Müslümanları, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 231.
12. B. Martin, Dickson, Shah Tahmasb and The Uzbeks (The Duel For Khurasan with Ubeyd Khan 930-940/1524-1540) Princeton University, a.g.e., s. 22.
13. Dickson, a.g.e., s. 22.
14. D.Robert, McChesney, Wakf In Central Asia. Four Hundred Years in the History of a Muslim Shrine, 1480-1889, Princeton University Press, Princeton, New Jersey; 1991, s. 49-50.
15. İsenbike, Togan, "İmparatorluklar ve Ticaret Yolları." 1. Uluslararası Tarih Vakfı Kongresi'ne Sunulan Bildirisi, s. 6.
16. E.John, Woods, Akkoyunlular, Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk, (Çev. Sibel Özbudun) Milliyet Yayınları, İstanbul 1993, s. 19-30.
17. V.V. Barthold, Four Studies on the History of Central Asia; Mir Ali Shir, A History of Turkmen People, C. III, Leiden; 1962, s. 136.
18. Z. Velidi Togan, Bugünkü Türk İli, s. 123-124.
19. Z. Velidi Togan, Bugünkü Türk İli, s. 124.
20. "Ülüş sistemi" hakkında daha geniş bilgi için bkz. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, 3. baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
21. Dickson, a.g.e., 1958, s. 26.
22. Mc Chensney, a.g.e, s. 60.
23. Sovyet Müslümanları, s. 231.

Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler Birliği'nin Türk Tarihine Bakışı

Nadir DEVLET

Giriş:

Rusların Türkler ve Türkiye ile ilgisi çok eski tarihlere dayanmaktadır. Bu gerek iki ırkın tarihi temaslarından ve gerekse büyük devlet olma gereğinden kaynaklanmaktadır. Ruslar bilhassa çarlık döneminde kendileri gibi büyük bir imparatorluğa sahip Osmanlı Devleti ile hayli ilgilenmişler onunla ilgili bizleri gıpta ettirecek çok sayıda araştırmalar yapmışlardır. Türk ilim aleminin ise Rusların bizlerle ilgilendiği derecede Rusya (SSCB) ile ilgilenmemiş olduğu ise maalesef bir gerçektir. Rusya'nın Türklerle bilimsel olarak ilgisi XVIII. y.y.'ın başında başlamış olmasına rağmen bundan çok önceleri de, yani ta IX. ve X. y.y.'lara ait Rus vekayinamelerinde (letopis) de Türklerle ilgili haberlere rastlamaktayız.

Türkler hakkında ilk haberler:

IX. yy.'ın sonları ile X. y.y.'ın ilk yıllarında başta Kiyef Rusyası olarak bilinen Doğu Slavlarının knezlikleri (beylikleri) teşekküle başladığı dönemden itibaren Bulgar, Suvar, Peçenek, Tork, Hazar, Kıpçak v.b. gibi değişik Türk kavimleri ile dostane veya hasmane münasebetlere girmişlerdir. Rusların Türklerle ilk temasları IX. y.y.'da Hazarlar dönemine rastlar. 839 tarihine ait bir kayıta Türkçe "kagan" tabirinin kullanıldığını tesbit ediyoruz. Doğu Slavlarının Hazarlarla temaslarına ait ilk kayıt 859 tarihine (1), Knez Igor (912-945)'un Peçeneklerle bir antlaşma yapması ise 915 yılına rastlamaktadır (2). Kiyef Rusya'sının Rusların yabancı dillere ilgisi hakkındaki mühim bir kayıt Vladimir II. (Monamah) (1113-1125)'in babasının (Vsevolod Yaroslaviç) beş yabancı dil bildiği hususundaki beyanıdır. Bu sayılan beş dilin bir tanesi Polovets yani Kıpçak dilidir. Kıpçakçanın ise Hazarca, Bulgarca veya Torkça (Uz) gibi o dönemde kullanılan Ana Türkçenin bir şivesi olduğu malumdur (3).

Ruslar Türk Hanlıklarını ele geçiriyorlar:

XIII. y.y.'da Doğu Slavları Altın Orta Devletinin (1240-1502) himayesi altına girince de Türklerle bu sefer ast üst ilişkisine girmiş oldular (4). Altın Orta Devletinin çözüme devrinde Moskova Knezliği diğer knezlikler arasında en güçlüsü du-

* Prof. Dr. Nadir DEVLET, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

rumuna geldi (5). XV. y.y.'da bu bölgede ortaya çıkan Kazan (1437-1552), Kırım (1460-1783), Astrahan (1466-1556), Kasım (1445-1681) ve Sibir (1240-1598) Hanlıkları bu sefer Moskova Knezliğinin muhabatı durumuna düştüler (6). Moskova Knezliğinin politikası bu hanlıkları ortadan kaldırarak 2.5 asırlık "Tatar Boyunduruğu" (Tatarskaya İga) döneminin intikamını almaktı. Aslında bu nefret Rus ve Sovyet döneminin tarih kitaplarında ve müfredat programlarında daima yansdı (7). (Korkunç) İvan IV. (1553-1584) bu hayali gerçekleştirdi ve Kazan (1552) ile Astrahan (1556) Hanlıklarını birbiri ardına ortadan kaldırdı.

Rus hakimiyetinde bazı Türk boyları:

Böylece Rus-Türk münasebetlerinde yeni bir dönem hakim ve teba ilişkisi başlamış oldu. Başka bir ifade ile milli bir devletten koloniyal bir devlete dönüşen Moskova Knezliği ve Ruslar ilk defa olarak Türk boyları arasında Tatarlarla doğrudan doğruya temasa geçmiş oldular. İvan IV. bu tarihi başarının şerefine Moskova'nın (eski) Kızıl Meydan'ındaki meşhur St.Basil kilisesini inşaa ettirdi. Moskova'nın hatta Rusya'nın sembolü durumundaki bu kilise Kazan'da İvan IV. tarafından yıktırılan 7 minareli camiye nisbetle 7 soğan kubbeli olarak inşaa ettirilmiştir. Bu zaferden sonra Rus ortodoks kilisesinin üstündeki haçlara bir de ay ilave edilerek, hristiyanlığın islamiyet üzerindeki hakimiyeti simgelendi. XVII. y.y.'da, Rusya artık Osmanlı Devletinin de ciddi bir rakibi durumuna gelmişti. Bu rekabet 1. Dünya savaşının sonuna kadar genelde silahlı mücadele şeklinde kendini gösterdi (8).

Rus biliminin Türklere bakışı:

Rus bilim adamlarının Türklere ve Türkiye'ye bakış açılarını iki kategoride mütalaa etmemiz gerekmektedir. Çünkü Rus bilim anlayışı Türk halklarını iki kısımda inceleye gelmiştir. Türkiye'de yaşayan veya Osmanlı hakimiyeti altında bulunan Türkler "Türk" (turok), Rusya İmparatorluğunun hakimiyeti altındaki değişik adlarla bilinen Türk halkları ise "Türki" (tyurskih narodov) diye adlandırılarak ayrı ayrı incelemeye tabi tutulmuşlardır. Dolayısıyla başta şarkiyat ilmi daha sonra ise Türkoloji (Türkiyat) ilmi içinde incelenen Türkler Rus ilim geleneğinde iki ayrı branş şeklinde gelişmiştir. Türk tarihi denildiğinde Rus ilim dünyası Türkiye tarihini anlamakta, Türkiye (Osmanlı Devleti) sınırları dışında kalan Türklerin tarihi ise "Türki halkların tarihleri" şeklinde genelde ayrı ayrı mütalaa edilmektedir. Dolayısıyla Rusların Türk tarihine bakışlarını incelediğimizde biz de ister istemez bu nevi bir ayırma gitmek zorundayız. Zaten ülkemizin üniversitelerinin tarih bölümlerinde kullanıla gelmekte olan tarihi çağlar sistemi de buna benzer bir ayırım yapmış bulunmaktadır. Yürürlükteki bu resmi tarih sistemine göre, İlk Çağ dönemi tarihi derslerinde Anadolu'nun ilkçağlardaki toplulukları, Grek ve Roma tarihleri incelenmektedir. Yani Türklerin ilk çağı tarih bölümlerindeki İlkçağ anabilim dalının

konusu olmamaktadır. Bunun dışındaki orta, yeni ve yakınçağlar da tamamen Anadolu ve çevresi, yani genellikle Osmanlı Tarihi ile kendini sınırlamaktadır. Adı geçen tarihi çağlar anabilim dallarında Türk tarihinin diğer toplulukları ve siyasi kuruluşları incelenmemektedir. Bunların hepsi ise Genel Türk Tarihi anabilim dalının konusu olmakta ve tek bir anabilim dalı ile kısıtlanmış olduğundan bu dalda yeterince bilimsel çalışma yapılamamaktadır.

Çarlık Rusyası ve Türkiye:

Rusların Türklerle, daha doğrusu Osmanlı İmparatorluğu ile ciddi ve bilimsel olarak ilgilenmeye başlamaları (Büyük) Petro I. (1687-1725) dönemine rastlar. Rusya'da yapılan bir hayli reformda damgası bulunan Petro I. Rusya'da ilk akademinin, ilk üniversitenin kurulmasına ve bilimsel şarkiyat çalışmalarının başlatılmasına da önayak olmuştu. Kur'an-ı Kerim de onun emri ile ilk defa olarak 1716'da Rusçaya tercüme edilmişti. Bu tercüme 1647'de yayınlanan Fransızca aslı esas alınarak yapılmıştı. Aynı yılda (1716) Rus senatosunun kararı ile Moskova'daki Latin okulunda ilk defa olarak beş öğrenci için Türkçe, Arapça ve Farsça eğitim başlatıldı (9). Aynı yılda Dimitri Kantemir (1673-1723) "Osmanlı hanedanının yükselişi ve yıkılışı" adlı Latince eseri yayınlandı. Bu eser Osmanlı imparatorluğunun siyasi ve askeri durumunu ilk defa olarak sistematik olarak inceleyen bir çalışma olması yönüyle de dikkati çekmişti. Dolayısıyla bu eser İngilizceye (1734-35; 2.bsk. 1756), Fransızcaya (1743), Almancaya (1745) ve Rumenceye (1872) tercüme edilmişti (10). Daha sonra 1720'de gene aynı müellifin "Dini sistem ve Türk imparatorluğunda durum" (Systema de religione et statu Imperii Turcici) adlı eseri yayınlandı. Dimitri Kantemir Rusya'da ilk defa olarak Arap harfleri ile yayın yapma şerefini de elde etmiş bir âlimdir. O Petro I.'nin İran'a yaptığı sefer dolayısıyla onun 15 Temmuz 1722 tarihli fermanını Astrahan'da Osmanlıca olarak yayınlamıştı (11).

XVIII. y.y.'dan sonra Rus bilimi ve Türkler:

XVIII. y.y.'da başlayan bu ilginin Rusya ile Türkiye arasında hasmane münâsebetler çoğaldıkça arttığını müşahade ediyoruz. 1713-1917 yılları arasındaki iki asırlık dönemde Türkiye hakkında değişik bilimsel dergiler, gazetelerde yayınlanan makalelerin, ansiklopedi maddelerinin ve müstakil eserlerin toplam olarak 4874 bibliyografik künyede toplanmış olduğunu görmekteyiz. bu kayıtların %50'sinden fazlasının (2507 künye) tarihle ilgili olması da Rusların Türkiye (Osmanlı) Tarihine verdikleri ehemmiyetin bir göstergesi durumundadır. Rus araştırmacılar Osmanlı İmparatorluğunun tarihi dışında hemen her konusuyla da ilgilenmeyi ihmal etmemişlerdir. Tarih dışında Rusların en fazla ilgisini çeken konuların Türkiye'deki milli (etnik) sorunlar (568 künye) ve Türkiye'nin ekonomisi (465 künye) olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra sırasıyla Türkiye ile ilgili se-

yahatnâmeler (331 künye), silahlı kuvvetler (262 künye), İslâmiyet (163 künye), dil ve edebiyat (133 künye), Türkiye coğrafyası (90 künye), etnografi ve demografi (85 künye), eğitim ve basın-yayın (40 künye), san'at (37 künye), devlet düzeni (27 künye), kadınların durumu (17 künye) ve bunun dışında kalan genel konular (47 künye) Rus araştırmacılarının incelediği konular olmuştur (12).

1713-1917 yılları arasında Türkiye tarihi ile ilgili yayınlanan eserlerin konularına göre dağılımı aşağıdaki gibidir:

Türkiye ve Ortaçağ	76 kayıt
Türkiye ve Yeniçağ	403 kayıt
Gенç Türk ihtilali	90 kayıt
Türk-İran Savaşı	24 kayıt
Balkan Savaşları	121 kayıt
Türkiye ve I. Dünya Savaşı	117 kayıt
Rusya ve Türkiye	271 kayıt
Rusya-Türkiye Savaşları	
(Genel)	154 kayıt
Rusya-Türkiye arasında 1768'e kadar Savaşlar	61 kayıt
Rusya-Türkiye Savaşı 1768-1774	63 kayıt
Rusya-Türkiye Savaşı 1787-1791	71 kayıt
Rusya-Türkiye Savaşı 1806-1812	64 kayıt
Rusya-Türkiye Savaşı 1828-1829	151 kayıt
Kırım Savaşı 1853-1856	128 kayıt
Rusya-Türkiye Savaşı 1877-1878	627 kayıt

Yukarıdaki bibliyografik kayıtları incelediğimizde Rus ilim adamlarının bilhassa bizim 93 savaşı dediğimiz 1877/78 Osmanlı-Rus Savaşı ile ilgili kitap, makale ve inceleme yayınladıklarını görmekteyiz. İki ülke arasındaki yıllarca süren savaşlara ayrılan bu çalışmaların dışında Türk Silahlı Kuvvetleri ile ilgili 262 kayıta da rastlamaktayız. Bütün bu çalışmalar Rusya'nın düşmanını ne kadar ciddiye aldığını ve ne kadar derinlemesine incelediğini göstermektedir. Rusya bununla da yetinmeyip zaafî olarak kabul ettiği Türkiye'nin azınlıkları konusuna da eğilmiştir. Rus ilmi çalışmaları Türkiye'deki dört genel kategoride değerlendirmiştir. Bunlar Balkan halkları (393 kayıt), Ermeniler (93 kayıt), Kürtler (46 kayıt) ve genelde Yahudilerin yaşadığı diğer azınlıklar (36 kayıt) olmak üzere dört kısma ayrılmaktadır (13). Bibliyografik kayıtlara göre Rusya'nın Türkiye'deki azınlıklarla ilgisinin XIX. y.y.'ın ikinci yarısından itibaren başladığı anlaşılmaktadır. Rusya siyasi olarak ta Balkan halklarının ve bilhassa Slavların hamisi rolüne soyunmaya karar verince Rus ilim adamlarının Balkan araştırmaları hayli gelişmişti. Rusya Osmanlı Devletini belki

bu bilimsel çalışmaların da bir neticesi olarak Balkanlarda zayıflatırken imparatorluğun doğusundaki azınlıklara da el atmanın faydalı olabileceğini düşünmüştü. Ancak bunu yaparken kendisinden kaçarak Türkiye'ye sığınan Kuzey Kafkasyahlara aynı bilimsel ilgiyi göstermemiş olduğu da bir vakıdır.

Kürtler: Kürtlerle ilgili ilk bibliografik kayıt 1826 yılına ait on sayfalık bir makaledir.

A. Jobert, "Kurdistan", *Severniy Arhiv*, (1826), sayı XIV ve XV, sh.173-183 (14).

Bunun dışında XIX. y.y.'a ait daha üç kayıt olup, 1917 yılına kadar Kürtlerle ilgili yayınlanan en geniş kapsamlı eser olarak Aver'yanov'un çalışmasını görmekteyiz.

P.I. Aver'yanov, *Kurdi v voynah Rossii s Persiei i Turtsiei v teçenie XIX stoletiya. Sovremennoe političeskoe položenie turetskih, persidskih i russkih kurdiv* (XIX. y.y.'ın akışında Rusya'nın İran ve Türkiye ile savaşlarında Kürtler. Türkiye, İran ve Rusya Kürtlerinin şimdiki siyasi durumları), (Tiflis 1900), 136 s. (15).

Ermeniler: Rusya'da Türkiye'deki Ermenilere karşı ilginin Kürtlere olan ilgi gibi ancak XIX. y.y.'ın ikinci yarısı, daha doğrusu son çeyreğinde başladığını görmekteyiz. Türkiye'deki Ermenilerle ilgili en eski bibliyografik kayıt 1874 tarihini taşımaktadır.

G. Kipert, "O dorogah Turetskoy Armenii. Sostavleno iz marşrutnih opisaniya polkovn. Yu. Bluma", *Matrialı dıya geografii Aziatskoy Turtsii* (Türk Ermenistan'ının yolları hakkında. Binbaşı Yu. Blum'un güzergâh notlarından yararlanılarak hazırlandı, "Asya Türkiye'si coğrafyası ile ilgili malzemeler"), (Tiflis 1874), 1-16. kitaplar (16).

Daha sonraki yıllarda ortaya çıkan eser ve makalelerin bir hayli Türkiye'yi Ermeni sorunu konusunda suçlayıcı mahiyetteki eserlerdir.

Çarlık Rusyası ve Türk toplulukları:

Rusya'nın Türkiye dışındaki Türk halkları ile alâkası, yukarıda da değindiğimiz üzere, bilhassa kendi hakimiyeti altına giren Türk toplulukları ile ilgili olmuştur. Bu Türk toplulukları arasında da Kazan Hanlığı ve onun esas yerli halkı olan Tatarlar ilk olarak Moskova Knezliğinin hakimiyeti altına girdiği için Rusların ilk tanıdıkları Türk topluluğu olmuştur. Dolayısıyla da "Tatar" adı Rusların tanıdıkları her bir Türk-müslüman topluluğuna taktığı genel ad olarak uzun yıllar resmen kullanılmıştır. Şarkiyat çalışmaları için seçilen merkezlerden birinin de Kazan olması işte bu eski tarihi ilişkinin bir neticesidir. Rus ilim adamları kendi boyundurukları altındaki değişik Türk ve müslüman toplulukların zengin tarihlerini incelemekten ziyade onların dil, edebiyat ve sosyal hayatları ile daha fazla ilgilenmişlerdir. Tür-

kolojinin Rusya'da çok köklü bir temele oturmasının nedenlerinden biri de bu olsa gerektir.

1805 yılı Rusya'nın iki üniversitesinde, yani Kazan ve Harkov üniversitelerinde şarkiyat kürsülerinin açıldığı yıl olarak dikkati çeker (17). Daha sonra Moskova (1811) ve St. Petersburg (1819) üniversitelerinde de şarkiyat kürsüleri açılmıştır (18). Bu kürsülerde genelde Arap ve Türk dilleri öğretilirdi. Ders programlarında hem Osmanlı Türkçesi, hem de Çağatayca, Tatarca gibi yerel Türk dillerinin ve buna ilâveten eski Türk boylarının tarihlerinin de mevcut olduğunu görmekteyiz (19). Ancak bu Türk topluluklarının Rus hakimiyetine girmeden önceki yakın tarihlerinin Rus araştırmacılarının pek fazla ilgisini çekmediği de bir gerçektir. Çünkü onlar artık Rusya'nın basit bir tebaası derecesine düşmüş olduklarından herhangi bir tehdit unsuru değillerdi ve dolayısıyla tarihi yönden incelenecek kadar cazibeleri kalmamıştı. Ayrıca onlarda tarih şuuru uyandıracak çalışmaların da rejim tarafından desteklenmeyeceği gayet doğal idi.

SSCB ve Türk toplulukları:

Sovyet döneminde ise SSCB'deki Türk topluluklarına karşı bu nevi bir bilimsel yaklaşım devam ettiyse de, ortaya çıkarılan yeni cumhuriyetler ve o yörelerin halklarına verilen yeni milli kimliklerin gereği olarak gayr-ı Ruslar arasında da tarihçiliğe ehemmiyet verilmeye başlandı. Ancak toplulukların kendi milli tarihleri yerine cumhuriyetleri ile sınırlı kalmak kaydıyla bölgesel tarihlerin yazımına izin verildi. Başka bir ifade ile artık Tatar, Kazak, Özbek, Azeri Türklerinin kendi milli tarihleri yerine kendi adlarına tesis edilen cumhuriyetlerin (bölgelerin) tarihi tâ tarih öncesi dönemlerden itibaren kaleme alınıyordu. Bu yapılırken de değişik Türk topluluklarının aynı soydan geldikleri belirtilmeyererek, yakınlıkları vurgulanmıyor, o bölgede kurulan bir Türk devletinin diğer Türklerle ilişkisi bahsedilmemeye gayret ediliyordu. Cumhuriyet tarihleri Rus tarihi genel çevrevesinde kaleme alınarak, talebeler kendi tarihi şahsiyetlerini bilmezken Rus tarihinin bütün tarihi şahsiyetlerini kendilerinininki gibi öğreniyorlardı. Zaten "vatan" fikri bütün SSCB'yi kapsıyordu. Başka bir ifade ile yerli halklar kendi tarihi topraklarına vatan diye bakmak yerine, eski Çarlık Rusyasını veya SSCB'yi vatan olarak kabul ediyorlardı. Bunun dışında yazılan resmi tarihlerde genelde adı geçen topluluğun kendi arzusu ile Rus Devletine katıldığı şeklinde aslında tarihi gerçeklerle pek bağdaşmayan ifadeler kullanılıyordu. Hatta bu sözüm ona "Rus Devletine kendi arzusu ile katılmalar" belli yıl dönümlerinde bilimsel toplantılarla (!) kayd ediliyordu (20). Kısacası Sovyet dönemi azınlıkların kendi tarihlerini gerçekçi şekilde öğrenemedikleri, yazamadıkları bir dönem olmuştu. Bu durum da genç neslin kendi tarihinden ve değerlerinden yoksun yetişmesine sebep oldu.

SSCB ve Türkiye:

Sovyet döneminde Türkiye ile ilgili çalışmalar Çarlık dönemine nazaran çok ilerledi. Türkiye ile SSCB iki ayrı siyasi ve askeri bloklara dahil olduklarından ilişkileri de, Çarlık dönemindeki gibi sıcak çatışmalara dönüşmemiş olmasına rağmen, hasmane idi. Dolayısıyla Sovyet ilim adamlarının da Türkiye'ye bakışları o nisbette hasmane olmuştur. Sovyet döneminde tarihi araştırmaların genellikle İlimler Akademilerinin Şarkiyat Enstitülerinde yapıldığını görmekteyiz. SSCB Bilimler Akademisinin Moskova'daki Şarkiyat Enstitüsü ile Leningrad'daki (St. Petersburg) şubesi bu çalışmalarda başı çekmişlerdir. Bunun dışında ise İttifak cumhuriyetlerin ilimler akademilerinden Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcüstan İlimler Akademileri Şarkiyat Enstitülerinin çalışmaları dikkati çekmektedir. Bunun dışında eski Sovyetler Birliğinde Türkiye ile ilgilenen başka merkezler pek mevcut değildi.

1917 Ekim ihtilâlinde sonra her yönü ile yeniden şekillenen Rusya 1922'den itibaren Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği adını alıp, eğitime ve bilime çok fazla ehemmiyet verdi. Bunlar için gerekli müesseseleri ya yeniden kurdu veya eskilerine reform yaptı; aynı zamanda gerekli eğitim ve bilim kadrolarını da yetiştirdi. İşte bunun bir neticesi olarak Türkiye ile ilgili neşriyat da, geçmiş dönemlerle mukayese edildiğinde, çok arttı. 1917 ile 1975 yılları arasında, yani takriben 60 yıllık dönemde son iki asırda yapılan yayımların neredeyse 3,5 misli daha fazla yayın yapıldı (15.797 kayıt) (21). Şüphesiz 1994 yılına kadar bu rakama bir o kadar kayıt daha eklenmiştir (Ancak bununla ilgili bibliyografyaya ulaşamadık). 1917 ile 1975 yıllarındaki Türkiye ile ilgili yayınları incelediğimizde konuların çok çeşitlendiğini görmekteyiz. Çarlık döneminde tarihi konular ağırlık noktasını teşkil ederken, bu dönemde Rus ilim adamlarının Türkiye'nin kültür ve bilim hayatı (5743 kayıt) (22) ve daha sonra ekonomisi (4359 kayıt) ilgilendikleri anlaşılmaktadır (23). Tarihi konularla ilgili yayınlar ise ancak üçüncü sırada gelmektedir (3945 kayıt) (24).

1917 ile 1975 yılları arasında Türkiye Tarihi ile ilgili yayınlanan eserlerin konularına göre dağılımı aşağıdaki gibidir:

Genel	18 kayıt
Ortaçağda Türkiye (XII. y.y. sonu-XVII. y.y.'in ilk yarısı)	
Kaynaklar ve malzemeler	71 kayıt
Genel eserler	128 kayıt
Yeniçağda Türkiye (XVII. y.y.'in 2. yarısı-1918)	
Kaynaklar ve malzemeler	36 kayıt
Genel eserler	227 kayıt
I. Rus ihtilâlinin Türkiye'deki ihtilâlcı harekete etkisi. Genç Türk ihtilâli (1908-1911)	78 kayıt
I. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye	

Balkan halklarının durumu. Balkanlarda milli bağımsızlık hareketi	163 kayıt
Rusya ve Türkiye	
Kaynaklar ve dokümanlar	224 kayıt
Türkiye-Rusya Savaşları	
Genel	22 kayıt
1768 Rus-Türk Savaşı	70 kayıt
1768-1774 Rus-Türk Savaşı	35 kayıt
1787-1791 Rus-Türk Savaşı	31 kayıt
1806-1812 Rus-Türk Savaşı	27 kayıt
1828-1829 Rus-Türk Savaşı	80 kayıt
1877-1878 Rus-Türk Savaşı	36 kayıt
1914-1918 Rus-Türk Savaşı	35 kayıt
Rus-Türk münâsebetlerinde Balkanlar	150 kayıt

Yeni dönemlerde Türkiye (1917-1975)

Kaynaklar ve dokümanlar	25 kayıt
Genel yayınlar	11 kayıt
Türk halkının milli bağımsızlık mücadelesinde Ekim Sosyalist ihtilâlinin etkisi	61 kayıt
1918-1923 yıllarında Türk halkının milli bağımsızlık mücadelesi.	389 kayıt
T.C. kuruluşu- 2. Dünya Savaşı	194 kayıt
2. Dünya Savaşı-Türkiye	71 kayıt
2. Dünya Savaşı sonrası (1945-1975)	382 kayıt
Hükümet darbesi (Mayıs 1960)	38 kayıt
Emekçilerin durumu. İşçiler ve sendika hareketleri	202 kayıt
Türkiye'deki kadınlar. Kadın hareketleri	25 kayıt
Çocukların durumu. Gençlik, gençlik hareketleri	24 kayıt
Milli azınlıkların durumu	46 kayıt
Türkiye'nin Kıbrıs problemi	72 kayıt
Türkiye'nin NATO ve CENTO'ya katılması	97 kayıt
Türkiye'nin devlet ve siyaset büyükleri	30 kayıt

SSCB ve Türkiye	
Doküman ve malzemeler	72 kayıt
Genel yayınlar	20 kayıt
Türkiye'de milli bağımsızlık mücadelesi	
yıllarında Sovyet-Türk ilişkileri	38 kayıt
T.C.'nin kuruluşu-2. Dünya savaşı sonu	116 kayıt
İlmi ve kültürel ilişkiler	76 kayıt
Boğazlar	53 kayıt
Tarihin yardımcı ilimleri	
Historiografi	150 kayıt
Nümizmatik, epigrafi, takvim	27 kayıt

Yukarıdaki tarihi yayınlarla ilgili kayıtları incelediğimizde Sovyet ilim adamlarının Osmanlı Tarihi ile ilgilenmeye devam etmekle birlikte, modern Türkiye'ye daha fazla ilgi gösterdiklerini görmekteyiz. Aynı katalogta Türk silahlı kuvvetleri ile de ilgili 102 kayıta rastlanmıştır (25).

Sovyet döneminde yayınlanan ve maalesef çok az sayıda elimize ulaşan on küsur kadar (ki bunların sayısı yüzlerce) eseri incelediğimizde, tesadüf mü bilinemez, yarısına yakınının doğrudan doğru Osmanlı Tarihi dönemi ile ilgili olduğunu görmekteyiz. Bu da eski SSCB'de Osmanlı Tarihi Araştırmalarının ileri bir seviyede olduğunu bir isbatıdır (26). Sovyet döneminde çağdaş Türkiye tarihine ilginin hayli fazla olduğunu belirtmiştik. Elimize geçen çok az sayıdaki eserden dahi Sovyet ilim adamlarının Türkiye Cumhuriyetinin çeşitli problemleri ile ilgilendikleri ve şümulü eserler ortaya koyduklarını kaydetmeyi yararlı bulmaktayım. Buna örnek olarak ise bir esere burada işaret etmek istiyorum. 1982 yılında Erivan'da yayınlanan ve "Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni soykırımı" adlı bu derleme konu ile ilgili resmi dokümanları ihtiva etmektedir. 30 bin tirajda basılan bu derleme iki dönemi, yani 1876-1908 ile 1909-1918 yılları arasındaki dönemleri kapsamaktadır. Kitabın girişinde 1,5 milyon Ermenin katledildiği hakkında bir iddia mevcuttur ve resmi dokümanların doğrudan doğruya bu konularla ilgili olduğu belirtilmektedir (27). 267 doküman muhtevi bu derlemenin mutlaka incelenmesi gereklidir. Tabii ki buna benzer ulaşmadığımız bir hayli eserin de mevcut olduğunu bilmekteyiz.

Dikkate şayan bir eser:

SSCB'nin dağılmasından sonra eski sovyet tarihçilerinin de Türk tarihine yaklaşımlarında değişiklikler sezilmeye başlamıştır. Ancak bazılarının gene de eski

alışkanlıklarından tam anlamda kurtulamadıklarını gösteren bazı verilere de rastlamaktayız. Bunu elimize son ayda geçen bir eserden bazı pasajlar aktararak vurgulamak istiyoruz.

Moskova Üniversitesi tarafından 1992 yılında yayınlanmış bulunan "Türkiye Tarihi (Orta ve Yeniçağlar)" adlı eserin ilk 44 sayfalık giriş kısmını yazmış olan profesör Dimitriy Yurgeneviç Yeremeev'in Türklerin tarihi ile ilgili ifadelerinin bizim bu konudaki görüşlerimizle oldukça ters düştüğünü görmüş bulunuyoruz (28). Tabii ki sayın tarihçinin bu ifadelerine katılmadığımızı veya yanlış bulduğumuzu isbatlayabilmemiz için sağlam ve bilim dünyasında geçerli delillere dayanmamız gerekecektir. Başka bir ifade ile yurt dışında sıkça karşılaştığımız bu nevi yanlış görüşleri düzeltmek için bu konularda iyi yetişmiş uzman tarihçilere ihtiyacımız olduğu bir kere daha ortaya çıkmaktadır. Şayet biz hatalı gördüğümüz fikirleri, görüşleri veya tesbitleri düzeltmek için teşebbüse geçmezsek, bunlar bilim dünyasında tarihi gerçekler olarak tescil edilecek ve biz de uluslararası platformlarda yapayalnız kalmaya mahkum olacağız.

İddialar:

İşte tarihçi D.E. Yeremeev'in bize oldukça ters düşen ifadelerinden bir kaç: "...Anadolu coğrafi olarak yarımada Küçük Asya (veya Anadolu yarımadası)yla bölünür, batısı Suriye-Mezopotomya platosu ve Ermeni-Kürt dağlık bölgesi ile sınırlanır (son tabir bir hayli tanınmış coğrafyacı tarafından kullanılmaktadır; çünkü bu dağlık bölgenin esas sakinlerini Ermeniler ve Kürtler teşkil etmektedir). Türkiye'de ise "Doğu Anadolu Dağları" tabiri kullanılır. Eski ve geleneksel tabir ise "Ermeni Dağlarıdır"..." (29).

"...Kürtlerin neşet etmesi hakkında iki kaynak mevcuttur: Kafkas ve İran. Bu halkın kendine verdiği ad Batı Gürcülerinin adı olan Kart'tan gelmektedir; muhtemelen bu ad Hurri'lerden ve Urartu'lardan gelmektedir. M.Ö. 401'de antik tarihçi Ksenofon Greklerin aşağı Türkiye Kürdistan'ına yaptıkları sefere katıldığında kendilerine Karduhan adı veren bir topluluğa rastlamıştır. Başka tarihçiler bu bölgedeki halka Kurtiya diyorlardı. Gürcülerle ilgili kullanılan Farsça tabir "Gurc" idi ve bu da Kurd (Kürt)'a benzemektedir. Bütün bunlar tesadüf olmasa gerektir. Kürtlerin dilleri ve etnogenezi de İranidir. Arapların istilasından sonra Kürtler (dillerine) birhayli Arapça, Ermenice ve Assiri elementler almışlardır. Ekseriyetli de İslâmiyeti kabul etmiştir. Bazı kabileleri ise İran'da mevcut olan eski inançlarına sadık kalmışlardır... (30)"

"...Bu (Türk yazısı) güney German ve Skandinav kavimlerinin kullandığı Runik harfler değildi, Orta Asyanın İranlı dilli halkı olan Sogd'lardan harfliyen adabte edilmiş bir alfabe idi. Bu alfabe tâ M.Ö. VI-IV. y.y.'larda yaygın şekilde kullanılan Aramey alfabesinin büyük bir değişiklik geçirerek doğuya ulaşan şekli idi. Sogd'ların-

İrani ve genelde indo-avrupa halklarının-kullandığı bu alfabe Türkler tarafından alınarak kendi ülkelerine götürülmüştür... (31)"

"... Türk dillerinin sözbiliminin incelenmesinden Orhon/Yenisey yazıtları ve Mahmud Kaşgarî'nin XI. y.y.'a ait sözlüğünün incelenmesinden-eski Türklerin hayvancılıkla ilgili birhayli kelimeyi indo-avrupa, bilhassa İrani dillerden aldıkları neticesi çıkmaktadır. Öküz, buka (boğa), dana, eşek, keçi, koç, koy, kon, koyun v.b. Bu tabirler Mezopotamya, Küçük Asya ve İran'da neolitik döneminden itibaren kullanılıyordu... Türkçe'deki "süt" kelimesi de eski İran kelimesi olan "suta" ve hatta eski İrlanda sözü olan "suth" ile paralel gitmektedir... (32)"

"...İndo-avrupa dillerinin Türk kültür hayatının ekim kültürü ile ilgili kısmında da etkisi vardır. Alma, arpa, çavdar, buğday, kendir v.b. yerleşme-yaşama kültürü ile ilgili birhayli tabir de indo-avrupa kökenlidir. Dam, tam (ev,dam), ul (temel), uluş (yerleşim yeri), kand/kent (şehir, köy), aş (yemek), don, ton (giyim), bor (şarap), bekri (bira). Sayılarda da bu etkiye raslarız: beş, tümen (onbin), birinci gibi... Sosyal-kültürel hayata, bilhassa ünvanla ilgili bir hayli tabirin indo-avrupa kökenli olduğunu görmekteyiz... (33)"

"... Köy ekonomisi, maddi kültür, askeri-siyâsi ünvanlar ve hatta sayılarla Türk kavminin kültürüne ve diline etnik bağış yapmıştır; bunlar ayrıca Türklerin (indo-avrupalılardan) ödünç (kelimeler) aldıklarını gösteren delillerdir. "Türk" etnonimi dahi indo-avrupa, kesin bir şekilde belirtilmek gerekirse İrani asıllıdır. Toplulukların etnik tarihlerini incelediğimizde (bazı) etnik gurupların dillerini kaybederek mili benliklerini (isimlerini) muhafaza ettiklerini gösteren örnekler rastlamaktayız. Meselâ Moğol dilli Tatarlar, Türk dilli halklar Kıpçak (Polovets) (yazar burada Kıpçaklar hakkındaki izahında Rusların Peçenekler için kullandığı tabiri kullanarak kanımızca yanlış) ve Bulgarlara karışarak Türkleştiler ve kendi adlarını muhafaza ettiler; Tuna boyundaki Türk Bulgarlar Slavlaştılar ancak adlarını koruyabildiler; aynı şekilde Germen dilli Franklar Roman dilli Gallilerle karışarak bugünkü Fransızlara dönüştüler... (34)"

Sonuç:

Kısacası profesör D.E. Yeremeev'in bazı bölümlerini sunmakla yetindiğimiz ifadelerinde Rus ilim dünyasında tarih ve kültürümüzle ilgili birhayli değişik görüşlerin hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır. Bu iddiaların bir haylisine katılmadığımızı veya bu beyanlarda belli siyâsi maksatların yattığını söylemek kafi gelmeyecektir. Biz bu katılmadığımız görüşleri bilimsel delillerle çürüterek doğruları ortaya koymak zorundayız. Bunu yapmadığımız takdirde, yâni iddialar karşında sessiz kaldığımızda, en azında Rus meslektaşlarımız önünde kendi tarihimize hakkında yazdıklarımızın pek sağlam temellere oturmadığını kabul ettiğimiz intibaini uyandırabiliriz. Dolayısıyla başta yabancı meslektaşlarımızın Türklerle ilgili

yazdıkları her türlü esere ulaşmak, gerekirse bunları Türkçe'ye tercüme etmek ve kendi sahamızda nelerin olup bittiğini öğrenerek, sağlam delillerle tezlerimizi ileri sürmemiz gerekmektedir. Bu nevi eserlerle ufkumuzun da genişleyeceği şüphesizdir. Yâni yabancıların bizler hakkında her yazdığı esere şüpe ile bakmamız da gerekmez. Bunların içinde bazı hoşumuza gitmeyen hususlar da olabilir. Ancak bu hususlara da akl-ı selim ile yaklaşırsak bir çok faydalar da elde edebiliriz. Tabii ki bilimsel şüpheden de vaz geçmemiz gerekmez ve yabancıların her yazdıkları doğrudur gibi safdilliliğe de gerek yoktur. Gerçeklerin ortaya çıkması bizlerin aleyhine değil, şüphesiz lehine olacaktır. Yüce Atatürk'ün ifadesiyle, tarihi yapandan ziyade yazandan çekinmek gerekir. Çünkü yazar gerçekleri yansıtmazsa hatta kendi ulusuna da faydadan ziyade ziyan getirebilir.

Dipnotlar :

1. A.N. Kononov, *İstoriya izuçeniya tyurkskih yazıkov v Rossii (Dooktyab'skiy period)* (Rusya'da türki dilleri öğrenme tarihi (Ekim dönemine kadar)), (Leningrad 1972), s. 10.
2. aynı esr., s.12.
3. aynı esr., s.15.
4. Altın Orda tarihi için bk. N. Ağat, *Altınordu (Cuci Oğulları) paraları kataloğu 1250-1502*, (İstanbul 1976), X+184 sh; N. Devlet, "Altın Ordu", *Doğuştan günümüze büyük islâm tarihi*, IX, (İstanbul 1988), sh 102-179; M. Kafalı, *Altın Ordu Hanlığının kuruluş ve yükseliş devirleri*, (İstanbul 1976), VII+769 s.+1 har.; A. N. Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan hanlıklarına ait yarlık ve bitikler*, (İstanbul 1940), VIII+212 s.; W.de Tieshausen (çev. İ.H. izmirli), *Altınordu Devleti tarihine ait metinler*, (İstanbul 1941), 426 s.; A.Y. Yakubovski (çev. H. Eren), *Altın Orda ve Çöküşü*, 4. bsk. (Ankara 1992), XI+277 s.
5. Rusya tarihi için bk. A.N. Kurat, *Rusya Tarihi*, (Ankara 1948).
6. Kazan Hanlığı için bk. R.R. Arat, *İslam Ansiklopedisi*, VI, s. 505-522; Kırım Hanlığı için bk. H. İnalçık, *İ A*, VI, s. 746-756; Astrahan Hanlığı için bk. R.R. Arat, *İslam Ansiklopedisi*, I, sh. 680-692; Kasım Hanlığı için bk. R.R. Arat, *İslam Ansiklopedisi*, VI, s. 381-386; Sibir Hanlığı için bk. R.R. Arat, *İ A*, VI, sb 1071-1074.
7. Fazla bilgi için bk. N. Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, (Ankara 1985); N. Devlet, *Çağdaş Türkler*, (İstanbul 1993).
8. Fazla bilgi için bk. A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, (Ankara 1990), XVI+755 s.
9. A.N. Kononov, aynı esr., s.27.
10. aynı esr., s. 19. (Incrementa atque decrementa aule Othomanicae)
11. aynı esr., s. 30.
12. A.K. Sverçevskaya-T.P. Çerman (haz.), *Bibliografiya Turtsii (1713-1917)*, (Moskova 1961), 267 s.
13. aynı esr., s. 168-169. (Kayıt no. 3859-4430).
14. aynı esr., s. 187 (kayıt no. 4361).

15. ayn. esr., sh 187 (kayıt no. 4347).
16. ayn. esr., s. 169 (kayıt no. 3908).
17. A.N. Kononov, ayn. esr., s. 126 v.d.
18. ayn. esr., s. 138 v.d.
19. ayn. esr., s. 149.
20. Örnek olarak bakınız. Başkurtların Rus Devletine kendi arzuları ile katılmaları hakkında bk. R.G. Kuzev-V.P. Ivankov- H.F. Usmanov, *Istoričeskoe značenie dobrovol'nogo prisoedineniya Başkirii k russkomu gosudarstvu (Material naučnoy konferentsii)* (Bashkırdistan'ın Rus devletine kendi arzusu ile katılmasının tarihi اهممىيەت (Bilimsel konferansın tebliğleri)). (Ufa 1982), 136 s.
21. A.K. Sverčevskaya- T.P.Çerman (haz.), *Bibliografiya Turtsii (Literatura na russkom yazıke) (1917-1975 gg)*, (Moskova 1982), 619 s. (Bu eseri yaralanmak üzere bana veren Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali'ye teşekkürlerimi arz ederim).
22. ayn. esr., s. 425-618. (Kayıt no. 10052-15795).
23. ayn. esr., s. 271-424. (Kayıt no. 5692-10051).
24. ayn. esr., s. 84-270 (Kayıt no. 1746-5691).
25. ayn. esr., s. 79-83. (Kayıt no. 1643-1745).
26. E.Yu. Gasanova, *İdeologiya burjuaznogo natsionalizma v Turtsii v period mladoturok (1908-1914 gg.)*, AN Az-SSR Institut narodov bližnego i srednogo vostoka, (Baku 1966), 162 s. ; V.I. Şeremet, *Turtsiya i Adrianopol'skiy mir 1829 g.*, AN SSSR Instut Vostokovedeniya, (Moskova 1975), 226 s., R. Minheva, *Rossiya i Osmanskaya imperiya (v mejdunarodnyah otnoşeniyah v şeredine XVIII veka)*, (Moskova 1985), 119 s., İran i Turtsiya: *Voprosi İstorii*, AN Az SSR Institut Vostokovedeniya, (Baku 1986), 164 s., İ.E. Petrosyan-Yu. A.Petrosyan, *Osmanskaya imperiya (reformi i reformatori)*, Rossiyskaya Akademiya Nauk, (Moskova 1993), 186 s.
27. M.G. Nersisyan (haz.), *Genosid armyan v Osmanskoy imperii (Sbornik dokumentov i materialov)*, (Erivan 1982), 682 s.
28. D.E. Yermeev-M.S. Meyer, *İstoriya Turtsii. (V srednie veka i novoe vremya)*, İzd. Moskovskogo Universiteta, (Moskova 1992), 247 s.+4 har.
29. ayn. esr., s. 5.
30. ayn. esr., s. 18.
31. ayn. esr., s. 27.
32. ayn. esr., s. 28.
33. ayn. esr., s. 29.
34. ayn. esr., s. 29.

Kırgızistan'da Yer İsimlerinin Değiştirilmesi

Kıyas MOLDOKASIMTEĞİN

Son 3-4 yıl içerisinde Ala-Too (Ala-Dağ) bölgesinde yaşayan başka milletler kendi tarihi vatanlarına (yurtlarına) göç etmektedirler. Bu grubun içinde Almanlar, Yahudiler, Kafkasyalılar, Slav halkları ve diğer bir çok milletin temsilcileri bulunmaktadır. Göç etmekte olan milletlerin arasında bulunan Rus uyruklu insanlar ise kendilerine baskı yapılarak kovuluyormuş gibi bir izlenim yaratmaya çalışmaktadırlar. Sözkonusu Ruslar kendi menfaatleri için Rusya'ya gittiklerinde kendilerini kaçak olarak gösterip, kaçaklara sağlanan faydalardan yararlanmak için göç etmelerinin sebebini siyasi olarak lanse etmektedirler. Birileri Kırgız dilinin resmi dil olmasını kaçış nedeni olarak gösterirken, diğerleri de vatandaşlık kanununa karşı çıkmaktadır. Suçlanacak hiç birşey bulunmadığı zaman ise köy, mahalle ve ilçelerimizin tıpkı eskiden olduğu gibi tarihi isimleriyle isimlendirilmesinden duydukları rahatsızlığı dile getirmektedirler. Bu isimlerin nasıl sonradan Rusça isimlendirildiğini ise hatırlamak bile istememektedirler. Şimdi bu olaylar hakkındaki bazı gerçekleri inceleyelim.

Ala-Too bölgesinde özellikle Sarı-Özen-Çüy kenarı ile Isık Göl'ün etrafındaki coğrafyadaki bazı isimlendirmelere baktığımızda, sözkonusu yerlerin Kırgızlara ait olduğuna inanmak mümkün değildir. Çünkü bu bölgelerde babalarımızın tarihin derinliklerinde verdikleri yer, su isimlerinin yerini, Çarlık Rusya'nın hakimiyeti döneminde yeni Rusça isimler almıştır. Bu yüzden bazı ilçeleri gezdiğiniz zaman kendinizi Rusya'nın köy, mahalle veya ilçelerinde geziyormuş gibi hissedersiniz.

Gavriler, Nikolay, Aleksey, Petr, Samsonov, Aleksandr, Romanlar, Orlovlar gibi Rus ve Ukraynalı isimler yerlerini aldıkları Kırgız isimlerini hak etmişler midir veya

* Doç. Dr. Kıyas MOLDOKASIMTEĞİN, Kırgız Devlet Üniversitesi Öğretim Görevlisi.

Yer değiştirerek göç eden
Rus, Ukrayna ve Beyaz
Rusyalı göçmenler Kırgız
halkına hiç danışmadan kabalık
yapıp, tarihini yansıtan isimleri
değiştirerek yok etmeye
çalışmışlardır. Yeni isimlerin
nereden ve niçin verildiğini
halk hiç bir zaman
öğrenememiştir.

iyi işler yapılarak bu yerler için ter dökülmüş müdür? Asırlardır babalarımızın kullandığı Kırgız isimlerini devam ettirmeyip, alıılmayan yabancı Rus isimlerinin verilmesini Kırgız halkı ellerini kaldırıp kabul etti mi? Veya burada bilinmeyen bir tarihi sır mı mevcut? İşte doğrusunu bilmeyen insanlarda değişik düşünceler barınmıştır.

Gerçeği öğrenmek için Almatı, Taşkent, Moskova, St. Petersburg şehirlerindeki devrime kadar geçen döneme ait arşiv belgelerine ve saklanmakta olan Kırgızistan'ın coğrafi haritasına baktığımızda yer, su isimlerinin zamanla değişime uğradığını görebiliriz. Geçen asrın ikinci yarısına ait dönemdeki haritalarla şimdiki her türlü Kırgız isimlendirmelerini karşılaştırabiliriz. Zaman geçtikçe sanki haritalarda bu Kırgız isimlerini bulmakta zorlanıyoruz. Kırgız yerleşim yerlerine Rus siyasetçiler tarafından ilk olarak Rusça isimlerin verilmesine, halkımızı düşmanlardan koruyup düşman korkusu başladığında ise halka kucağını açan, uzakta olduğunda kendisinden medet umulan, dağınık halkı birleştiren Ala-Too'nun (halkımızın önceden benimsediği isim) isminin değiştirilmesi ile başlamıştır. Bu olayı anlatmak için felsefi açıklamalara ihtiyaç duyulmamaktadır. İsim değişimindeki sebep sadece Rus Çar'ına iyi gözükmeye çalışarak, uzaktan getirdiği hediyeleri alanların Ala-Too'ya "Aleksandrovskiy dağ silsilesi" olarak isimlendirmeleridir. Tamam bu ilk isimlendirmenin milletin cahilliğinden yararlananların onları küçümseyerek karşılıklı anlaşmalarla gerçekleştirdiklerini varsayalım, fakat son olarak 1988 yılında Ala-Too'muza gelen misafirlerimizin "Temir-Too'muzun bir sepetine-"Rus ibadetine 1000 yıl" diye kendi başlarına isim verdiklerini nasıl anlatabiliriz? Acaba bu misafirleri Rus Kilisesi'nin Patrik'i özel olarak mı gönderdi? Bunu halkın namusuna el uzatıp çekişme yaratmak isteyen, olumsuz düşüncelere sahip dar çevrelerdeki insanlardan başkası yapamaz.

Böylece Ala-Too bölgesinin Rus İmparatorluğu'na bağlanmasıyla beraber secereli Kırgız isimleri Rus isimleriyle değiştirildi, halkımız tarafından verilen özgün isimler ise unutturulmaya çalışıldı. Bu olayla birlikte halkımızın tarihi de yok olmaya başladı. Çünkü yer, su isimleri halkın tarihini öğrenmesinde, bütünleşmesinde esas kaynakları teşkil etmekteydi. Yer, su isimlerinin Rus isimlerle değiştirilişinde Çarlık döneminin sömürgecilik siyasetinin izleri hissedilir. Bu dönemde Kırgızları dağ kıyılarına dayanıncaya kadar sürüp, çiftçiliğe elverişli buğday tarlalarının, yaylaların Rus merkezinden ve Sibiry'a'dan göç eden köyağaları ve çiftçilere vermeye başladığını kanıtlayan bir sürü arşiv belgesi delil olarak mevcuttur. Ayrıca bu olumsuz hareketler XX. asrın başlarından itibaren güçlenmeye başlamıştır.

XIX. asrın 70'li yıllarında yurdumuza gelen ilk misafirlerimiz, yerli halka uyum sağlayıp, yaşadıkları yerlerin isimlerini Rusça'ya dönüştürememişlerdir. Çünkü o zamanlar Rusya'nın Türkistan bölgesi üzerindeki hakimiyeti tam olarak gerçekleşmemiştir.

Sömürgecilik döneminde Kırgız isimlerinin yeni Rus isimlerle değiştirilmesindeki sebepleri incelediğimizde aşağıdaki sonuçları çıkarabiliriz. Köylerin Kırgız isimleri:

- Çarlığın ailesine ithaf olarak;
- Çarlığın bakanlarının, yerli valilerinin isimlerinin;
- Hristiyan Kiliselerinin isimlerinin;
- İlk olarak göç eden Rus çiftçiler, buralarda yaşayan köyağaları ve onların çocuklarının isimlerinin;
- Büyük merkezden gelen misafirlerin geçici olarak kaldıkları yerlere onların isimlerinin;
- Göç etmeden önce Rusya'da oturan köy, mahalle ve ilçelerin isimlerinin verilmesi, ayrıca;
- Kırgızca isimlerin Rusça'ya çevrilmesi ve dilimiz dönmüyor gibi bahanelerin ileri sürülmesi

sonucu değişikliğine uğramıştır. Sözkonusu isimler yerli halktan onay beklemeksizin, karşılıklı anlaşma olmaksızın değiştirilmiştir. Bunların hepsi ise bir avuç göçmenin girişimleri sonucu gerçekleşmiştir.

Kırgızca isimlerin Çarlığın ailesine ait isimlerle değiştirilmesi:

Rusya'da şehir, köy, mahalle, yer ve su isimlerinin Çarlık ailesine ait isimlerle adlandırılmasına sıkça rastlanır. Dünyanın hiç bir yerinde insan isminin yukardaki gibi kullanımı Rusya'daki kadar yaygın değildir. Belki bu her memleketin kendi özelliğinden kaynaklanmakta veya kültür seviyesinin gelişmişliğine bağlı olmaktadır. İlk çağlardaki köleci toplumlardan bugünün endüstrileşmiş devletlerine kadar bir çok aşamada insan isminin şehirlere verildiği gözlenmektedir. Orta Asya bölgesinin ilk çağlardaki halkı sayılan Kırgızlar da ise bu duruma ender rastlanır. Babalarımızdan miras kalan yer, su isimleri ise Kırgızistan'da Rus hakimiyetiyle değişmeye başlamıştır. Bu durum halk tarafından değil de topraklarımıza kazanç sağlamak için gelen sömürgeciler tarafından gerçekleştirilmiştir.

Yukarıda belirtildiği gibi Ala-Too'muzun ilk ismi, halkımız ve yurdumuz hakkında araştırma yapmak için bu bölgeye gelen ilk gezginler tarafından, Rus Çar'ına beğenilmek kaygısıyla "Aleksandrovskiy dağ silsilesi" olarak değiştirilmiştir. Bu yararlanma tutkusu Türkistan bölgesine Çarlığın hakimiyeti tam olarak yerleştiği zaman, daha da hararetle bir biçimde devam etmiştir.

Türkistan bölgesine "yarım paşa" olarak atanan Fon Kaufman Çarlığa en yakın kişilerden biri olduğunu unutamamış ve Taşkent'e gelişinin 10. yılı şerefine Taşkent şehrinin isminin "Aleksandrograd" olarak değiştirilmesinde ısrar etmiş, 30 Ağustos 1877 yılında Savaş Bakanına "Sizin şerefinize başımı eğerek, sizden Taş-

kent isminin "Aleksandrograd" olarak değiştirilmesinin olanaklı olup olmadığını saygılarımla öğrenmek isterim." diye bir konuşmada bulunmuştur. Bu isteği Bakanlar Komitesi özel olarak gözden geçirip, kendisine; "Türkistan Valisi'nin isteğinin yerine getirilmesi için, Taşkent'e Rusya'dan göç ederek gelen halkın çoğunluğu yerleşinceye ve Orta Asya'daki bizim genel i durumumuz sağlamlaşınca kadar beklenilmesini Komite uygun buldu." diye cevap vermiştir. Daha sonra bu işin tekrar gündeme getirilmemesini Çar Aleksandr'ın ve daha sonra "yanm-paşa" olarak adlandırılan Fon Kaufman'ın ölümüne bağlayabiliriz. Sonuçta o zamanlar Taşkent'in ismi de az daha Aleksandrograd olarak değiştirilecekti. Taşkent ismi değiştirilemediyse de bir çok köy, mahalle ve şehir Çarlığın ve onun çocuklarının isimlerini almıştır. Sözgelimi, köylerimizin Aleksandrovskoe, Petrovskoe, Petropavlovskoe diye isimlendirilişi o zamanki Çarlığa beğenilme arzusuyla gerçekleştirilmiştir. Bu adların verililiş sebepleri arşivlerde aynen böyle anlatılmıştır.

Bizde bir tanesi Tüp köyünde, bir tanesi ise Kalinin ilçesinde olan Nikolaevka (yeni Novo-Nikolaevka) diye isimlendirilmiş köylere rastlanır. Kalinin ilçesi o zamanlar Bişkek Belediyesi'ne aittir ve burada Karakunuz diye bilinen Dunganların (halk) mahallesi bulunmaktadır. 14 Ocak 1903'da "Karakunuzluk Dunganlar Beylik Kurultay"ında Çin'den göç etmelerinin 25. yıl dönemi kutlamalarında yine Çarlığa beğenilme kaygısıyla:

- Karakunuz'daki Kiliselerin hepsinde İmparator Nikolay Aleksandroviç'in sağlığını, hayatının devamını ve rahmetli Aleksandr II'yi hatırlayıp, onunla birlikte General G.A. Kalpakovskiy'in ruhuna bağışlanarak Allah'a ibadet etme işlerine devam etmek;
- Karakunuz köyünün o dönemde iktidarda olan İmparator Nikolay Aleksandroviç'in ismini alması için üst makamlardan izin istemek; gibi maddeleri içeren bir dilekçe yazılır.

Bu istek mektubuna 51 insan imza atar. İstek mektubunun suni olmamasına dikkat edilerek, sonuna Sanjur Lyuşenlo kendisinin mührünü basar ve imzasını atar. 17 Temmuz 1903 günü İmparator Nikolay Karakunuz köyünün Nikolayevskiy olarak adlandırılmasına izin verir. Bunun gibi Nikolay ismi, Anjiyan kazasında yeni ortaya çıkan bir çok Rus köyünde de kullanılmıştır.

Kırgızistan'a gelen Rus ve Ukraynalı çiftçiler de Çarlığın ailesine ait isimler verme konusunda acele etmişlerdir. Bu tip isimlerden bir tanesi Alekseevka'dır. 1904 yılında Çar Nikolay'ın bir oğlu olur. O dönemdeki adetlere göre mirasçı doğduğu için şerefine özel şenlikler düzenlenir. Çar özel bir beyanname çıkarır ve bu beyannamenin içeriği 1905 yılındaki 1. Rus ihtilalinin neticesinde kabul edilen 17 Ekim beyannamesinden bile oldukça değerlidir. Çar Nikolay'a yaranmak isteyenler böyle manalı bir olayı lehlerine çevirmek ve mümkün olduğu kadar göze girmek için çeşitli yollar ararlar. 19 Eylül 1904 yılında Prejeval kazasına bağlı Oytal köyünde bir

istek mektubu yazılır. Bu mektupda yetkililerden mirasçı Aleksey'in isminin Alekseevskoe olarak köylerine verilmesi istenir. Bu mesele ile ilgili Savaş Bakanı'nın bildirgesini imparatorluk destekler ve 21 Kasım'da Oytal'ın ismi Alekseevskiy olarak değiştirilir. Aynı olaylara Oluya-Ata ilçesinin Karabaevka köyünde de rastlanır. Bunun delili aşağıda sunulan istek mektubunda mevcuttur.

"Büyük dereceli Türkistan bölgesinin Başkanına Karabaevka köyünün değerli insanları Grigoriy Gerasimenko ve Stepan Lobanov'dan istekname: Bizim yaşadığımız köy ilk günlerden itibaren Karabaevka diye adlanır. Bu isim Müslüman ismi olduğu için bizim çok hoşumuza gitmez. Bunun üzerine bizim köy yerini boşaltıp giden Kırgızlar'ın adı Karabay olduğu için, köy onların adını aldı. Karabalta'daki Kilise'nin defterine köyün adı Karabaş diye yazıldı. Bu yüzden bizim köyümüzün halkı köyümüzün adını "Alekseevskoe" diye isimlendirmek ister."

Çok geçmeden 5 Mayıs 1910 yılında Karabaevka köyü Alekseevskoe olarak değiştirilir.

Bilindiği gibi, 1913 yılında Romanov hanedanının 300 yıllık saltanatı Rusya'da büyük törenle kutlanır. Bu saltanat sırasında Kırgızistan'da bazı köylerin ismi "Romanovka" olarak değiştirilmiştir. Sokuluk ağalığındaki "Tayalı-Ark" adlı köyün ismi de 1910 yılında "Romanovskoe" olarak değiştirilir. O günlerde ortaya çıkan ve ünlü olan Petrovskoye (Moskova ilçesi), Novo Pavlovka (Sokuluk ilçesi) gibi isimler ise ihtilale kadarki tarihin "miraslar"ından sayılır.

Bu yüzden Çar ve onun ailesine ithaf edilen isimlere o günlerde hiç de yabancılık çekilmemiştir. Kırgız halkı ad değişimine müdahale edememiş, müdahale etmeye hakkı bile olmamış, karşılıklı oturup anlaşmak söz konusu bile edilmemiştir.

Kırgızca isimlerin Çar'ın bakanlarına, yerli valilere ait isimlerle değiştirilmesi:

Yer, su isimlendirmelerini araştırdığımız zaman Çar'ın ve onun akrabalarının isimleriyle beraber askerlerinin ve yerli köy ağalarının isimlerinin de çok sayıda köy ve mahalleye verildiğini görürüz. Türkistan bölgesinin Rusya'nın hakimiyetine girmesinde onun ilk valisi Fon Kaufman'ın büyük hizmetleri olmuştur. Kaufman 14 Temmuz 1867 yılından 4 Mayıs 1882 yılına kadar Türkistan bölgesinde yarı padişahlık saltanatı sürmüş, zamanında Kırgızistan'ın bazı mahallelerine (ilçeleri), Ala-Too'muzun bir tepesine ve Ala-Too'da yetişen güzel bir güle ismi verilmiştir. Kaufman gülü botanik biliminde yer alır ve bugüne kadar bu isimle bilinmektedir. Bu güzel gülü Ala-Too'ya getiren Kaufman'ın kendisi olmadığı halde, Türkistan'a gelen gezginlerin vali'ye kendilerini beğendirme kaygıları sonucu bu güle onun adı verilmiştir. Çarlığın valilerine beğenilme çabalarına ayrıca Ceti-Suu (Yedi-Su) vi-

layetinde de sıkça rastlanırdı. Ceti-Suu vilayetine 1887 yılından 1899 yılına kadar general G. İ. İvanov vali ve askeri komutan olarak görevlendirildi. Onun döneminde gözüne girebilmek için Bişkek Belediyesinin bazı ileri gelenleri tarafından G.İ. İvanov'un adı çeşitli köylere verildi. Bugünün Isık-Ata semtinin merkezinin İvanovka ismini alması bunun canlı bir delilidir. İvanovka'dan sonra Ceti-Suu vilayeti Mihail Efremoviç İonov'un idaresi altına girer. İonov hakkındaki bilgilere ünlü yazarımız T.Kasimbekov'un eserlerinde rastlanmaktadır. İonov 1857 yılından 1899 yılına kadar Fergana vadisinde çeşitli hizmetlerde bulunmuştur. Kokan istilasını bastırmaya çalışmış, Alay seferine katılıp, ünlü "Alay Kraliçesi" Kurmancan Datka ile karşılaşan ilk insan olmuştur. Oş belediyesinin ilk belediye başkanıdır. Ünvanı binbaşılıktan general-teymene, Ceti-Suu vilayetinin valiliğine kadar yükselmiştir (1899-1907). Ceti-Suu vilayetinde vali iken İonov'un gözüne girebilmek için Vernıy ilçesine bağlı Çilik ve Karam köylerinin ağaları, 21 Nisan 1907 tarihinde ona bir istek mektubu yazdılar. Mektupta Çilik köyünün isminin İonovskiy, Karam köyünün isminin ise Bey'in karısı Olga'nın adını alarak Olginskaya olarak adlandırılmasını isterler ve bu konuda kendisinden destek talep ederler. Fakat İonov kendisinin bunu hak etmediğini söyleyerek bu olaya karşı çıkar.

Fakat Bişkek belediyesinin Araşan köyünde yaşayan Rusların teklifiyle 28 Ocak 1911 yılında bu köy "İonovskoe" olarak isimlendirilir. Ayrıca karısının adı Alay dağlarının bir yaylasına "Olginskaya Işın" diye verilir.

Bişkek kazasına yeni gelenler İonov'dan sonra Ceti-Suu vilayetine vali olarak atanan Samsonov ile Folbaum'un adlarını çeşitli köylere isim olarak vermişlerdir. Ayrıca Bişkek, Prejeval ilçelerine yeni gelip yerleşen Ruslar kendi valilerinden başka, uzak merkezlerdeki Çarlık bakanlarının adlarını da çeşitli köy ve mahallelere vermişlerdir. Zalim Stolipin ile Savaş bakanı Suhomlinovskiy'in (22 Şubat 1911 yılında Prajeval Belediyesi) isimleri ise yine göze girme çabalarının sonucu verilen Rus adlarından bazılarıdır.

İhtilale kadar Fergana Vilayeti'nin merkezi olan Canğı-Margalan'a (Yeni-Margalan) Kırgız, Özbek halkının ayaklanmasını bastırmak için güç kullanarak, halkı kana boğan Skobelev'in adının verilmesi de yine sömürgecilik siyasetinin hak-sız bir görüntüsüdür. Skobelev 1875 yılından 1877 yılının 9 Şubat'ına kadar Fergana vilayetinde hakimiyet sürmüş, Kokan ayaklanmasını bastırarak, Fergana Vadisini zulümle kendi hakimiyeti altına almıştır. Buna rağmen ölümünün 25. yıl dönümünde Çarlığın yerli hakimleri Skobelev'in adına bir heykel yaptırmışlar, 1 Aralık 1907 yılında Canı-Margalan'ın adını yerli halkla konuşmadan Skobelev olarak değiştirmişlerdir. Ala-Too bölgesindeki bu gibi köy, mahalle, ilçelerin asılsız isimlendirilmelerini tek, tek verecek olursak bu bölümü bitiremeyiz.

Kırgızca isimlerin Hristiyan Kilisesi'ne ait isimlerle değiştirilmesi:

İhtilale kadar ortaya çıkan yeni Rus ve Ukraynalı ilçeleri hatırladığımız zaman köy ile birlikte bari (bira, şarap içilen yer) ve köyün ortasına yerleşmiş kilise aklımıza gelir. Bunlar Rus köylerinin özellikleridir. Çoğu zaman bu köyler kilisenin adıyla adlandırılırlar. Bu konuda bazı arşiv bilgilerine başvurmamızda yarar var.

Ceti-Öğüz ilçesinin merkezi bugüne kadar Pokrovka diye adlandırılmıştır. Pokrovka'dan önce buraya, ilk göç eden Rus çiftçisinin adı Trofim Slivkin olduğundan Slivkina ismi, ondan önce ise atalarımız tarafından dağ tarafından akmakta olan su kırmızı renkte olduğundan Kızıl-Suu ismi verilmişti. 10 Temmuz 1893 yılında Isık-Köl kazasının valisi Ceti-Suu vilayetinin asker valisine Slivkina ismini değiştirmek için şu biçimde hitap eder.

"Kara Kol beyinin başcauşı bana çiftçilerin arzularını getirdi. Bu arzu bu yılın 24 Haziran'ında bu köyün genel toplantısında yazıldı. Bu köyde yaşayanlar Slivkina adını taşıyan köyün isminin Kutsal Pakrova Meryem Ana'nın ismine yapılmakta olan Kilise'nin ismi ile değiştirilmesini istemekteler. Bunun asıl sebebi, Trofim Slivkin'in kendisinin toplumdaki yerinden aşırı faydalanmış olmasıdır. Son zamanlarda onun niyeti bozulmuş, kişiliği de çok kötüleşmiştir. Toplum içinde hiç bir itibarı kalmamıştır. Böyle itibarsız birisinin adıyla köyümüzün isimlendirilmesini istemiyoruz. Bu yüzden Slivkina isminin Pokrovskiy olarak değiştirilmesini isteriz, böylesi daha doğru olur. Bu yüzden Sayın beyefendim, sizden bu arzumuzun yerine getirilmesi konusunda destek vermenizi isteriz."

Bu istek 28 Ağustos 1893 yılında Tarım genel valisi tarafından yerine getirilmiş, Slivkina köyünün ismi Pokrovka olarak değiştirilmiştir (1).

Aynı amaçla diğer bir istek mektubu ise 11 Şubat 1894 yılında Bişkek ilçesinin ağası Talzin tarafından Ceti-Suu vilayeti asker valisine gönderilmiştir. Bu mektup şu biçimde yazılmıştır:

"Bişkek ilçesine bağlı köylerde yaşayan çiftçiler kendilerinin yaşadığı köylerin Rusça isimlendirilmesini istediklerini bildirir. Kanundaki yasaklamalara rağmen onların isteklerini gerçekleştirmek için bu meseleyi köy toplantısında tartışıp, sonuç çıkarmalarını istedim. Tavsiyemi gözönünde bulundurarak Küçük Tokmok'lu köylüler Küçük Tokmok'un "Pokpouka" olarak isimlendirilmesini istediler. Nîçin değiştirilmesi gerektiğini söyleyecek olursak: Bizde Büyük Tokmok, Küçük Tokmok diye iki Tokmok var. Biz iki Tokmok'u birbirinden ayırmada zorlanıyoruz. Bu yüzden Küçük Tokmok'un "Pokrouka" diye isimlendirilmesinin daha iyi olacağını düşünüyoruz. Küçük Tokmok'lular ile beraber Bişkek ilçesinin Sokuluk köyünde yaşayan çiftçiler de Sokuluk'un "Novotroiskiy" olarak isimlendirilmesini arzu ederler. Onlar bu adın değiştirilmesine neden olarak şunları söyler: Çiftçiler kendi köyünün adını söylemekte güçlük çekmekte. Sokuluk'u Sahuluk, Sahaluk diye söylemektedirler."

Bu isteğe göre 10 Mart 1894 yılında Küçük Tokmok'un Pakrovskiy, Sokuluk'un

ise Novotroiskiy adlarını alması yönünde Tarım valisinin bildirisi yayınlanır. Her iki isimde Hristiyan Kilisesi'nin adlarıdır.

Tüp ismi ise 1907 yılında kilisenin ismi olan Preobrajenskiy ile değiştirilir. Preobrajenskiy'den gelen Ruslar yerin adını değiştirmekle yetinmiyor ve gölün kenarında yetişen çıkaranak (yeşim) ağacını kesip yok etmeye çalıştılar. Yerli Kırgızlar göle güzellik veren bu ağacı yok etmeye çalışan Ruslara karşı geldiklerinde ise Ruslar çıkaranak ağacının tarlalarında çıkararak, tarlalarda ürün yetiştirmelerine engel olduğunu öne sürerler. Sonuç da Rusya'dan gelen göçmenlerin bizim Isık-Köl'ün güzelliklerini de yok etmeye çalıştıklarını söylememiz yanlış olmaz.

18 Kasım 1899 tarihinde Bişkek ilçesine bağlı Karabulak köyünün yeni yerleşmiş halkı (Bu köye ilk olarak 1868 yılında 10 aile yerleşmiştir.) meşhur Rapor No: 10'u hazırlamışlardır. Bu raporun içeriği şöyledir:

"1899 yılının 18 Kasım'ında aşağıda imzaları bulunan çiftçiler ve Karabulak köyünün muhtarı Nazarov'un da katıldığı bir toplantıda oybirliği ile bu köyün isminin "Mihaylovskiy" olarak değiştirilmesi teklifini sunmaya karar verdik. İlk olarak, biz köyümüzün Karabulak olarak yerlilerin diliyle kullanılmasını istemiyoruz. İkinci olarak, kutlamakta olduğumuz Arhangel Mihail'in hatırına köyümüzün "Mihaylovskiy" olarak isimlendirilmesini istiyoruz ve Timotey Kalentyev, Osip Timofeev, Aleksey Pozmogov, İvan Sidelnikov u.s. imzalarımızı atıyoruz. 23 Kasım 1899."

1900 yılının 14 Mart'ında ise köylülerin bu isteği yerine getirilmiş ve köyün ismi "Mihaylovskiy" olarak değiştirilmiştir (2). 1907 yılı ise Pişpek ilçesine bağlı Voznesenskiy (670 kişi), Arhangel'skiy (678 kişi), Novopokrovskiy (1616 kişi) adlı Rus köylerinin hepsine Hristiyan diniyle ilişkili isimler verilmiştir (3).

XIX. yüzyılın sonlarında Fergana Vadisi'nde de Rus ve Ukraynalı isimler almış olan köyler görülmeye başlanır. 1901 yılına kadar toplam 7 Rus köyü oluşmuş, bunlardan 5'i Hristiyan dinine ait isimler almıştır.

- Pokrovskoye: Oş ilçesine ait olup, 1893 yılında 182 evden oluşan ilk Rus köyüdür. İsmi eski bir kilisenin ismidir.
- Nikoleyevskoye: Andijan kazasına bağlı. 1897 yılında 50 evden kurulmuştur.
- Rus köyü (Alin-Töbö-Andijan savaşının lideri Madali Eşen'in köyü) Skobelev kazasına bağlıdır. 1898 yılında 210 evden kurulmuştur.
- Uspenskoye: Namangan kazasına bağlıdır. 1898 yılında 76 evden kurulmuştur.
- Blagoveşenskoye: Andijan kazasına bağlı olup, 1899 yılında 100 evden kurulmuştur.
- Spasskoye: Andijan kazasına bağlı. 1901 yılında 40 evden kurulmuştur.
- Rojdestvenskoye: Oş kazasına bağlı olup, 1901 yılında 70 evden kurulmuştur.

Bu isimlerin çoğuna bugün Suzak ilçesinde (Oş) rastlamak mümkündür. Sonuçta toparlarsak, Kırgızlara danışmadan verilen bu Hristiyan dinine ait isimler ihtilale kadar sürekli çoğalarak devam etmiş, Kırgızistan'da bir tek Pokrovka ismi bile çeşitli bölgelerde kullanılan adlar arasında yer almıştır.

Kırgızca adların ilk göç edip gelen Rus asıllı köy ağalarına , çiftçilerine ait isimlerle değiştirilmesi:

Yukarıda sözünü ettiğimiz Trofim Slivkin'in ismini taşıyan köy gibi, ilk göç eden Rus köy ağalarının ve onların akrabalarının ismini almış köyler Kırgızistan'da çoktur. Bu konuda yerlilerin bir tek istek mektupları bile olmamıştır. Örnek verecek olursak, 1812-1907 yılları arasında sadece Prejeval kazasında, göç eden Rusların ismini alan 22 köy, 14 küçük çiftlik bulunmaktadır. Isık-köl semtinde Semyonovskoye (Onyedı Ağaç), Semenov'un Valerianovskoye (Boz Uçak), Valerianov'un Lizogobovka Lizogubov'un Sokolovka (Ak Suu semti), Sokolov'un Bogatirskiy (Yedi Öküz ilçesi), Bogatirov'un Lipinskiy (Yedi Öküz ilçesi) Lipa'nın Parfenovo Parfenov'un Bojenovka ve Bojenov'un ismini alan köylerden bir kaç tanesidir. Bunların her biri bir Rus köy ağasının ismi olup, 1916 ayaklanması sırasında yerlilere çok eziyet çekirmişlerdir. Ondan önce ise Kırgızların en iyi tarlalarını zorla ellerinden almışlar, Kırgızlar'ın geçim sıkıntısı çekmelerine neden olmuşlardır. Söylediklerimizi Isık-Göl'e Taşkent'den gelmiş olan tümgeneral Kondratoviç bey de itiraf ediyor ve:

"Taldı-Bulak'tan itibaren bütün Kırgızlar'ın hayatı zor durumdaymış. Onların verimli tarlalarına Ruslar zorla el koymuşlar, evet el koymuşlar" (4)

şeklinde yazıyor.

Kondratoviç ayrıca Isık-Göl'de balıkların azaldığını, bunun da, göç eden Rusların kurallara uymamaları sonucunda meydana geldiğini itiraf etmiştir.

Yedi Öküz ilçesine ait Lipinke köyünün ismi de göç edip gelen Rus köy ağalarından birinin şımarık, zihin özürü kızının ismine atıfta bulunularak verilmiştir. Sonradan öğrenildiğine göre, bu kız yukarıda bahsettiğimiz köyün yakından geçen ırmakta boğularak ölmüştür.

Sözünü ettiğimiz Isık Göl'ün sahilindeki 22 köy ve bahsettiğimiz diğer 14 küçük çiftlik ise ormanlar yok edilerek kurulmuş, her aileye 18 bin dönüm toprak verilmiştir. Sonuç olarak ne kadar ormanın yok edildiğini söylemeye bile gerek yoktur. Bu arada Isık Göl'ün kirliliği hakkında şikayetler geçmiş yüzyıla kadar gider, ki burada yine Rus ve Ukrayna'lı yerleşimciler suçludur.

Pişpek kazasında de Prjeval kazasında olduğu gibi göç edip gelen Rus "konuklar" zamanla çoğalmıştır. Ayrıca kaza amiri albay P.N. Zatinşikov'un zamanında (Mart 1900-Kasım 1912) Rus ve Ukraynalı köyler hızla artmıştır. Kazada 100'den fazla konut arsası oluşturulmuş, bunun 28'ine Ruslar yerleştirilmiştir. Top-

lam olarak 2794 aile göç ederek 25 köy inşaa edilmiştir (5). Bu köylere konuklarının gelmesiyle yerli Kırgız halkına ait isimler yok edilmiş, konukların istedikleri gibi adlandırmalar yapılmıştır. Bu isimlerin içinde İlinskoye, Orlovskoye (Kemin ilçesinde), Bitstrovskoye gibi Rus köy ağalarının isimleri de bulunmaktadır. Bu isimler hâlâ kullanılmaktadır.

Kırgızca isimlerin büyük merkezlerden gelen geçici konukların isimleriyle değiştirilmesi:

Tenir-Too tarafına bazen teftiş için, bazen de dinlenmek için büyük merkezlerden üst düzey yöneticiler gelirdi. Onlar çoğu zaman Rus köylerine de uğrayıp geçici bir süre için konuk olurlardı. Böyle tesadüfen gelen konuklarla yakınlaşabilmek için köy ağaları köylüleri ikna edip köylerine onların isimlerini vermeyi severlerdi. Bu tip olaylara Projevel kazasının Cerges köyüne gelen senatör kont Palen'in ismini vermek için üst düzey yöneticilere yazılan dilekçe mektubunu örnek olarak verebiliriz.

"Aşağıda imzalarımız bulunan köylüler daha açık yazarsak 60 ev sahibinin 2/3'ü, yani 43 kişi, köy muhtarı Dmitrij Zubkov'un da katıldığı bir toplantıda aldığı kararla köyümüzün ismini şeref konuğumuzun namı üzerine vermek istiyoruz. Bu kararı oy birliğiyle kabul ettik" (6).

1909 yılının 25 Mayıs'ında ise senatör kont Palen bu karara itirazı olmadığını bildirmiştir (7). Arşiv bilgilerinin de kanıtladığı gibi, geçici olarak gelen üst düzey yöneticilerine yaranılmaya çalışılmış, bu yöneticiler de bu tip kararları memnuniyetle kabul ederek isim değişikliklerine neden olmuşlardır.

Müfettişlik işi yapan senatör kont Palen'in çalışmalarının bir hayli verimli olduğunu itiraf etmek gerekir. Fakat bir başka açıdan bakacak olursak onu yazar Gogol'un romanındaki kahramana benzetebiliriz.

Uzakdan gelen misafirlerin adının verilmesi ile ilgili başka örnekler de mevcut. Örneğin şimdiki Karakol, dünkü Prjevalskiy şehrinin isminin değiştirilmesi için yukarıda bahsettiğimiz olayda olduğu gibi, hiç bir gerekçe yoktu. Tek yapılan girişim şehirdeki bir avuç Rus halkı tarafından bir dilekçenin yazılmasıdır. Bunun sonucunda 7 Mart 1889'da isim değişikliği gerçekleştirilmiştir. Prjvalskiy ise buna karşılık bu şehire defnedilmek istemiştir. Biz Kırgız halkı olarak N.M. Prejevalskiy'i tanınmış bir Rus gezgini, Merkezi Asya'yı ilk inceleyenlerden biri olarak tanıyor ve saygı duyuyoruz. Fakat kendisi Karakol şehri, ve hele Kırgız halkı ve toprağına emeği geçmemiştir. Ayrıca Prjevalskiy tarihte padişah ve sömürgecilik politikasını destekleyenlerin bir temsilcisi olarak bilinmektedir. Sonuçta, bu politikalar nedeniyle Kırgız halkına ait topraklar ellerinden zorla alınmış ve şimdi ise nerelere varılmıştır? Tarih bunu hiç bir zaman affetmez. Kırgız halkına yapılanlar Avrupalı sö-

mürgecilerin Kızıldereli topraklarına el koyduklarında yapılanları bile geride bırakır. Bu noktada Isık-Göl, Çüy, ve Narın'daki Kırgızların dağ ve taş sürülmelerini hatırlamamız gerekir.

N.M. Prjevalskiy'in seyahate giderken ve dönerken Karakol şehrine uğradığını inkar edemeyiz, fakat bunu niçin yaptığını da unutmamamız gerekir. Seyahate giderken uğramasının nedeni yolda kendisine iyi develer, atlar ve yiyeceğin gerekli olmasıdır. Bunun için Karakol'da yerlilerin deve ve atlarını bazen yerli Rus ağalarıyla birlikte, acımadan eziyet ederek de olsa zorla almıştır. Görüldüğü gibi bazı zengin ve akli zayıf adamlar da onlara yardım etmişlerdir. Ayrıca Pişpek kazasından Şabdan'da bu tip işlerde kullanılmıştır. Bunu 1888 yılının Şubat ayında Pişpek kazasına bağlı köylerde oturan 36 kişinin verdiği mektupla kanıtlayabiliriz (8). Üstelik Prjevalskiy'in eserlerini okuduğumuzda da Kırgızistan hakkında tatmin edici bilgilere hiç de rastlayamıyoruz.

Sonuçta geçmişteki Çarlık ve daha sonra Stalin'in diktatörlük zamanına baktığımız zaman, şimdi gerçekleştirdiğimiz işin ne kadar doğru bir karar olduğunu daha iyi görüyoruz.

Kırgızca isimlerin göçmenlerin anavatanlarında (Rusya'da) oturdukları köy ve vilayetlerine ait isimlerle değiştirilmesi:

Tarih delil olabilecek örnekleri saklamıştır. Önceden yaşanan yerlerin adları ile daha sona göç edilen yerlerin isimleri arasındaki benzerlikler buna örnektir. Hatta ırmak, toprak parçaları bile yeni isimler almıştır. Aradan çok zaman geçmesine rağmen yine de Enisey, Tuva, Toolu: Altay, Hakasiye'de rastlanan Balıkça, Süt Göl, Kara Göl, Kulundu, Kayındı, Çüy vb. gibi isimlerin benzerlikleri bu durumun ispatıdır. Topraklarımıza göç edenler böylece önceden yaşadıkları yerlerin isimlerini yeni alanlara vermeye çalışmışlar ve bazen de "Yeni Rusya'yı kuracağız diye "Novorossiysk (Yeni Rusya)" ismini bile kullanmışlardır. Örnekleri 1912 yılının sonbaharında Büyük Kemin'de kurulmuş olan "Novorossiysk" köyü, Alamüdün ilçesindeki "Moldovanka", Kalinin ilçesindeki "Petropavlovka", "Poltavka" köyleri vb. ile çoğaltmamızın yeterli olacağı kanısındayız.

"Kırgızca isimleri Rusça'da telaffuz edemiyoruz" gibi bahaneler

Öne sürülerek isim değiştirilmesi:

İsimleri bu nedenle değiştirilen köyler de Kırgızistan'da bolca bulunmaktadır. Örnek verecek olursak, Kırgızistan'da ilk Rus köyü 1868'de kurulmuştur. Bunlardan birisi de Pişpek kazasına bağlı Aksuu köyüdür. Yeni göç edenler ismi değiştirmek istediklerinde köyün ihtiyarları (aksakallar) buna karşı çıkmış, köylerinin Rusca isim almasını istememişlerdir. Daha sonra ise Ruslar onlara da önem vermemiş, is-

tedikleri gibi davranmışlardır. Aksuu isminin kısa zamanda Belovodskoye olarak değiştirilmesinin altında yatan neden budur. O zamanlar belki bugün bile Kırgız isimlerinin değiştirilmemesi gerektiği düşünülmemiştir. Bu nedenle ünlü "Aygürök" operasını "Lunnaya Kresavitsa" olarak tercüme etmişlerdir. Isık-Ata ilçesindeki Kızıl-Suu köyü ise, 1913 yılında Kresnoreçinskaya olarak değiştirilmiştir. Isık Göl ilçesindeki Dolinka (Kara-Oy) da bu tip isim alan yerlere örnek olarak verilebilir. Aksuu semtinin merkezi Teplockluçenka, daha önceleri Oblepihovka olarak bilinirdi, ilk Kırgız ismi ise Çıçırkanak idi. Çıçırkanak ilk başta Rusca'ya çevrilmişse de daha sonra bu isim beğenilmeyerek, göç edenler 1874 Eylül'ünde Türkistan valisi o köye geldiği zaman, Oblepihovka'yı "Teplockluçenskaya" olarak değiştirmek istediklerini belirtmişlerdir. Bu istek çok geçmeden yerine getirilmiştir (9). Bazı köyler ise göç eden Slav halkları telaffuz edemiyor diye kolaylıkla yeni Rusça isimler almıştır. Yukarıda verilen Sokuluk'un Novotroitskiy olarak değiştirilmesinin nedeni: "Köylüler kendi köylerinin ismini telaffuz edemiyorlar. Sokuluk'u Sahuluk, Sahaluk diye söylüyorlar, hiç kimse Sokuluk diyemiyor". diye başvurunun olmasıdır. Lebedinovka da bu tip nedenlerle değişmiş bir isimdir. Kırgızca Alamüdün olan ismin değiştirilmesinin nedeni 1893 yılının 17 Kasım'ında Pişpek Yedi-Suu valiliğine başvurusunda şöyle açıklanmıştır.

"Alamüdün köyünde sırf Ruslar oturuyor. Rusça çok zengin bir dildir, Kırgızca Rusçaya çevrilebilir. Alamüdün sözünü Ruslar telaffuz etmekte zorluk çekiyorlar. Bu yüzden de onlar Lebedinovka diyorlar. Bunun için Alamüdün isminin Lebedinovka olarak değiştirilmesine yardım ediniz."

Bir ay sonra valilik bu isteği de yerine getirmiştir (10).

Göçmenler bazen ırmak ve toprakların isimlerini doğru söylemeyi gururlarına yediremeyip, Kırgızca manalarını bozarak telaffuz etmişlerdir. Örnek olarak Issık-Kul, Djergolan, Djeti-Oğuz, Ozgen, Baumdu, Kok-Moynak vb. isimlerde bu durumun sonucu değiştirilmiştir.

Sonuç Olarak

Artık sözümüzün sonuna geliyoruz. Fikirlerimizi ortaya koyarak az çok sömürgecilik zamanındaki topraklarımızın, köy ve sularımızın isimlerinin değiştirilmesinin nedenlerini açıklamaya çalıştık. O zamanlar yerli Kırgız isimlerin değiştirilmesi yalnızca kağıt üzerinde kalmış, pratikte ise tam tersi gerçekleşmiştir. Yer değiştirerek göç eden Rus, Ukrayna ve Beyaz Rusyalı göçmenler Kırgız halkına hiç danışmadan kabalık yapıp, tarihini yansıtan isimleri değiştirerek yok etmeye çalışmışlardır. Yeni isimlerin nereden ve niçin verildiğini halk hiç bir zaman öğrenememiştir. Bu durum hakkında Yedi-Su bölgesinde yayımlanan "Semireçenskiy Oblostnoy Vedomost" gazetesine merkezden gelen bir müfettiş, Prjeval şehrinde, şehrin yakınındaki köylerde köylülere ve ağalara, şehir kimin ismini taşıyor? Prje-

val kimdir? diye sorduğu zaman, ağa hiç endişelenmeden: "Ben yeni ağa oldum beyefendim. Bunları henüz öğrenemedim. Şu anda yerleşim yerlerinin isimleri çok değişmiştir." diye cevap vermiştir.

Bu tür durumlar bazen gülme duygusu uyandırırken bazen de gururumuza dokunmaktadır. Bu durumu, o zamanlar halk bilinçsizdi, karşı gelmeye gücü de yoktu diye açıklarsak, daha sonra Sovyet dönemindeki isim değişmelerini hatırladığımızda ağızımıza tek kelime bile alamaz hale geliriz. Bütün halkın o zamanki bilgileriyle yazı yazarken, mektuplaşırken "Komünizm", "Sosyalizm", "Kalinin", "Voroşilov", "Molotov", "Stalin", "Frunze", "Hruşev", "Telman", "Miçurin" vb. isimleri yazdıklarına inanmak biraz zordur. Böyle bir yalakalığı yaparak kendi tarihlerine, halklarına karşı gelmek sadece üstteki bir avuç yöneticinin işidir. İhtilale kadar Kırgızistan'da bazı kesimler tarafından yalakacılığın en üst düzeyi yapılmıştır. Rus halkının böyle kötü adetlerini almamız, bizim dünya sahnesindeki itibarımızı düşürüyor. Toktogul dünyaya geldi diye Ketmen Töbö'yü Toktogul yapmak, Usubaliyev doğdu diye Koçkor'u değiştirmek, Frunze doğdu diye Pişpek'i Frunze yapmak bu insanların itibarını yükseltmemiştir. Adaletli olarak bakan birisi aksine bu olayı onlarla alay etmek yönünde yorumlayabilir. Bundan iki sene önce Grunze'yi Bişkek olarak değiştirdiğimiz zaman bazı kişiler anlamadan: "Bişkek olsun diyelim, fakat manası ne? Anlamadığımız isimleri verirsek burada itibarımızı kaybederiz. Halbuki Frunze'yi herkez tanıyor, dünyaca ünlü bir kişi." diyerek karşı çıkmışlardır.

Frunze'nin itibarını yükselteceğiz diye, Başkentimize, Kırgızistan'daki 23 mektep 20 sovhöz, kolhoz, köy, fabrika ve kütüphanemize onun ismini verdiğimizden inkar edemeyiz. Şimdiki Bişkek ne demek, neyi anlatıyor diye soranlar kendilerinin bu kadar cahil olmalarından utanmaları gerek. Bunun suçu ise kendi halkının, toprağının tarihini öğrenmemelerinden kaynaklanmaktadır. Burada herhangi bir kişinin aklına gelen ilk isim olan Bişkek'i vermesi söz konusu değildir. Bişkek halkın saygı duyduğu bir kahramanın ismidir. Kahraman Bişkek, halkını dış düşmanlardan koruyarak, ölümüne kadar Sarı-Özün-Çüy bölgesinde derin izler bırakmış bir halk yiğididir. O öldüğü zaman Sarı-Özün-Çüy'un Kırgızlar'ı cesedini kucaklayıp "Babamız" diye saygı durmuşlar, kefenle sararak, kabrini geniş kazarak, bahadırı gelen giden herkez hatırlasın diye cesedini şimdiki Isık-Göl simasının yanına defnetmişler ve orada daha önce hiç rastlanmayan bir biçimde, çok görkemli anıt mezar yapmışlardır. Daha sonraları Kokandlılar Çüy Kırgızlar'ı üzerinde etkili olmaya başladığı zaman, halkını, topraklarını kahramanca koruyan bu kahramanın ismini yok edebilmek için söz konusu anıt mezarı yerle bir etmişler ve yerine kale yapmışlardır. Halk ise bu kahramanın ismini unutmamış ve kaleye Bişkek ismini vermiştir. Bu kale ise 1862 yılında Kolpakovski ve beraberindekiler tarafından yok edilmiş, fakat kahramanın ismini hatıralardan silememişlerdir. Daha sonra yıkılan

kalenin etrafına halk yerleşmeye başlamış, küçük köy şehire dönüşmeye başlamış, ismi de Bişkek olarak belirlenmiştir. Bu konuda 8 Haziran 1876 yılında "Türkistan Vedomstvosuna"da Bişkek'in kurulduğu yerde bundan yüzyıl önce (1776) Bişkek adlı bir kahramanın cesedinin bulunduğu hakkında yazı çıkmıştır.

Böylece şehrin ismi zamanla değiştirilerek söylenmiş, söz konusu Kırgız kahramanının cesedi bölgeye gelen gezginler tarafından "Tepeye defnedilen mezar daha sonra Kokand'lılar tarafından yıkılmış ve kale yapılmıştır." diye yazılmıştır.

Sonuçta sayısız savaşa katılmış olan Bişkek bahadırın ismi 1926 yılında bir avuç üst düzey yönetici tarafından kendi çıkarları doğrultusunda Frunze olarak değiştirilmiştir. Son olarak tarihi gerçekler yerini bulmuş, 1991 yılında ilk iş olarak Bişkek ismine tekrar dönmüştür.

Dipnotlar:

1. 31682-İş defteri, 5 sayfa.
2. Özbek Cumhuriyeti matbaası, 1. fon, 17. yazı, 141. rapor defteri, 2-3 sayfalar.
3. Türkistan listesi, 4 Ocak 1909 yılı, No. 3
4. Özbek Cumhuriyeti matbaası, 1. fon, 18. yazı, 96. is defteri, 30. sayfa.
5. Semireç bölgesi raporu 9 Aralık 1912 yılı No: 268.
6. Özbekistan Cumhuriyeti matbaası, 1. fon, 13. yazı, 756. iş defteri, 2. sayfa.
7. 756. iş defteri.
8. Kazakistan Cumhuriyeti matbaası, 44. fon, 35769. iş defteri, 12-34. sayfalar.
9. Özbek Cumhuriyeti matbaası, 1. fon, 27. yazı, 868. iş defteri, 2. sayfa.
10. Kazakistan Cumhuriyeti matbaası, 44. fon, 436. iş defteri, 1-3. sayfalar.

Kitap İncelemeleri

Ahıska Türkleri Üzerine İki Kitap

"Ahıska Türkleri", Dr. B. Zakir Avşar - Zafer S. Tuncalp,
TBMM Yay. No: 73, Ankara 1995, 144 s.

"Ahıska Türkleri", Kıyas Aslan, Ahıska Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yay.,
Ankara, 1995, 87 s.

Gürcistan Cumhuriyeti'nin Türkiye sınırına bitişik olan Ahıska bölgesi Dede Korkut Destanında Ak Sika adıyla anılır. XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti idaresine giren, 1829 Edirne Antlaşması ile Çarlık Rusya'sına ve 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması ile SSCB'ye bırakılan, günümüzde Gürcistan'ın güneybatısında Türkiye sınırına 12-30 km. uzaklıkta bulunan ve coğrafi olarak kuzeydoğu Anadolu'nun doğal bir uzantısı olan bu dağlık bölge, Gürcistan'da "Meskhetia" veya "Meskhet-Dzhavakheti" olarak adlandırılmaktadır (Bu nedenle, Ahıskalı Türkler SSCB'de 1960'lı yıllardan itibaren "Mesketliler" olarak anılmaya başlanmıştır).

SSCB döneminden itibaren Aspinza, Adıgen, Ahılkelek, Boğdanovka rayonlarına ayrılan Ahıska bölgesinin tarihi ve hukukun sahibi olan Ahıska Türklerinin, Türkiye yanlısı faaliyetlerde bulundukları şeklinde suçlamalar içeren Stalin'in 31 Temmuz 1944 tarihli Gizli Emri'yle 14-18 Kasım 1944 tarihinde Orta Asya'ya sürülmeleri sonrası Ahıska Türkleri sorunu ortaya çıkmış ve "Ahıska -veya Mesket" adı zaman zaman dünya gündemine bir etnik sorun olarak girmeye başlamıştır. Sorunun ve Sürgünün Ellinci Yıl Dönümü anısına Türkiye'de yayınlanan "Ahıska Türkleri" adını taşıyan iki araştırma, konuyu dünden bugüne kadar incelemekte, belgelerle ışık tutmaya çalışmaktadır.

Sürgün öncesi SSCB resmi kayıtlarında "Türk" olarak adlandırılan Ahıskalıların nüfusu 1926 SSCB nüfus sayımında 137.921 olarak belirtilmiş ve bu nüfus Gürcistan'ın % 5.2'sini oluşturmuştur. Ancak 1935-1936 yıllarından itibaren Ahıskalılar "Türk" yerine "Azerbaycanlı" olarak resmi kayıtlarda yer almaya başlamıştır (Avşar-Tun., s. 9-10). Sürgün sırasında, 1956 yılına kadar dolaşım yasağı ile karşılaşan Ahıskalılara 1958 yılında Azerbaycan sahip çıkmış ve 1958-1971 yılları arasında iki binin üzerinde Ahıskalı aile Özbekistan'dan Azerbaycan'a göçmüştür. Ahıska Türklerinin, 1960'lı yıllardan itibaren Ahıska'ya tekrar dönme çabaları, Gürcistan'ın kendilerine "Müslümanlaşmış Gürcü" tezini kabule zorlaması nedeniyle çıkmaza girmiştir. Ancak zorluklara rağmen, Ahıska'ya 250 aile dönmüştür, bu ailelerin bir kısmı da 1960 ve 1961 yıllarında Gürcistan tarafından zorla sınır dışı edilmiştir. Halen bu cumhuriyetde 100 civarında Ahıska Türkü aile bulunduğu tahmin edilmektedir (Avşar-Tun., s. 23-30, 65 ve Aslan. s. 4, 11). Haziran 1989 tarihinde Özbekistan'ın Fergana Vilayeti'nde başlayan kanlı olaylar sonucu Özbekistan'da bulunan Ahıska Türkleri zorunlu olarak bu cumhuriyeti terk ederek ağırlıklı olarak Rusya Federasyonu, Ukrayna, Kazakistan ve Azerbaycan'a yerleşmişlerdir (Avşar-Tun., s. 26-29, As., s. 13-15). Eski SSCB cumhuriyetlerine dağılmış olan Ahıska Türkleri Ahıskaya dönme talepleri yanında 1970 yılından itibaren anavatan olarak gördükleri Türkiye'ye göç etme talebinde de bulunmuşlar ve yoğun talepler sonucunda 2 Temmuz 1992 tarihli Ahıska Türkleri'nin Türkiye'ye kabul ve iskânına dair Kanun ile Ahıska Türkleri'nin yıllık kontenjanlar dahilinde Türkiye'ye göçü başlamıştır. İlk 150 aile Iğdır iline iskan edilmiştir (Avşar-Tun., s. 30-52, Aslan, s. 23-24).

Günümüzde 350.000 civarında bir nüfusa sahip olan; Rusya Federasyonu, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Azerbaycan, Gürcistan, Moldova, Ukrayna ve Türkiye'de 260 civarı yerleşim bölgesinde yaşayan; Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Ukrayna, Rusya Federasyonu ve Türkiye'de kültür merkezleri, dernekleri bulunan Ahıska Türkleri'nin sürgünün başka yıldönümlerini görmeden Gürcistan'ın müsaadesiyle Ahıska'ya dönmelerinin ve burada huzur içinde yaşamlarının sağlanması en olumlu çözüm olarak görülmektedir.

• Hasan KANBOLAT

Yeni Çıkan Yayınlar

Günay Göksu Özdoğan ve
Kemali Saybaşılı (Ed.),

**Balkans: A Mirror of the New
International Order,**
Eren Yayıncılık, İstanbul, 1995, 351 sayfa, ISBN
975-7622-36-12.

Bu çalışma 24-26 Nisan 1993 tarihlerinde İstanbul'da Marmara Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü tarafından düzenlenen "Balkans and Turkey in the Changing International Order: Problems and Prospects" konulu bir uluslararası sempozyuma sunulan bildirilerden oluşmuştur. Sempozyuma değişik ülkelerden 26 uzman katılarak bildiri sunmuştur. Konunun çok değişik açılardan derinlemesine incelendiği bu çalışma araştırmacılar için değerli bir kaynak niteliğindedir.

Hasan B. Paksoy,

Alpamysh: Central Asian Identity Under Russian Rule,
Association for the Advancement of Central Asian
Research, Hartford, Connecticut, 1989, 171 sayfa+ ek,
ISBN 0-9621379-9-5.

Orta Asya Türk halklarının kültürleri üzerine yaptığı çalışmalarıyla tanınan Paksoy'un bu çalışmasıyla Orta Asya dışında pek az bilinen Alpamiş destanının hem İngilizce çevirisini araştırmacılara sunması hem de Alpamiş destanının Orta Asya Türk halklarının kimlikleri üzerindeki etkisini ortaya koyması bilim dünyasına önemli bir katkı olmuştur.

Paula R. Newberg,

Double Betrayal: Repression and Insurgency in Kashmir,
Carnegie Endowment Publication, Washington, 1995, 78
sayfa, ISBN 0-87003-063-9.

Carnegie Endowment bünyesinde uzman olarak çalışmakta olan Dr. Paula Newberg bölgeye yaptığı sık ziyaretler sonucu oluşturduğu bu çalışmada, 1947 yılından bu yana esas olarak Hindistan ve Pakistan arasında bir sorun olan ve 1989 yılından bu yana da sıcak çatışmaların yaşandığı Kaşmir bölgesindeki gelişmelere çeşitli açılardan yaklaşılarak analiz etmeye çalışmıştır.

Jacob M. Landau

Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation,
Hurst & Company, London, 1995, 275 sayfa, ISBN
1-85065-269-4.

Beyrut'ta bulunan Hebrew Üniversitesi'nde Siyasal Bilgiler Profesörü olan Landau'nun bu çalışması bir bölüm hariç 1981 yılında Londra'da yayınlanmıştı. Landau bu baskıya Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkileri de katmıştır. Pandau çalışmasında Türkçe yayınlar da dahil geniş bir kaynakça kullanmıştır.

Dilip Hiro,

**Between Marx And Muhammad: The Changing Face Of
Central Asia,**
Harper Collins Yayınları, London, 1994, 404 sayfa, ISBN
0-00-638367-X.

Araştırmacı yazar ve gazeteci olan Hiro bu çalışmasında, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Afganistan ve İran'da meydana gelen gelişmeleri bu ülkelere yaptığı inceleme gezilerinden elde ettiği bilgiler de katılarak ele almıştır. Çalışmada Hiro Orta Asya Cumhuriyetlerinde SSCB sonrası gelişmelerin çevre ül-

kelere etkilerine de özellikle değinmiştir. Bölgede meydana gelen gelişmeleri toplu olarak bir arada bulabilme açısından Hiro'nun çalışması önemli bir kaynaktır.

Muzaffer Maden,

Kaşgar ve Ötesi; Gezi Notları, Anılar ve Düşünceler,
Eren Yayıncılık, İstanbul, 1994, 157 sayfa, ISBN
975-7622-34-6.

İsviçre'de yaşayan Maden 1990 yılında Kuzey Çin'e ve Doğu Türkistan'a yaptığı gezinin izlenimlerini biraraya getirerek bu çalışmayı oluşturmuş. Renkli fotoğraflar ve haritalarıyla kitap iyi bir seyahatname örneği.

Kadir Canatan,

Avrupa'da Müslüman Azınlıklar,
İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, 359 sayfa, ISBN
975-574-092-9.

Bu çalışmada Batı Avrupa'da 40-50 yıla yakın bir süredir yaşayan Müslüman azınlıkların toplumsal konumu ve kültürel sorunlarına değişik açılardan değinilmektedir. Çalışmada ayrıca, Avrupa'da doğup büyüyen genç kuşakların sorunları incelenmekte, bu arada Batılı toplumların göçmenler karşısında uyguladığı politikalar irdelenmekte ve son olarak ırkçılık ve yabancı düşmanlığı konuları tartışılmaktadır.

Hasan B. Paksoy (ed.),

Central Asia Reader: The Rediscovery of History,
M.E. Sharpe, Armonk, NY, ve Londra, 1994, 206 sayfa.

Hasan B. Paksoy (ed.),

Central Asian Monuments,
ISIS Yayınevi, İstanbul, 1992, 173 sayfa, ISBN
975-428-033-9.

ÇEVİRİLER

Aleksandre Popović,

Balkanlarda İslam,
(Çev. Komisyon), İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, 398 Sayfa
+ ekler, ISBN 975-7732-19-2.

Yugoslav asıllı bir şarkiyatçı ve halen Paris'te C.N.R.S. bünyesinde çalışmalarına devam etmekte olan Popovic özellikle Balkanlarda İslam ve İslami hareketler konusundaki çalışmalarıyla tanınmaktadır. Popovic bu çalışmayı 1985 yılında yayınlamıştır. Bu kitap bir diller ve uluslar mozayikliği görünümündeki Balkanların İslami coğrafyasını ve bugün Balkanlarda yaşanan olayların geçişini öğrenmek isteyenler için faydalı bir çalışmadır. Çalışmada Arnavutluk, Bulgaristan, Macaristan Romanya, Yugoslavya (1985 basımı olduğundan) ve Yunanistan'daki müslüman toplulukların tarihine ve 1980'li yıllara kadarki gelişmelere değinilmektedir.

Shirin Akiner,

Sovyet Müslümanları,
(Çev. Tufan Buzpınar ve Ahmet Mutlu), İnsan Yayınları,
İstanbul, 1995, 400 sayfa, ISBN 975-574-027-9.

Londra Üniversitesi School of Oriental and African Studies (Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu)nda öğretim üyesi olan Akiner bu çalışmasının ikinci baskısını 1986 yılında yayınlamıştır. Akiner bu çalışmasında eski Sovyetler Birliği'nin Müslüman halkları hakkında (ek bölümde Ruslar hariç Müslüman olmayan halkların da durumları incelenmiştir) kapsamlı bir araştırmanın ürünlerini ortaya koymuştur.

Kronoloji

Hazırlayanlar: Olgan BEKAR, Sibel SAKA

Türkiye

- İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (İMKB) Başkanı Tuncay Artun'un başkanlığında toplanan Avrasya Borsalar Federasyonu (FEAS) Genel Kurulu'nda Kırgızistan, Özbekistan ve Moldova Borsaları üyeliği kabul edildi. Böylece FEAS üyelerinin sayısı 15'e çıktı. Lahor Borsası da yardımcı üyeliğe kabul edildi. (Yeni Yüzyıl, 4 Ekim 1995)
- 1995'in Ocak-Haziran döneminde Türkiye'den BDT üyesi ülkelere yapılan ihracatta, geçen yılın aynı dönemine göre yaklaşık yüzde 35 artış meydana geldi. En fazla ihracat artışı olan ülkeler sıralamasında yüzde 357,4 ile Beyaz Rusya birinci, yüzde 143,7 ile Ukrayna ikinci ve yüzde 60,2 ile Rusya Federasyonu üçüncü sırada yer aldı. Aynı dönemde BDT üyesi ülkelere Türkiye'ye yapılan ithalatta da yüzde 86 artış meydana geldi. Listede yer alan ülkelere yapılan ithalatta yüzde 900,1 ile Tacikistan birinci sırada yer alırken bu ülkeyi yüzde 301,6 ile Beyaz Rusya, yüzde 288,8 ile Gürcistan izlemiştir. (Avrasya Dosyası, Sayı: 42, Ekim 95/1)
- SSCB'nin dağılmasından sonra bağımsızlığına kavuşan Cumhuriyetlerde MEB tarafından açılan okulların sayısı 2 ilköğretim, 10 orta öğretim ve 4 Türkçe öğretim merkezi olmak üzere 16'yı buldu. Şirket ve vakıflar (15) tarafından açılan okul sayısı ise 1 ilköğretim, 126 orta öğretim, 13 yüksek öğretim ve 1 Türkçe Öğrenim Merkezi olmak üzere 141 olarak gerçekleşmiştir. Okul açılan ülkeler arasında Kazakistan 33 okul ile birinci sırada yer alırken, 20 okul ile Özbekistan ikinci, 15'er okulla da Azerbaycan ve Tataristan üçüncü sırada yer almaktadır. (Avrasya Dosyası, Sayı: 43, Ekim 95/2)
- Yabancı Öğrenciler Değerlendirme Kurulu Toplantısı'nda yurt dışındaki Türk liselerinin Türkiye'deki okullara denkliği kabul edildi. Buna göre Türk Cumhuriyetleri ve topluluklarında açılan okullardan mezun olan öğrenciler üniversite eğitimlerini Türkiye'de sürdürebilecek ve bursluluk imkanlarından faydalanabilecek. (Zaman, 1 Kasım 1995)
- Güneydoğu Anadolu illerinden, 1995 Ocak-Eylül döneminde Orta Asya Türk cumhuriyetlerine, yüzde 275 oranında artışla 17 milyon 191 bin Dolarlık tarımsal ve hayvansal ürün ihracatı yapıldı. Geçen yılın aynı döneminde 4 milyon 809 bin Dolarlık ihracat gerçekleşmişti. Güneydoğu Anadolu İhracat Birlikleri verilerinden edinilen bilgiye göre, ihracatın yüzde 61'ini oluşturan 10 milyon 486 bin Dolarlık bölümü Kazakistan'a, bir milyon 872 bin Dolarlık kısmı Özbekistan'a, bir milyon 698 Dolarlık kısmı ise Kırgızistan'a gerçekleşmiştir. (Dünya, 4 Kasım 1995)
- Türkiye, İran'la doğalgaz anlaşması sağladı. İran Türkmenistan'dan aldığı doğalgazı swap yöntemiyle Türkiye'ye satacak. Tebriz-Doğubeyazıt arasında bir boru hattı yapılacak. 1998 yılında 2 milyar metreküple başlayarak doğalgaz alımı, kademeli olarak 10 milyar metreküpe çıkacak. (Dünya, 28 Kasım 1995)
- TC ile Özbekistan Cumhuriyeti arasında uyuşturucu ve terörizm ile mücadele konusunda bir anlaşma imzalandı. (Avrasya Dosyası, Sayı: 44, Kasım 95/1)

- Küresel Kalkınma Eylem Planının Uygulanmasında Bölgesel İşbirliği projesi 23 Ekim Pazartesi Günü TİKA Başkanlığı'nda düzenlenen bir törenle imzalanarak yürürlüğe girdi. Toplam tutarı 985.000 ABD Doları olan projeye, Kırsal Kalkınma Gündemi'nde yer alan kalkınma stratejilerinin Türkiye önderliğinde ve Orta Asya Cumhuriyetleri dahil 10 Yeni Bağımsız Devletin katılımıyla bölgesel düzeyde uygulanacak dört ana projeden oluşan kapsamlı bir programın başlatılması hedefleniyor. (Avrasya Dosyası, Sayı: 44, Kasım 95/1)
- Tacikistan'ın Ankara Büyükelçiliği törenle hizmete açıldı. Tacikistan'ın Ankara Büyükelçiliği görevine Yakup Salimov atanmıştır. (Zaman, 5 Aralık 1995)
- 13-16 Kasım 1995 tarihleri arasında Bişkek'te Kırgız-Türk İş Konseyi toplantısı gerçekleştirildi. Toplantıya Türk ve Kırgız tarafından yaklaşık 60 dolayında firma temsilcisi katıldı.

Azerbaycan

- Azerbaycan ve Rusya arasında çeşitli alanlarda 8 anlaşma imzalandı. Azerbaycan Başbakanı Fuat Guliyev ile Rusya Başbakan Yardımcısı Aleksey Bolşakov'un Bakü'de imzaladıkları anlaşmalar, sağlık, enerji, bilim-teknik alanlarında işbirliği, sınır geçiş noktaları, Rusya televizyonunun Azerbaycan'da yayımlanması gibi konuları içermektedir. (Orta Doğu, 9 Ekim 1995)
- 1995 yılının ilk yarısında Azerbaycan'ın dış ticareti geçen yılın aynı dönemine oranla 1,7 oranında azalarak 467,2 milyon oldu. Aynı dönemler arasındaki karşılaştırmalarla ithalat 1,8 azalarak 25 milyon, ihracat ise 1,7 azalarak 201,5 milyon Dolar olarak gerçekleşmiştir. (Avrasya Dosyası, Sayı: 42, Ekim 95/1)
- Azerbaycan Türkiye üzerinden İnternet'e bağlandı. TÜBİTAK, TİKA, ODTÜ ve Azerbaycan İlimler Akademisi'nin ortak çalışmaları sonucunda kısa süre önce Azerbaycan'ın Türkiye üzerinden İnternet'e bağlantısı gerçekleşmiş ve böylece Azerbaycan İnternet'e bağlanan ilk Türk cumhuriyeti olmuştur. (Hürriyet, 6 Kasım 1995)
- Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşmasıyla birlikte, bu ülkeden Türkiye'ye yatırım yapanların sayısı da hızla artmaktadır. Hazine Müsteşarlığı'nın verilerine göre Eylül 1995 sonu itibarıyla Türkiye'de Azeri sermayesiyle kurulmuş 20 firma faaliyet göstermiş ve söz konusu şirketlerin toplam sermayesi 73,7 milyar liraya ulaşırken, bu sermayedeki Azeri payı da yüzde 79,8 oranıyla 58,8 milyar lira düzeyine ulaşmıştır. (Sabah, 6 Kasım 1995)
- Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hasan Hasanov, Hazar petrollerini taşıyacak ana petrol boru hattını bölge barışı açısından şans olarak değerlendiren herkesin, bunun Ermenistan üzerinden Türkiye'ye geçmesini istediğini açıklayarak, boru hattının Ermenistan üzerinden geçmesinin ise ancak işgal altındaki Azerbaycan topraklarının koşulsuz olarak boşaltılması sonrası müzakere edilebileceğini kaydetti. (Akşam, 8 Kasım 1995)
- Azerbaycan Devlet Petrol şirketi ile Rusya'nın Lukoil, ABD'nin Pennzoil, İtalya'nın ACIP şirketleri Hazar Denizi'nde Karabağ petrol yatağının 25 yıllığına ortak kullanılması için 1,7 milyar Dolarlık anlaşma imzalandı. (Milliyet, 11 Kasım 1995)
- IMF tarafından Washington'da yapılan açıklamaya göre 312 milyon Dolarlık kredi, Azerbaycan'ın ekonomik reform programını desteklemek için verildi. Azerbaycan'da 1995 başında başlatılan ekonomik reform programı çerçevesinde, bir yıl öncesinde ayda yüzde 50 civarında seyreden enflasyon oranı, son altı ayda yüzde 2,5 civarına çekilmiş bulunmaktadır. Bu çerçevede 8 bin küçük işletme de

özelleştirilecek. (Dünya, 21 Kasım 1995)

- Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşmasından sonra 12 Kasım'da gerçekleştirilen ilk çok partili seçimler ile birlikte halk oyuyla sunulan yeni Anayasa'nın kabul edildiği bildirildi. Merkez Seçim Kurulu'ndan yapılan açıklamaya göre, halk oylamasına seçmenlerin yüzde 86'sını oluşturan 3 milyon 556 bin 277 kişi katıldı ve bunlardan 3 milyon 267 bin 538'i yeni Anayasa'ya "evet" dedi. Böylece Azerbaycan'ın yeni Anayasası, yüzde 91,9'luk bir çoğunlukla kabul edilmiş oldu. Bu arada Haydar Aliyev'in Yeni Azerbaycan Partisi, 25 milletvekilliğinden 19'unu kazandı. (Yeni Yüzyıl, 22 Kasım 1995; Orta Doğu, 23 Kasım 1995)
- 1995'in ilk yedi ayında Azerbaycan'ın ihracat hacmi 278,1 milyon Dolar, ihracat hacmi 319,2 milyon Dolar, BDT ülkelerine yapılan ihracat ise 80,8 milyon Dolar, ithalat 18,8 milyon Dolar olarak gerçekleşmiştir. (Avrasya Dosyası, Sayı: 44, Kasım 95/1)
- 1995'in ilk yarısında Azerbaycan'a 13 ülkeden toplam 75 milyon 709 bin Dolarlık insani yardım yapıldı. Azerbaycan'a insani yardımda bulunan ülkelerin yardım hacmine göre sıralaması şöyle; ABD, İngiltere, İsviçre, Türkiye, Fransa, Singapur, Hollanda, Almanya, Belçika, Rusya, İtalya, Ukrayna ve Avusturya... (Avrasya Dosyası, Sayı: 44, Kasım 95/1)
- Azerbaycan, Gürcistan, Moldova, Tacikistan ve Türkmenistan BM Gıda ve Tarım Teşkilatı (FAO)'nun üyesi oldular. (Avrasya Dosyası, Sayı: 46, Kasım 95/1)
- Azerbaycan'da yaşanan tohumluk buğday sıkıntısı nedeniyle TİKA tarafından TC Tarım Bakanlığı Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü'nden satın alınan 32 ton tohumluk buğday ve 2 adet mibzer Azerbaycan'da ekim döneminin başlangıcı olan 4 Kasım 1995 günü "28 Mayıs Çiftliği"nde yapılan bir törenle yetkililere teslim edildi. (Avrasya Dosyası, Sayı: 46, Aralık 95/1)
- Azerbaycan Cumhuriyeti Dış Ekonomik İlişkiler Bakanlığı'na kaydedilmiş 156 yabancı firma ve şirketin bulunduğu açıklanmıştır. Petrol anlaşması imzalanana kadar ülkede yaklaşık 8 firma bulunmakta iken sözkonusu anlaşmadan bir yıl sonra ise 83 firma temsilcilik açtı. Yeni açılan bu firmaların ülke bazında dağılımına göre; Türkiye 9, Rusya 8, Almanya 7, İsviçre 5, Fransa 4, Hollanda 3, Bulgaristan ve Norveç 2 firmaya sahip bulunmakta. Ayrıca Lüksemburg, Belçika, Macaristan, İsrail, Finlandiya, Panama, Bileşik Arap Emirlikleri ve Pakistan gibi ülkelerin firmaları da faaliyet göstermektedir. (Avrasya Dosyası, Sayı: 47, Aralık 95/2)

BDT

- Rusya Federasyonu önderliğinde oluşturulan gümrük birliğine Kazakistan ve Belarus'tan sonra Kırgızistan'da dahil oldu. Rusya ve Kırgızistan arasında gümrük birliğine giriş, iki ülke silahlı kuvvetlerinin işbirliği, mali-sanayi ortaklıklar kurulması, özel sanayii koruma ve hava taşımacılığı konularında işbirliğini öngören çeşitli anlaşmalar imzalandı. (Dünya, 16 Ekim 1995)

Kazakistan

- Belçika nükleer santrallerinde kullandığı uranyumun bir bölümünü Kazakistan'dan almak üzere sürdürdüğü girişimleri tamamladı ve Kazakistan'dan önümüzdeki yıllarda 1.800 ton doğal uranyum alacağını bildiren Belçika AB Komisyonu'nun da onayıyla Kazakistan ile yaptığı kontratın maddi rakamlarını gizli tutmaktadır. (Dünya, 11 Kasım 1995)
- SSCB'nin dağılmasıyla Aralık 1991'de bağımsızlığına kavuşan ve bir yıl sonra kendi silahlı kuv-

vetlerini kuran Kazakistan, savunmasını hızlı bir şekilde güçlendirmekte. Rusya'dan alacağı 73 savaş uçağıyla hava kuvvetlerini bölgede önemli bir güç haline getirecek olan Kazakistan, deniz kuvvetlerini de oluşturmaya başladı. Hazar Denizi'nde ulusal donanmasını kurmaya başlayan Kazakistan, kendi tersanelerinde yapılan ilk hücumbotu denize indirdi. Şimdiye kadar ABD tarafından hibe edilen bir sahil koruma botundan ibaret olan Kazakistan Donanması'ndaki gemi sayısı böylece ikiye çıkmış oldu. (Zaman, 15 Kasım 1995)

- Tacikistan Devlet Başkanı İmamali Rahmanov'un, Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'in resmi davetlisi olarak geldiği Almatı'da, heyetler arasında iki ülke arasındaki karşılıklı ekonomik ve kültürel ilişkileri geliştirmek üzere görüşmeler gerçekleşti. Bu arada iki ülke Başbakan birinci yardımcılar tarafından işbirliğini geliştirme anlaşmasına imza atıldı. (Zaman, 24 Kasım 1995)
- Kazakistan Devlet İstatistik Servisi'nin açıklamalarına göre bu yıl Kazakistan'dan yabancı ülkelere gerçekleştirilen göç geçen yıla göre azalma kaydetti. İçinde bulunduğumuz yılın birinci yarısında 169.400 kişi Kazakistan'dan göç etti. Bu sayı geçen yıl göçedenlerin sayısından 51.000 daha azdır. (Avrasya Dosyası, Sayı: 44, Kasım 95/1)

Kırgızistan

- Çin ve Kırgızistan Sovyet döneminden kalan sınır problemlerini çözmeye niyetli. Kırgızistan Cumhuriyeti Başbakanı Apas Jumagulov ve Çin Halk Cumhuriyeti Başbakanı Li Peng Beijing'de bilim ve teknoloji, ticaret ve eğitim alanında 3 adet ikili anlaşmayı imzalarken iki ülke arasındaki sınır sorununa da çözümü konusunda işbirliğine gideceklerini belirtmişlerdi. (Turkish Daily News, 25 Ekim 1995)
- Kırgızistan Yabancı Yatırımlar ve Dış Yatırımlar Komitesi Başkanlığı, Asya Kalkınma Bankası'ndan "Oş-Bişkek Karayolu Projesi"ne 50 milyon Dolar, Dünya Bankası'ndan "Bişkek Şehri Merkezi Isıtma Sistemi Projesi"ne 29 milyon Dolar, Japonya'dan "Bişkek Manas Havaalanı Projesi"ne 40 milyon Dolar kredi sağlandığını açıklamıştır. (Avrasya Dosyası, Sayı: 45, Kasım 95/2)
- Brüksel'de Avrupa Konseyi ve Kırgızistan arasında imzalanan memorandum uyarınca bu yıl Kırgızistan'a 20 bin ton un sevkedilecek. (Avrasya Dosyası, Sayı: 45, Kasım 95/2).
- BM'in 1995 için beşeri kalkınma konusunda yayınladığı raporda verilen istatistiklere göre Kırgızistan dünyadaki 174 ülke içinde 89. sırada yer alıyor. Cumhuriyette yaş ortalaması 69 ve okur yazarlık oranı yüzde 97. Kişi başına düşen yıllık toplam iç üretim 2.850 Dolar. (Avrasya Dosyası, Sayı: 46, Aralık 95/1)

Özbekistan

- Özbekistan ile Avusturya arasında ikili ilişkilerin geliştirilmesi konusunda bir anlaşma Taşkent'te imzalandı. Anlaşma iki ülke arasındaki ticarete en çok kayırlan ülke rejiminin uygulanmasını ve kimya endüstrisi, tarım, turizm, makina üretimi gibi alanlarda ortak girişimler kurulması konularını içermektedir. (Avrasya Dosyası, Sayı: 42, Ekim 95/1)
- Özbekistan Cumhuriyeti Merkez Bankası bünyesinde ülke ekonomisiyle ilgili araştırmalar yapmak üzere özel bir merkez oluşturuldu. Merkez'in görevleri arasında dolaşımdaki para miktarının izlenmesi, devlet finansmanının istatistikleri ile ulusal kâr ve üretim hesabının incelenmesi bulunmaktadır. (Avrasya Dosyası, Sayı: 43, Ekim 95/2).

- Özbekistan'da bu yıl gençlerin girişimciliğe özendirilmesi amacıyla 12 ticaret okulu açıldı. Okullar, üniversiteler ve ekonomi enstitüleri bünyesinde eğitim verecek olan ticaret okullarının öğretmenleri Avrupa Birliği - TACIS programlarının ekonomistleri tarafından hazırlanan kurslarda eğitim gördüler. (Avrasya Dosyası, Sayı: 45, Kasım 95/2).
- Özbekistan'da 21 Ağustos 1995 tarihli Başkanlık Kararnamesi uyarınca kurulan Yabancı Yatırım Ajansı faaliyetine başladı. (Avrasya Dosyası, Sayı: 45, Kasım 95/2)
- Taşkent'te Özbekistan ve Almanya arasında mali işbirliği konusunda bir anlaşma imzalandı. Anlaşma Özbekistan'a 47,7 milyon Mark tutarında uygun koşullu kredi sağlanmasını öngörülmektedir. Kredi Sivil Havacılık Kompleksinin modernizasyonu, tarım sanayinin geliştirilmesine yönlendirilecek. (Avrasya Dosyası, Sayı: 45, Kasım 95/2)
- Özbekistan Dış İlişkiler Bakanlığı dış ekonomik faaliyet raporuna göre bu yılın ilk on ayında Özbekistan 70 ülkeyle ticaret yaptı. Özbekistan'ın ihracatı geçen yılın aynı dönemine oranlı 1,5 kat artarken, ithalat sadece yüzde 8,3 artmış ve dış ticarete artı denge sağlanmıştır. Gıda maddeleri ithalatı azalırken, makina yapımı üretimi ithalatı artmış, barterla yapılan ticarete azalma gözlenmiş; ihracat kalemlerinde de artış kaydedilmiştir. (Avrasya Dosyası, Sayı: 46, Aralık 95/1)

Türkmenistan

- Türkmenistan Dış Ticaret Bakanlığı tarafından yapılan açıklamada Türk işadamlarının Türkmenistan'daki yatırımlarının son üçbuçuk yılda 1,5 milyar Dolara ulaştığı belirtildi. Sözkonusu yatırımların yüzde 40'ına karşılık gelen 600 milyon Dolarlık bölümü inşaat sektöründe gerçekleşmiştir. (Avrasya Dosyası, Sayı: 42, Ekim 95/1)
- Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurat Niyazov, ülkesinin Asya bölgesinde "tarafsız uzlaşma merkezi" statüsünü onaylaması için Birleşmiş Milletlere başvurduğunu ve olumlu cevap almayı beklediğini açıkladı. Niyazov, Aşgabat'daki Bakanlar Kurulu toplantısında yaptığı konuşmada, Türkmenistan'ı İsviçre gibi, bölgesel anlaşmazlıklarda aracı ve uzlaştırıcı bir barış merkezi haline getirme kararı aldıklarını, bunun tüm komşu ülkelerce de desteklendiğini bildirmiştir. (Zaman, 25 Kasım 1995)
- Türkmenistan Dış Ekonomik İlişkiler Bakanlığı verilerine göre Türkmenistan'da 1995 Haziran ayı itibariyle tescilli 221 yabancı firmadan 54'ünü Türk firmaları oluşturmaktadır. (Avrasya Dosyası, Sayı: 45, Kasım 95/2)
- Türkmenistan'da Türkmen - Arjantin JV Şirket Yashlar'ın araştırmaları sonucu Amuderya'da doğal gaz bakımından zengin yeni bir bölge bulunmuştur. (Avrasya Dosyası, Sayı: 45, Kasım 95/2)

İndeks Cilt 2

Achylova, Prof.Dr. Rakhat	Kırgızistan Dış Politikasındaki Öncelikler ve Politik Kültür	Sayı: 1, İlkbahar 1995, s. 2-29
Ahmar, Dr. Moonis	Çağdaş Orta Asya'da Etnik Faktör: Pakistan'ın Bakışı	Sayı: 4, Kış 1995/96, s.12-21
Ahmet, Mutahir	Avrupa-Orta Asya İlişkileri	Sayı: 1, İlkbahar 1995, s. 52-58
Ahmet, Mutahir	Tacikistan'da Kargaşa: İş ve Dış Güçlerin Rolü	Sayı: 3, Sonbahar 1995, s. 69-80.
Akarslan, Mediha	XV. Yüzyılda Özbeklerin Ortaya Çıkışı ve Özbek Hanlıkları	Sayı: 4, Kış 1995/96, s. 86-91
Akgönenc, Oya	Fatih Sultan Mehmet Ciddi Olarak Hristiyan olmayı Düşündü mü?	Sayı: 2, Yaz 1995, s. 104-117.
Aksoy, Prof.Dr. Meral	Aral Denizi Bölgesinde Çevre Faktörleriyle İlgili Sağlık ve Beslenme Problemleri	Sayı: 4, Kış 1995/96, s. 22-27
Aliyev, Doç.Dr. Kamil	Kumukların Tarihi ve Günümüzdeki Sorunları	Sayı: 2, Yaz 1995, s. 69-78
Altan, Prof.Dr. Türker	Tükenmiş Bir Çevresel Miras Orta Asya'da Sınır Ötesi Çevre Sorunları ve Doğal Kaynakların Tahribi	Sayı: 1, İlkbahar 1995, s. 36-51.
Amirahmadi, Hooshang	İran: Siyasal İslam'dan Laik Milliyetçiliğe	Sayı: 4, Kış 1995/96, s.28-29
Arık, Umut	21. Yüzyılda Uluslararası Güvenlik Sistemi ve Türkiye	Sayı: 4, Kış 1995/96, s.2-11
Aydın, Turan	Rusya'nın Politik Hayatında Ekonomik Grupların Önemi	Sayı: 3, Sonbahar 1995, s. 51-61.
Blank, Stephen	Orta Asya, Güney Asya ve Asya Güvenliği	Sayı: 3, Sonbahar 1995, s. 2-22.
Budak, Mustafa	Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetlerinin Başlaması	Sayı: 4, Kış 1995/96, s. 79-85
Cooper, Douglas W.	Türkiye'nin Araştırma Kütüphaneleri ve Türk Cumhuriyetleri	Sayı: 3, Sonbahar 1995, s. 105-112.
Cornell, Erik	İslam Ulusunun Kutsal Roma İmparatorluğu	Sayı: 4, Kış 1995/96, s. 72-78
Demirhan, Ali A.	İpek Yolu Üzerinde Ekonomik İşbirliği	Sayı: 1, İlkbahar 1995, s. 75-87.
Devlet, Prof.Dr. Nadir	Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği'nin Türk Tarihine Bakışı	Sayı: 4, Kış 1995/96, s.92-104
Frischenschlager, Albrecht	Siyasi ve Ekonomik Bağımsızlık Yolundaki Türkmenistan	Sayı: 3, Sonbahar 1995, s. 38-50.
Henze, Paul B.	Gürcüstan ve Ermenistan: Sıkıntılı Bağımsızlık	Sayı: 2, Yaz 1995, s. 25-35.
İlhan, Suat	Jeopolitik Gelişmeler ve Türk Dünyası	Sayı: 3, Sonbahar 1995, s. 23-37.
İsmail, Doç.Dr. Zeyneş	Kazakların Ünlü Şairi: Abay Kunanbay	Sayı: 2, Yaz 1995, s. 97-103.
Kanbolat, Hasan	Türkmenistan'ın Milli Para Birimine Geçiş Süreci	Sayı: 4, Kış 1995/96, s.43-61

Kasimov, Prof.Dr. Begali	XX. Yüzyıl Başlarında Türkistan'daki Ce- didcilik Akımının Başlıca Özellikleri	Sayı: 3, Sonbahar 1995, s. 88-97.
Kırımlı, Meryem	Milliyetçiliğin Ortaya Çıkışı ya da Bağımsız Kazakistan'ın Yeni Stratejisi	Sayı: 2, Yaz 1995, s. 2-13.
Koichuev, Turar	Kırgız Kimliği	Sayı: 4, Kış 1995/96, s.72-91
Lorca, Alejandro V.	Türkiye: Orta Asya'ya Açılan Kapı	Sayı: 3, Sonbahar 1995, s. 62-68.
Moldokasimtegin, Doç. Kıyas	Kırgızistan'da Yer İsimlerinin Değiştirilmesi	Sayı:4,Kış 1995/96, s.105-118
Naqvi, Séema	Türk ve Orta Asya Kültürlerinin Pakistan Kül- türüne Etkisi	Sayı: 3, Sonbahar 1995, s. 98- 104.
Nissman, Dr. David	Kürtler, Ruslar ve Boru Hattı	Sayı: 1, İlkbahar 1995, s. 30-35.
Özsoy, Y.Doç.Dr. İsmail	Dağıstan'ın Sosyo-Ekonomik Problemleri (1995)	Sayı: 4, Kış 1995/96, s.62-71
Paksoy, H. Bülent	SSCB'nin Altay Bölgesindeki Huzursuzluklar Üzerine	Sayı: 2, Yaz 1995, s. 94-96.
Papava, Vladimir	Gürcüstan Ekonomisi: Reform Sorunları	Sayı: 2, Yaz 1995, s. 52-62.
Peker, Günden	Gagauz Özerklik Süreci: Dün ve Bugün	Sayı: 2, Yaz 1995, s. 36-46.
Saray, Prof.Dr. Mehmet	Türk-Ukrayna Münasebetlerinin Tarihçesi	Sayı: 3, Sonbahar 1995, s. 81-87.
Saydam, Dr. Abdullah	Kuzey Kafkasya'da Bağımsızlık Hareketleri	Sayı: 1, İlkbahar 1995, s. 88-122
Shakoor, Abdul	Orta Asya: Çıkar Algılaması ve Güvenlik Po- litikaları	Sayı: 2, Yaz 1995, s. 14-24.
Singh, K. Gajendra	Türki Dillerin Hindustani Dillerin Evrimi ve Gelişmesine Katkısı	Sayı: 1, İlkbahar 1995, s. 59-74.
Taşmuhammedov, B.O., A.K.Kurtov ve B.K. Kamilov	Aral Denizi'nin Ekolojik Sistemi ve Biyolojik Verimliliğini Tekrar Eski Durumuna Getirmesi Projesi	Sayı: 2, Yaz 1995, s. 63-68
Turan, Ömer	Bulgaristan'daki Azınlıklarla İlgili Bir Proje ve Rapor Üzerine	Sayı: 2, Yaz 1995, s. 79-93.
Warikoo, Dr. K.	Sincan'da Etnik-Dinsel Uyanış	Sayı: 4, Kış 1995/96, s.30-42
Wohlstetter, Albert ve Gregory S. Jones	Savaşı Devam Ettiren Barış Güçleri	Sayı: 2, Yaz 1995, s. 47-51.